С.М. Лучканин

Історія класичної філології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології
Кафедра загального мовознавства, класичної філології
та неоелліністики

С.М. Лучканин

ІСТОРІЯ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

**Навчальний посібник
для магістрантів і студентів відділення класичної філології**

2-е вид., перероб. і доп.

Киев
Издательский дом Дмитрия Бураго
2020

УДК 80 (075.8)
Л 87

Автор: **Лучканин Сергій Мирославович**,
доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Рецензенти:
Голубовська Ірина Олександрівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Мегела Іван Петрович, доктор філологічних наук, професор кафедри зарубіжної літератури Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Мосенкіс Юрій Леонідович, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Чакал Інеса Степанівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри румунської та класичної філології філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 7 від 25 лютого 2020 року)

Ухвалено науково-методичною комісією Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 4 від 13 лютого 2020 року)

Л 87 **Лучканин С.М.**
Історія класичної філології. Навчальний посібник для магістрантів і студентів спеціальності «класична філологія». – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2020. – 332 с.

ISBN 978-966-489-494-1

У пропонованому посібнику (перше видання під назвою «Нариси з історії класичної філології», Київ, 2004) охарактеризовано історію класичної філології, що розуміється як комплекс наукових дисциплін, змістом яких є культура античного суспільства (греко-римська цивілізація) в усіх її проявах, у взаємозв'язку зі змінами культурно-історичних епох – Середньовіччя, Відродження, Класицизм, Просвітництво й модерна доба XIX-XXI ст. Окремо виділяється розділ з історії рецепції і вивчення античності в східнослов'янському світі й розвиток класичної філології в Україні. У 2-му вид. виправлено й доповнено теоретичний матеріал, оновлено літературу.

Для студентів спеціальності «класична філологія» та інших філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, усіх зацікавлених історією вивчення античного суспільства, рецепції класичних мов й античної культури європейською цивілізацією.

ISBN 978-966-489-494-1 © Лучканин С.М., 2020

ВСТУП

«Історія класичної філології» становить підсумковий курс у циклі фундаментальних дисциплін, що викладаються студентам відділення класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він передбачений для читання як у магістратурі, так і на бакалавраті (залежно від навчальних планів). Метою нормативного курсу, який викладається автором посібника з 1998 р. (до того часу його не викладали), є ознайомлення магістрів (як і бакалаврів) спеціальності «класична філологія» з основними етапами історичного розвитку однієї з найдревніших і найбільш розроблених наук, з'ясування розуміння її місця в різні культурно-історичні епохи, її ролі в загальній історії філології, характеристика діяльності її найвидатніших представників, огляд їхніх праць (передусім тих, які написані або перекладені українською мовою).

По-суті ще з часів Ф. А. Вольфа – основоположника сучасної класичної філології на межі XVIII-XIX ст., існують широке і вузьке розуміння предмету класичної філології (звідси – й огляду її історії) – як комплексу наукових дисциплін, змістом яких є культура античного суспільства (під поняттям «античність» традиційно розуміємо греко-римську цивілізацію) в усіх її проявах або як джерелознавчої роботи над пам'ятками античної писемності, їх виданням і коментуванням, виправленням і доповненням спотворених переписувачами або пошкоджених текстів, збиранням і впорядкуванням фрагментів, розбором автентичності пам'яток і достовірності свідчень. Враховуючи синкретизм античної культури, тісний зв'язок різних її сторін одна з одною, ми будемо розуміти класичну філологію як комплексну науку, що вивчає вже впродовж більш ніж півторатисячоліття античну суспільну формацію різнобічно, досліджуючи давньогрецьку (з діалектами) і латинську мови, літературу (художню літературу і взагалі всі писемні пам'ятки), матеріальну і духовну культуру в усіх її проявах, а також проблему рецепції античності (в тому числі й засобом художнього перекладу

грецьких і римських авторів національними мовами) на тому чи іншому національному ґрунті в усіх мистецьких жанрах (передусім, безумовно, в літературі).

Відзначимо, що в самій античності відбувається зародження едиційної й коментаторської праці філологів («граматиків»), постановки ними проблем критики тексту, метричного аналізу, тлумачення складних місць і застарілих слів (Зенодот, Аристарх, Марк Теренцій Варрон, Валерій Проб та ін.); історико-літературні проблеми так чи інакше висвітлюють комедія Аристофана «Жаби» (як відомо, вона спрямована на захист Есхіла, поета високої, героїчної моралі, переконаного патріота, при цьому засуджено Еврипіда як сентиментального й антипатріотично настроєного митця), «Поетика» Аристотеля, «Поетичне мистецтво» Горація. Античні мовознавство, літературна теорія і критика вже доволі добре опрацьовані й вивчені, відзначимо хоча б праці «Очерки истории римской литературной критики» (М., 1963), «Древнегреческая литературная критика» (М., 1975), «Аристотель и античная литература» (М., 1978), «История лингвистических учений. Древний мир» (Л., 1980). Через те проблема «античність про античність» нами опускається, оскільки, на наш погляд, основне завдання історії класичної філології як предмета – висвітлити місце, роль і рецепцію античності в наступні культурно-історичні епохи, описати процес вивчення давньогрецької і латинської мов («класичних мов»), античної літератури (а також античної історії, мистецтва) в постантичні періоди (передусім в європейському культурно-історичному регіоні (включаючи Візантію і Київську Русь), а також у США; класична філологія на інших континентах не відіграла такого важливого значення і потребує спеціального дослідження), познайомити з діяльністю і поглядами на античність визначних учених (це поняття розуміємо в найширшому значенні) і митців минулого, охарактеризувати їхні основні праці з даної проблеми.

Саме в річищі цієї загальної методологічної настанови створено і цей навчальний посібник, який написано практично в повній відповідності до чинної програми курсу «Історія класичної філології» (упорядник – С.М. Лучанин; перша редакція програми

ції дисципліни 1999 р. з'явилася ще за сприяння доктора філологічних наук, заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка С.В. Семчинського), затвердженою Вченою Радою філологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 29 грудня 1998 р.) для студентів спеціальності «класична філологія». При написанні першого видання посібника (2004) автор відчував певні труднощі, оскільки до цього часу українською мовою такого видання як «Історія класичної філології» (чи під подібною назвою) не існує (спроби знайти щось подібне доступними автору мовами – французькою, італійською, румунською, російською − теж успіху не мали); наявна (російською мовою) якоюсь мірою схожа праця (до речі, дуже ґрунтовна) під назвою «Историография античной истории» (М., 1980), однак у ній основну увагу приділено вивченню власне історії Стародавньої Греції і Стародавнього Риму у відповідні історичні періоди починаючи з епохи Відродження (про Середньовіччя взагалі не згадується) і в межах національних історіографій, основну увагу приділено XIX-XX ст., коли вже історіографія як наука доволі чітко відокремилася від класичної філології. Нас же передусім цікавлять класичні мови й антична література, хоча, у відповідності з вищезазначеним синкретизмом античної цивілізації, ми не можемо обійтися й без розгляду вивчення античної історії. Зовсім невеличкі нариси з історії класичної філології Л. Вейсмана («Русское обозрение», 1882, № 5, с. 595-617), невідомого автора в «Енциклопедії Блокгауза-Ефрона» (СПб., 1895, т. 15, с. 321-323), І.М. Тронського у 1-му виданні «Большой Советской энциклопедии» (М., 1936, т. 57, с. 431-433; цікаво, що в 2-му і в 3-му виданнях БСЭ ця стаття відсутня) та В. Стецюка в «Енциклопедії українознавства» (т. 3, с. 1047-1049) написані і доволі давно (через те певною мірою застарілі, також стали бібліографічною рідкістю), і надзвичайно стислі, їх використано при написання посібника лише з інформативно-узагальненою метою; до того ж у них внаслідок лапідарності викладу лише перераховано ті чи інші імена і праці без їхнього аналізу й концептуального опису. Тому довелося звернутися (за порадою

незабутнього С.В. Семчинського) для вироблення концептуальних засад посібника до подібних праць (вітчизняних і зарубіжних) з історії лінгвістичних учень, до програм з історії мовознавства, що укладені професорами А.О. Білецьким, С.В. Семчинським, Ф.О. Нікітіною, І.О. Голубовською, В.Ф. Чемесом, Н.В. Рудою, до підручників з історії літературознавства й літературної критики, естетичної думки, а також до цінного дослідження академіка НАН України Д.С. Наливайка «Искусство: направления, течения, стили» (К., 1981), творчі поради й настанови якого, висловлені під час особистих зустрічей (нам пощастило також відвідувати його курс «Теорія літератури») допомогли автору сформулювати загальну концепцію написання посібника «Історія класичної філології» – розуміння її змінності як історії ідей у відповідності зі змінами історико-культурних епох, а не лише праці окремих (хай і видатних) персоналій. Користуючись цією нагодою, висловлюю щиру вдячність моїм наставникам за творчу допомогу і щиру підтримку. Треба також наголосити, що коли до початку XIX ст. більшість гуманітарних наук «перебували в зародковому стані» (хоча це традиційне твердження не слід перебільшувати), розвиваючись переважно у річищі філософії, загальної культури, то класична філологія, навпаки, займає панівне становище аж до початку XIX ст., оскільки саме на античності засновувалися і часто латинською мовою (зрідка давньогрецькою) писалися значні наукові дослідження, художні твори визначних учених минулого від раннього середньовіччя й до початку XIX ст. Захоплюючі перипетії античної історії, блискучі досягнення античної культури, латинська і меншою мірою давньогрецька мови були тим важливим інгредієнтом, без якого неможливі творчі пошуки й історико-філософські концепції світочів Середньовіччя, Відродження, Класицизму, Просвітництва, а частково – і романтизму, реалізму й модернізму.

У пропонованому посібнику історію класичної філології (ще раз підкреслимо, в широкому розумінні) викладено у відповідності зі зміною культурно-історичних епох аж до XIX ст. (Середньовіччя, Відродження, Класицизм, Просвітництво; розвиток

класичної філології Середньовіччя взагалі описано вперше; при цьому опускаємо Бароко, де «античний інгредієнт» не такий значний), а також подано загальний огляд розвитку класичної філології в XIX-XXI ст., у якому проаналізовано передусім «етапні праці» про античність (як-от Ф.А. Вольфа, А. Бека, Т. Моммзена та ін.), які вже давно «стали класикою», доступні (переважно перекладені найдоступнішими для українського читача з іноземних мов – англійською та російською); при цьому і при характеристиці класичної філології XIX-XX ст. ми прагнули зберегти загальну «методологічну натанову» посібника – передати «дух» розуміння античності і класичних мов (тому наявні і звернення до античних мотивів у творчості визначних письменників того чи іншого періоду) без докладного перерахування всіх наявних праць (це, власне, і неможливо), що висвітлюють окремі сторони класичної філології. Автором наголошується, чому в той чи інший період європейської історії (скажімо, в XVII чи XVIII ст.) «актуалізуються» ті чи інші аспекти античної історії і культури (відповідно, імператорський Рим – демократична Греція і Римська Республіка). У посібнику свідомо мало говориться про греко-римські традиції у культурі Візантії (ретельний їх опис значно розширив би межі видання), оскільки автор паралельно читає курс візантійської літератури і цю проблему буде глибоко висвітлено у відповідному дослідженні з візантійської літератури. В окремий розділ виокремлено історію розвитку класичної філології в Україні, контакти української культури з античною на протязі століть, античні мотиви в творчості українських письменників (передусім), художників, композиторів, перекладацька діяльність з класичних мов українських книжників і вчених (на жаль, іноді за браком місця доводилося обмежуватися простою констатацією факту, особливо це стосується другої половини XX – початку XXI ст.).

Проблему поширення і функціонування давньогрецької і латинської мов, створення граматик класичних мов у постантичний період, їх характеристику детально розглянуто при аналізі класичної філології середніх віків і епохи Відродження (часто ті самі ренесансні граматики класичних мов мали розповсюдження в

усій Європі, включаючи й землі «греко-православного кола»), що стосується доби Просвітництва, то автор, виходячи з особистих наукових зацікавлень, зосередив свою увагу на латиномовних граматиках румунської мови XVIII-XIX ст. Цей процес, зрештою, має типологічні подібності з багатьма іншими національними лінгвістичними традиціями, тільки зміщеними в часі вперед або назад.

Історія класичної філології невіддільна від джерелознавства й історіографії, тому в списку літератури нами виокремлені «Джерела з історії класичної філології», куди ми включили праці чи статті, які, з нашого погляду, стали етапними в розвитку класичної філології і які написані або перекладені українською, англійською чи російською мовами. При цьому підбір цих джерел теж здійснювався на основі загальної «методологічної концепції» посібника – вони неодмінно мають відображати культурно-історичні концепції щодо античності чи класичних мов у відповідний період. Аналізувати ці праці, на наш погляд, слід на семінарських чи практичних заняттях курсу «Історія класичної філології». Автор прагнув подати (якщо це можливо) якнайбільше видань навіть одного й того самого джерела (як-от «Поетичного мистецтва» Буало чи «Лаокоона» Лессінга) для полегшення студентам його пошуку в бібліотеках, і навпаки, важкодоступні російськомовні переклади хоча й дуже важливих праць Е. Гіббона, Ф.А. Вольфа, Я. Бурхардта та ін., що опубліковані в XIX-на початку XX ст. (лише останнім часом з'являються окремі перевидання з них) і давно стали бібліографічною рідкістю, не включено в список літератури (про них згадано в посторінкових посиланнях). Узагалі автор цілком свідомо прагнув зробити якнайбільше посилань у тексті посібника (хоча це не завжди і прийнято в навчальній літературі), оскільки вони, на наше глибоке переконання, можуть накреслити шлях до нових творчих пошуків з історії класичної філології.

Автор висловлює щиру вдячність своїм Учителям – незабутнім професорам С.В. Семчинському, Ф.О. Нікітіній та І.Я. Заславському, а також академікам НАН України Д.С. Наливайку та Г.П. Півтораку, членові-кореспонденту НАН України, незабутньому В.В. Німчуку, вельмишановним рецензентам – докторам

філологічних наук, професорам І.О. Голубовській, І.П. Мегелі та Ю.Л. Мосенкісу,, кандидатові філологічних наук, доцентові І.С. Чакал, також доцентам Б.Б. Буничу-Ремізову (викладав автору посібника 1990 р. історію зарубіжної літератури Середньовіччя, Відродження і Нового часу) та Н.І. Пашковій за цінні і щирі поради при написанні цього посібника й обговоренні його до друку. У 2-му виданні, у порівнянні з першим, уточнено й розширено окремі відомості (скажімо, про Данте та Петрарку, Боккаччо й Поджо Браччоліні, Е. Гіббона та Ф.А. Вольфа та ін.), перероблено й доповнено розділ, присвячений рецепції античної культури й особливостям вивчення класичних мов в Україні, суттєво оновлено список літератури, подано контрольні запитання й завдання, зразки питань, що виносяться на іспит (залік) з історії класичної філології.

Чи не найкраще сказав про значення античності як невичерпної скарбниці й невмирущого джерела європейської культури Іван Франко: «... З безмірно багатої греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки», проте «навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації»[1].

Контрольні запитання та завдання

1. Які мета і завдання курсу «Історія класичної філології»?
2. У чому виявляється «широке» і «вузьке» розуміння класичної філології?
3. Що Вам відомо про зародження едиційної й коментаторської праці давньогрецьких і давньоримських філологів («граматиків»)? Підготуйте повідомлення про 2-3 із них.

[1] Франко І.Я. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-и т. − Т. 12. − К.: Наук. думка, 1978. − С. 12.

4. Коротко охарактеризуйте основні здобутки античного мовознавства, використайте відому Вам інформацію з дисциплін «Історія античних лінгвістичних учень», «Історія мовознавства (історія лінгвістичних учень)», «Загальне мовознавство».
5. Які літературно-мистецькі проблеми порушують комедія Аристофана «Жаби», «Поетика» Аристотеля, «Поетичне мистецтво» Горація? Зверніться до відповідних розділів підручників та навчальних посібників з історії літературознавства, теорії літератури.
6. Що Вам відомо про сучсний стан викладання класичної філології в України та в світі. Зверніться до відповідних Інтернет-ресурсів відповідних кафедр Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Ужгородського національного університету, Одеського національного університету імені І.І. Мечникова та ін.

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Середньовіччю, за вдалим висловом болгарського філософа Г.Д. Гачева, властивий подвійний характер, бо воно ніби розпочинає з початку новий цикл європейського культурного розвитку, значною мірою окремого від античного, і водночас виступає як його безпосереднє продовження. «Залежно від історіософської позиції, Середньовіччя як історичну епоху можна вважати або закономірним продовженням античності (і тоді важко зрозуміти безодню між ними), або новим витоком історії».[2] Синтез античного знання з новими реаліями перемагаючого християнського світогляду здійснили Марціан Капелла та Боецій.

Римський письменник **Марціан Капелла (Martianus Capella)** жив у першій половині V ст., народився в Карфагені, за освітою був ритором, за професією – адвокатом. Він став автором одного-єдиного твору, який називався доволі затуманено – «De nuptiis Philologiae et Mercuriis» («Про весілля Меркурія та Філології»); маючи виразну дидактичну спрямованість, він набув надзвичайно велику популярність у середні віки й справив величезний вплив на середньовічну педагогіку завдяки своєму завданню – пробудити в читача любов до знання й увести його до кола основних наук. У першій частині описується сватання Меркурія (бога – покровителя Герменевтики) до прекрасної діви Філології, повелительки всіх наук. Можливий смисл цієї алегорії в тому, що герменевтика повинна з'єднатися тісними узами з усією літературною культурою минулого. У другій книзі вводиться величезна кількість образів, кожний із яких символізує певні філософські й етичні поняття: Зваженість, Справедливість, Безсмертя і т.п. Наприкінці цієї частини Аполлон приводить до кола Філології сім служниць, «мистецтв» (artes), «дисциплін» (disciplinae) – сім вільних мистецтв

[2] Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001. – С. 76.

(*septem artes liberales*), описові яких присвячено інші розділи твору Марціана. У третій книзі описується Граматика, у четвертій – Діалектика, у п`ятій – Риторика, у шостій – Геометрія, у сьомій – Арифметика, у восьмій – Астрономія, у дев'ятій – Музика. Усі ці науки разом Марціан називає disciplinae ciclicae, тобто енциклопедією. Тут слід зазначити, що своїми коріннями семичасний канон сягає сьомої книги діалогу «Держава» Платона[3], тієї самої книги, де наявний відомий «символ печери». Відзначимо, що в Стародавньому Римі *artes liberales* називалися взагалі заняття наукою й мистецтвом, не пов'язані з професійною діяльністю, тобто розумова праця, якою могли займатися лише вільнонароджені громадяни. У вигляді цих «мистецтв» Марціана Капелли античність вливалася у середньовіччя, яке було б значно збідненим без цього вагомого латиномовного твору.

Розвиток концепції «семи вільних мистецтв», перший нарис якої було дано Марціаном Капеллою, здійснив один із найвизначніших філософів пізньої античності Аніцій Манлій Торкват Северин **Боецій** (**Boethius**) (бл. 480-525) автор славнозвісного трактату «Розрада від філософії» (уперше українською мовою 2002 р. його переклав А.О. Содомора[4]). Він належав до патриціанського римського роду, хоча його батько – претор – рано помер. Він отримав блискучу освіту, відвідував найкращі школи Риму, є припущення, що Боецій навчався в Афінах, де останню філософську школу було закрито 529 р. 510 року він став консулом при королі остготів Теодоріху в Равенні. Боецій досяг чимало, два його сини з часом теж стали консулами. Однак з часом Боеція було звинувачено в антидержавних зв'язках із Візантією, його схопили, кинули до в'язниці і стратили (разом з його тестем Сіммахом) 524 р. у місті Павії. «Боеція нащадки називали «останнім римлянином», підкреслюючи його тісний зв'язок з епохою, минущою напередодні його народження. Він ніби завершував відрізок історії, що належала ще нещодавно великій і могутній римській цивілізації,

---

[3] Уколова В.И. «Последний римлянин» Боэций. − М.: Наука, 1987. − С. 47.

[4] Див.: Боецій С. Розрада від філософії / Пер. укр. А.О. Содомори. − Київ: Основи, 2002. – 146 с.

був її останнім уособленням і носієм. Боецій, ніби самотній оркестрант у «Прощальній симфонії» Гайдна, відігравши заключний акорд, повинен був загасити свою свічку й залишити сцену, колись освітлену, наповнену прекрасною музикою, щоб полишити її темною й німою, уносячи з собою згасаючі відголоски гаснучої культури. Але Боеція називали і «батьком середньовіччя», тим самим долучаючи його до творців світу, що народжувався, а отже, і сам цей світ також був «його часом». Боецій не лише «останній», але і «перший», що простяг руку європейському майбутньому. І це був не лише жест привітання, бо на долоні Боеція лежали скарби – дбайливо відібрані й відшліфовані знання, які він хотів передати, щоб ті, хто прийде за ними, змогли не лише поглянути на світ здивованими очима дитини, але й проникнути в глибини світу, використовуючи те, що вже було зрозумілим і осмисленим до них»[5]. Передусім у Боеція досить чітко намітився підрозділ семи вільних мистецтв на дві категорії. До першої з них увійшли граматика, риторика й діалектика, які стали називатися «трипуттям» (*trivium*). У ньому було сконцентроване власне гуманітарне знання. «Трипуттю» певною мірою протиставлялися наступні чотири мистецтва, що складали «чотирипуття» (*quadrivium*): арифметика, геометрія, астрономія, музика, що подавали знання, які переважно стосувалися природи. Основу пізнання, за Боецієм, становила Граматика, яка включала вивчення алфавіту (вимова й написання), частин мови, а також навчала тлумаченню змісту і форм літературних творів. Навіть у часи Данте (друга половина XIII-перша третина XIV ст.) *septem artes liberales* становили основу вищої освіти, про що свідчить наступний фрагмент із «Божественної комедії»:

Під благородний замок ми прийшли,
Який ***сім*** *раз оточували стіни,*
Й джерельні води навкруги текли.
Долаючи, мов суходіл, струмини,
Дістались двору ми крізь ***сім*** *воріт*
І вздріли свіжу зелень луговини,

[5] Уколова В.И. Указ.соч. – С. 7.

В очах у мешканців горів привіт,
У постатях ласкава сяла милість,
А в тихій мові – лагідності світ.
(Пекло, IV, 106-114; переклад Євгена Дроб'язка)

Дуже велику роль відіграла також перекладацька діяльність Боеція з давньогрецької мови, яку стали забувати на Заході, на латинську, що ставала єдиною мовою освіченості й культури. Так, він переклав деякі математичні твори, зокрема, перші чотири книги евклідових «Начал» (прикметно для зниження теоретичного рівня майбутньої науки середньовіччя, що перекладач опустив при цьому доведення). Трактат Боеція «Про музику» подавав музично-теоретичні погляди стародавніх греків. Але найбільшого значення для майбутньої філософії Середньовіччя мала його перекладацька і коментаторська діяльність у галузі логіки та гносеології (які в своїй сукупності і складали мистецтво діалектики). Боецій переклав і прокоментував усі основні логічні твори Аристотеля (деякі з його коментарів розросталися до цілих трактатів). Ці його твори стали основним джерелом «діалектичного мистецтва» для наступних століть західноєвропейського середньовіччя аж до XII-XIII ст. Зокрема, «великий Данте постійно звертався до Боеція. Його «Нове Життя» побудовано за принципом «Розради», а в «Бенкеті» – сімнадцять ремінісценцій із неї, ідеї «Розради» розвиваються і в «Божественній комедії», де Франческа да Ріміні, оповідаючи про своє трагічне кохання, цитує Боеція, а сам поет спирається на його концепцію долі і світобудови, де поява Беатріче, опоетизованої мудрості, нагадує появу Філософії у творі Боеція»[6]. Наголосимо, що в «Божественній комедії» Боеція згадано в десятій пісні «Раю» разом (про них – нижче) із відомим англійським церковним письменником Бедою Високоповажним та Ісидором Севільським (560-636) – іспанським богословом та енциклопедистом, автором славнозвісних «Етимологій», які широко використовували як енциклопедію в період раннього середньовіччя:

[6] Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья. – М.: Наука, 1989. – С. 70.

А зараз думкою поглянь в просторі,
Від сяйва в сяєво, хвалам услід,
І в восьмому уздриш великі зорі.
Радіючи на благ найменший слід,
Душа свята[7] *облуду в світі злому*
Всім розкрива, хто терпить тьму обид.
Бо тіло, що її немає в ньому.
Лежить в Чельдавро, мученицька ж тінь
Блаженствує в спокої неземному.
Очима стрінься ще в вінку світінь
Із ***Ізидором***, ***Бедою***, *Рішаром,*
Який над людством став після видінь.
(«Рай», X, 121-132; переклад Євгена Дроб'язка)

Середньовічні мовознавчі концепції теоретично грунтувалися на основі догматичного теоцентризму, який у цю епоху в Західній Європі був основною (і єдиною) філософською доктриною, проголошеною «отцями церкви» (Тертулліан, каппадокійці, Августин та ін.). Внаслідок універсальності середньовічної філософської парадигми мова тогочасної церкви й науки теж була єдиною − латинською − навіть давньогрецька перестала виступати об'єктом вивчення, про що свідчить приказка того періоду – «*Graecum est, non legitur*», тобто «*Це грецькою, не читається*»[8]. Латину опановували з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граматиками – «*Ars minor*» і «*Ars maior*» **Елія Доната** (**Aelius Donatus**, середина IV ст. н.е.) та «*Institutiones grammaticae*» **Пріс-ціана** (**Priscianus**, перша половина VI ст.), у яких просто й водночас усеохоплююче описано фонетику, орфографію, морфологію й синтаксис латинської мови; при цьому дескриптивним еталоном стала дещо видозмінена система александрійської граматики.

[7] Душа свята – Боецій, за середніх віків його безпідставно вважали християнином, див. примітку Євгена Дроб'язка до вид.: Данте А. Божественна комедія. – К.: Дніпро, 1976. – С. 640.

[8] Нинішнє значення сентенції – порадити комусь не займатися непотрібною справою, яка «не для нього», є надто складною й неможливою для виконання. У філологічному плані подібною може виступати сентенція «китайська грамота».

«Латинська граматика була в середньовічній Європі єдиним й універсальним підручником мови, − зазначав Б.В. Кобилянський. − Характер цієї граматики був не стільки «описовий», скільки «приписовий», тобто десятки і сотні правил та регул треба було вивчувати напам'ять»[9]. Поширення саме цих праць пояснюється як чіткою системністю викладу, так і тим, що Донат був наставником одного з «отців західної церкви» Ієроніма Блаженного (бл. 340-420) − перекладача Біблії латинською мовою й доповнювача історико-церковної хроніки Євсевія Кесарійського. Як відзначає сучасний французький дослідник П'єр Антонетті, навіть у часи Данте «проходження курсу в граматичній школі займало від двох до трьох років і поділялося на два цикли. Перший був присвячений вивченню граматики Доната. Другий цикл був передбачений для вивчення книги Прісціана»[10]. Через те й не дивно, що Донат згаданий у «Божественній комедії» генералом францисканського ордену Джованні Бонавентурою з Баньйореджо, одним із найвідоміших містиків свого часу, серед дванадцяти вогнів у своєму вінку, поряд з Аврелієм Августином, Петром Іспанським, Іоанном Златоустом, Ансельмом Кентерберійським:

«Поглянь, я дух живий Бонавентури
Із Баньйореджо; службу ніс у лад,
Не важачи на лівий зиск понурий.
*«От **Августин** з Ілюмінатом вряд,*
З мотуззям первістки із стада того,
Що їм, вбогеньким, бог надав розрад.
Тут і Гуго од Віктора святого
З Петром Їдцем, з Іспанським теж Петром,
Що дав дванадцять книг ума земного.
Натан-пророк тут, тут і Хризостом

[9] Кобилянський Б.В. Короткий огляд історії мовознавства / Б.В. Кобилянський. – К. : Рад. школа, 1964. – С. 18.

[10] Антонетти Пьер. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте. [Пер. с франц. и предисл. В.Д. Балакина]. – М. : Молодая гвардия, 2004. – С. 226.

(Що значить Златоуст), Ансельм з ***Донатом****,*
Який відомий видатним трудом.»
(«Рай», XII, 127-138)

До нашого часу дійшло більше тисячі списків-копій граматики Прісціана, а ім'я «Донат» стало за Середньовіччя синонімом слова «граматика». Слід підкреслити, що знання латинської граматики й правил античного віршування в освіченому середовищі Італії і серед учених візантійців трималося ще на значній висоті на початку VI ст., бо саме в цей час жив вищезгадуваний найвизначніший латинський граматик давнини – Прісціан із маврітанської Кесарії (Північна Африка). Він викладав латину в Константинополі за імператора Анастасія I (491-518) і присвятив йому латинський панегірик – «De laude Anastasii imperatoris». Пов'язаний із сенаторськими колами Риму, Прісціан присвятив консулові Юліану свій основний твір – «Граматичні настанови», який особливо вирізняється детальною розробкою латинського синтаксису. Прісціан займався також математикою й теорією віршування. Він порівнював латинську граматику з грецькою й щедро ілюстрував свій трактат прикладами з класичних авторів. Виклад його вирізняється ясністю, мова може посперечатися з мовою найкращих письменників класичної давнини. Як відзначають Ю.А. Левицький та Т.В. Боронникова, «об'ємна вісімнадцятитомна граматика Прісціана під час викладання розподілялася на дві частини. Перші шістнадцять книг, *Великий Прісціан (Priscianus maior)*, подавали детальний виклад звичайних тем – частин мови, букв, складів і т.п. Останні дві книги, *Малий Прісціан (Priscianus minor)*, присвячено синтаксису. При цьому більш відомий матеріал перших книг дуже швидко увійшов в обіг, тоді як *Малий Прісціан* значно повільніше здобував популярність. Саме ця, друга частина і стала основою для подальших дискусій з синтаксису в період пізнього середньовіччя, а коментарі до неї стали певним робочим стандартом»[11]. До недоліків Прісціана слід віднести повтори, деяку непослідовність

[11] Левицкий Ю. А. История лингвистических учений: Учеб. пособие / Ю.А. Левицкий, Н.В Боронникова. – М.: Высш. шк., 2005. – С. 55.

викладу й суперечності. Його етимології, як і в більшості авторів його часу, значною мірою фантастичні. Він мав нахил до створення форм за аналогією, які в реальній мові не існували. Філолог із Кесарії йшов, особливо в синтаксисі, за знаменитим грецьким граматистом II ст. н.е. Аполлонієм Дисколом, а також наслідував інших давньогрецьких мовознавців, твори яких не збереглися й відомі лише за їх відображенням у граматичному трактаті Прісціана, який значною мірою став базовим для латинської термінології нашого часу. Editio princeps граматики Прісціана вийшло у Венеції 1470 р., невдовзі відбулося ще кілька видань. Цікаво, що Данте помістив Прісціана в пекло за содомітський гріх (тут же перебуває й учитель Данте Брунетто Латіні, теж через те саме «насилля над природою»), але Прісціан був високо поцінований Данте саме як науковець-книжник («*письменний вельми*», «*вельми славний*»):

«Тож знай: тонзурники всі немалі,
Вони й письменні вельми, й вельми славні
Були в гріхах тих самих на землі.
І ***Прісціан*** *в юрбі цій непоправній...»*
(«Пекло», XV, 106-109)

Як переконливо доводить П. Антонетті, «Донат і Прісціан були надійним вступом до латинської мови й давньоримської літератури, із їхніх книжок здобув Данте перші уявлення про латинську мову й латинську літературу»[12]. Це саме говорить й І.М. Голенищев-Кутузов у коментарях до трактату Данте «Про народне красномовство» (про який нижче): «Латинська граматика в школах Італії та Західної Європи була та сама, що і в давньоримські часи»[13]. Як побачимо далі, створюючи цей свій латинськомовний трактат, Данте при побудові фраз прислухався до порад Прісціана.

[12] Антонетти Пьер. Повседневная жизнь Флоренции во времена Данте. [Пер. с франц. и предисл. В.Д. Балакина]. – М. : Молодая гвардия, 2004. – С. 227.

[13] Данте Алигьери. Малые произведения [Перевод]. / Изд. подготовил [и примечания составил] И.Н. Голенищев-Кутузов. – М. : Наука, 1968. – (АН СССР. Литературные памятники). – С. 572.

І все ж мовознавча наука середніх віків не обмежилася лише консервуванням античної граматичної традиції в її римському варіанті. Цьому сприяли насамперед розпад єдиної класичної латини, відсутність одновимірності в духовному житті середньовічної людини, світогляд якої дедалі більше відзначався «двійковою системою культурних координат» − подвійним, духовно-ідеальним баченням світу з його поділом на справжній (божественно-духовний) і несправжній (земний), який не могли повністю ігнорувати теологи, співіснуванням і взаємодією двох «культурних шарів» − латинського (вищого) і місцевого, національного (нижчого), що особливо яскраво проявилось у літературі середніх віків − розвиток християнсько-церковної латиномовної літератури та кельтського, германського, французького, іспанського народно-героїчного епосу. Водночас набував поширення й латино-національний білінгвізм, характеризуючись суворим дотриманням вертикалі (lingua sacra − власна, «побутова» мова). Ось чому «для середньовічної монастирської чи соборної школи вивчення латинської граматики було вивченням чужої мови, що вимагало більшого напруження всіх методичних засобів»[14].

У ранньосередньовічній Англії (V-середина XI ст.), де контактували три культури − у першу чергу кельтська і германська, які займали нижчий рівень, перебуваючи в своєрідних відношеннях «вільного варіювання» (при цьому мало взаємодіючи одна з однією), будучи вдвох у стосунках «дефектної дистрибуції» до «сакральної» латинської культури, об'єднуючої носіїв римської традиції (священиків) − маємо явище «культурної трихотомії», що збереглася й після 1066 р. (рік нормандського завоювання) з трохи іншим складом субкультур (народна − дворянська − церковна) і, відповідно, мов (давньо-середньоанглійська, старофранцузька, латинська)[15]. Загалом романізація Англії не пустила глибоких

[14] Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье / Отв. ред. М.Л. Гаспаров. − М., 1986. − С. 95.

[15] Собуцький М.А. Все ж таки – два чи три? Структура суб'єкта, репертуар субкультур, мовна компетенція Середньовіччя // Мова та історія. Вип. 5. − К., 1994. − С. 3.

коренів, латинська мова, належачи до «небесного світу», була малозрозумілою (незважаючи на те, що в структурному відношенні давньоанглійська мова теж була флективною), потребувала пояснення «земними» мовами, що перебували на рівні племінних діалектів. В Англії найяскравіше й найсистемніше простежується перехід від «лінгвістичного дескриптивного універсалізму» до «граматичного білінгвізму», що є безумовним поступом у розвитку граматичної теорії. Цьому сприяло й те, що «темні віки» (середина VI-середина VIII ст.) для культури Центральної Європи «оминули» Англію (як й Іспанію, Ірландію), де зберігались окремі культурні осередки. Одним із перших англійців − авторів граматичних трактатів − став уже згадуваний відомий церковний письменник **Беда Високоповажний** (**Beda Venerabilis**, 674-735), що уславився передусім «Церковною історією англійського народу» («Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum»); але йому належать і твори «Книга про орфографію» («De orthographia liber»), «Про поетичне мистецтво» («De arte metrica»), «Про риторичні фігури і тропи» («De schematis et tropis»), «Колиска граматичного мистецтва Доната» («Cunabula grammaticae artis Donati») і «Про вісім частин мови» («De octo partibus orationis»), написані латинською мовою і призначені для учнів Беди в монастирі св. Петра і Павла в Ярроу. Як відзначає Ю.О. Клейнер, останні дві праці − прості копії граматики Доната з невеличкими авторськими вкрапленнями в першу з них, що стосуються дидактичних моментів − наявні контрольно-повторювальні завдання типу «Донат − це яка частина мови?», а також опису звуків, складів тощо.[16] Книга Беди «Про орфографію» вирізняється серед інших подібних середньовічних творів тим, що в ній з погляду правопису розглядається лише незначна кількість слів на зразок *disertus* «промовистий» і *desertus* «пустельний». Переважно ж тут мовиться і про абревіатурні й числові значення букв, наприклад C – абревіатура для Caesar «Цезар» і centum («сто»), і, окрім того, наводиться словничок (на зразок

[16] История лингвистических учений. Средневековая Европа. − Л.: Наука, 1985. − С. 67.

пізніших руських азбуковників) багатозначних і рідкісних слів, напр.: **Ante** praepositio multa significant: nam et tempus significant, et presentiam… et dignitatem («Прийменник **ante** означає багато; і час означає, і наявність (чогось).., і старшинство»). Продовжувачем справи Беди став знаменитий філософ, поет і педагог **Алкуїн** (**Alcuinus**, бл. 735-804) − учитель Карла Великого та його дітей, один з основоположників теоретичних засад схоластики. Перебуваючи ще в Англії (був англосаксом за походженням, навчався в Йоркській єпископській школі, де зберігався значний ірландський вплив) він створив кілька граматичних праць латинською мовою: «Про орфографію» («De re orthographia»), «Граматика» («Grammatica»), написав, можливо, коментарі до Прісціана. Взірцями для Алкуїна були роботи римських граматистів та Беди, але, на відміну від останнього, він відмовився від дослівного списування, вносячи чимало суб'єктивного в класичні визначення. Донатова дефініція складу (переписана Бедою) як «поєднання букв або вимовлення одного голосного, якому притаманна кількість» фіксується в Алкуїна в зміненому вигляді: «Склад − це поєднання букв, що вимовляється з одним наголосом і видихом» (сформульовано, по-суті, уперше експіраторну теорію складу). З деякими змінами (спрощеннями) наведено визначення кількох частин мови (особливо імені), що було певним поступом в історії граматичної думки. Відзначимо також, що в праці «Про орфографію» Алкуїн запропонував реформу, принцип якої «полягав у тому, що кожній літері латинського тексту має відповідати окремий звук».[17] З другої половини XI ст. внаслідок данської навали романська культура в Англії переживає цілковитий занепад − навіть священники на превелику силу читали латиною. Водночас посилюється зацікавлення місцевою (давньоанглійською) мовою, з'являються переклади біблійних книг, «Розради філософією» Боеція, творів Августина. Ця діяльність особливо пов'язується з іменем **Ельфріка** (955-1020), аббата Ейнсгамського, перекладача «П'ятикнижжя»

[17] Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. − К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. − С. 62.

й автора першої латинської граматики, укладеної англійською (давньоанглійською) мовою. Праця відкривається двома передмовами, написаними давньоанглійською й латинською мовами. У першій із них автор говорить, що він «вирішив цю книгу перекласти англійською мовою після того, як переклав дві книги з вісімдесяти проповідей» і ця книга «спонукатиме юнаків до вивчення цієї науки, доки вони не набудуть більшого знання».[18] Загалом, Ельфрік дотримувався канону Доната та Прісціана (наявні часті посилання на них), але і його праця вже містить чимало новизни, відзначаючись насамперед елементарністю визначень, розрахованих на людину, зовсім не обізнану з граматичними поняттями («verbum − це слово, а слово означає роботу, чи страждання, чи терпіння»), переважанням власного ілюстративного матеріалу, наявністю суб'єктивних дописів, як-от: «Я говорю», «Ми розповімо» та ін. Ця праця вирізняється і цікавою спробою створення англійської граматичної термінології, яку переважно скальковано (навіть, подекуди, й зі збереженням внутрішньої форми слова) з відповідних латинських узірців. І хоча перша граматика англійської мови з'явилася аж 1538 р., її поява передумовлювалася діяльністю Ельфріка.

Як вже відзначалося, середина VI – середина VIII ст. були «темними віками» для культури Центральної Європи. Із занепадом шкільної освіти розпочинається і спад у розвитку латинської писемності. Освічених людей, а тим більше письменників, стає дуже мало, вони роз'єднані, майже не спілкуються між собою. Лише на окраїнах, як ми частково вже бачили (в Англії, Ірландії, Іспанії), ще зберігались окремі культурні осередки. Особливо слід виділити постать **Ісидора Севільського** (**Isidorus Hispalensis**, бл. 570-636) – латинського визначного письменника і філософа-енциклопедиста, у 600-601 – архієпископа Севільї у вестготській Іспанії. Ісидор Севільський − автор численних природознавчих, граматичних, історичних і теологічних творів, зокрема «Книги канонів», у якій зібрано постанови церковних соборів, «Історії готів,

[18] Цит. за: История лингвистических учений. Средневековая Европа, с.70.

вандалів та свевів» («De origione Gothorum et regno Sueborum et Vandalorum»), що є цінним документом з історії германських народів. Найвідоміший Ісидор Севільський як автор «Етимологій» («Etymologiarum sive originum libri XX») – своєрідної грандіозної компілятивної енциклопедії раннього середньовіччя в 20 книгах, у якій широко використовувалися досягнення античної науки, що зробило його одним із найзначніших посередників між античною культурою та середньовіччям. Для класичної філології важливі перші три томи, присвячені семи вільним мистецтвам – граматиці (перший том), риториці та діалектиці (другий том), арифметиці, геометрії, астрономії та музиці (третій том), а також десятий том, який подає численні етимології (походження) слів[19]. Як вище зазначалося, у «Божественній комедії» Ісидора Севільського згадано в десятій пісні «Раю» разом Боецієм та Бедою Високоповажним.

Що стосується змісту навчання в монастирських школах, то в порівнянні з пізньоримською епохою наповнення семи вільних мистецтв було значно вихолощене й, по-суті, деформоване, оскільки їхній вміст підганявся під виконання релігійно-церковних і богослужбових функцій. Граматика зводилася до вивчення правил латинської мови, мови Священного писання (на латинському Заході) і церковної служби. Риторику було зведено церквою до вміння складати проповіді, а потім і до вміння складання різних документів. Арифметика, необхідна для елементарної лічби, набувала також функції містичного тлумачення чисел, що трапляються в Священному писанні. Геометрія включала в себе деякі, переважно неймовірно фантастичні відомості про різні країни й землі, а також про народи, що їх населяли. Музику цілком було зведено до мистецтва організації церковного співу. Астрономія стала предметом, з допомогою якого можна було визначати терміни й дні християнських свят.

---

[19] Фрагменти «Етимології» латинською мовою див. у вид.: Хрестоматия по латинскому языку: Средние века и Возрождение / Авт.-сост. Н.А. Фёдоров. − М.: Астрель-АСТ, 2003. − С. 78-89. З 1998 р. Ісидор Севільський санкціонований Римським Папою як святий – офіційний покровитель Інтернету.

Нове культурне пожвавлення й водночас оновлення латинської писемності (витворився так званий каролінзький мінускул – нове, легко прочитуване письмо) пов'язане з так званим **Каролінзьким Відродженням** кінця VIII – поч. IX ст. Намагаючись створити централізоване державне управління за типом Римської імперії, імператор з 800 року франкської держави Карл Великий (768-814) був зацікавлений у підготовці освічених людей для церковної і світської служби (суддів, писарів, секретарів тощо). Це підштовхнуло його до культурно-освітніх реформ. Неабияка людина для свого часу, він цінував ученість (як свідчить «Життєпис Карла Великого» франка Ейнгарда, сам Карл вирізнявся красномовством, знав кілька мов, у тому числі й латинську, займався науками й робив спроби оволодіти «мистецтвом письма», та «його праця, так пізно розпочата, мала незначний успіх»), піклувався про виховання освіченого покоління з франкського середовища. У період Карлового правління було відкрито чимало церковних шкіл, до яких, окрім молодих ченців, мали певний доступ і діти мирян. В Ахені, столиці «Франкської імперії» Карла Великого, для дітей короля і його найближчих сановників було відкрито придворну школу, до викладання в якій залучалися найкращі тогочасні вчені й педагоги. За наказом імператора в спеціальних майстернях – скрипторіях (від лат. *scriptorius*) – переписувались і розмножувались античні рукописи, вивезені з Італії, куди Карл починаючи з 774 р. здійснив кілька походів проти лангобардів, захопивши всі їхні володіння: невеличка частинка земель була передана папі римському, інші області були приєднані до Франкської держави. У великих скриптоpіях десятки переписувачів одночасно копіювали найцінніші рукописи. Так було збережено для наступних поколінь багато античних авторів. Заокруглений каліграфічний почерк каролінгських переписувачів відзначався чіткістю і правильністю форм не лише порівняно з попереднім, давнішим, а і з пізнішим середньовічним латинським письмом. Рукописи прикрашувалися мініатюрами й заставками.

На державну службу до себе Карл запрошував з усіх кінців Європи відомих своєю вченістю й талантами духовних та світських

осіб – письменників, учених, дипломатів, зодчих та ін[20]. Так, деякий час в Ахені жили відомий учений з Північної Італії **Павло Диякон** (**Paulus Diaconus**, бл. 720-799), автор знаменитої «Історії лангобардів» (до 744 р.); прекрасний знавець латинської мови франк **Ейнгард** (**Einhard**, бл. 770-840), який написав цікавий у багатьох відношеннях «Життєпис Карла Великого» («Vita Caroli Magni»), узявши за зразок для наслідування «Життєписи дванадцяти цезарів» Светонія; **Теодульф** (**Theodulpus**, 760-821), ученийгот з Іспанії. Серед них особливо вирізнявся вже згадуваний англосакс **Алкуїн** (бл.735-19.V.804), який навчався в Йоркській єпископській школі (на півночі Англії), а 782 р. поповнив собою ряди придворних грамотіїв і вчених при дворі Карла Великого. Він створив кілька популярних у IX-XI ст. богословських трактатів і підручників філософії, граматики, риторики, математики, організував кілька шкіл, головною з яких була школа при Турському монастирі, абатом якого він був.

Державною мовою й мовою культури в різноплемінній імперії Карла Великого (її кордони йшли від річки Ебро, Піренеїв й Атлантичного океану на заході до Ельби, Середнього Дунаю й узбережжя Адріатичного моря на сході, від Фризького (або Німецького) і Балтійського морів на півночі і до південної Італії на півдні) була латина. Для поновлення латинської писемності багато зробили вчені-поети. При дворі Карла з учених, найкращих учнів, сановників було створене своєрідне об`єднання вчених, поетів, любителів поезії, яке за античним зразком називалося Академією (відома під назвою «Академія Карла Великого»). У діяльності товариства брав участь і сам Карл. Тут читалися лекції, обговорювалися богословські питання, тлумачилися твори різних авторів; на диспутах змагались у вченості та дотепності, на банкетах – у вишуканих компліментарних віршах, у яких наслідували античних авторів, уславлювали Карла, його походи й перемоги, його родину,

[20] Твори представників Каролінзького Відродження див. у вид.: Хрестоматия по латинскому языку: Средние века и Возрождение / Авт.-сост. Н.А.Фёдоров. – М.: Астрель-АСТ, 2003. – С. 96-170.

придворний побут, розваги тощо. Учасники Академії, безумовно, читали й оригінальні твори латинських авторів, прозаїків і поетів.

Як відзначають фахівці зарубіжної літератури, «у цій придворній поезії іноді виявляються й зовсім інші мотиви: напади на пороки духовенства, злих правителів тощо. Деякі твори позначені справжнім ліризмом, особливо вірші, присвячені друзям, зображенню природи; в деяких помітна близькість до фольклорних джерел (наприклад, «Сперечання Весни з Зимою» Алкуїна). Учені-поети широко використовували класичні латинські метри, строфи, жанри, наслідували стиль античних письменників, особливо Вергілія, Пруденція.

Незважаючи на звернення до античності, вчена поезія Каролінзького Відродження за духом своїм залишалася середньовічною і вузькопридворною».[21] Що ж до світогляду письменників, які зібралися при дворі Карла, то це аж ніяк не був той раціоналістичний світський світогляд, яким була пройнята антична класична культура, бо навколо Карла зібралися вчені-ченці, які, безумовно, дотримувалися церковно-релігійних канонів. Ідеалом двору й Академії було поєднання досконалих античних форм із християнським змістом. Ця поезія була позбавлена соціальних проблем, героїчного пафосу (на відміну, скажімо, від «Пісні про Роланда»), чуттєво-здорового ставлення до життя, що характерне для античної поезії періоду її розквіту. Слід також наголосити, що коло осіб, причетних до каролінзької освіти, було дуже вузьке. Навіть придворні вельможі Карла залишались у переважній більшості неграмотними. Каролінзьке Відродження не варто порівнювати з усеохопністю європейського Відродження XIV-XVI ст., очевидно можна констатувати лише певне культурне піднесення. «Типологічна відміна «каролінгського відродження» (у лапках і з малої літери) від Відродження XIV-XVI сторіч (без лапок і з великої літери) полягає в тому, що античність привласнюється в каролінгську добу частинами й виконує додаткові функції у «верхній»

[21] Шаповалова М.С., Рубанова Г.Л., Моторний В.А. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. − 2-е вид, доп. і переробл. − Львів: видво при ЛДУ «Вища шк.», 1982. − С. 46.

субкультурі (на вертикалі), яку змодельовано за формулою «церковність плюс освіта» – або «церковність плюс фрагментована античність», − підкреслює М.А. Собуцький.[22]

І все-таки на фоні раннього середньовіччя (V-XI ст.) Каролінзьке Відродження залишило помітний слід: добре впорядковану школу – надійне підгрунтя для майбутніх університетів, поліпшене латинське письмо, що сприяло збереженню, примноженню й розмноженню античних рукописів. У майбутньому, в епоху Відродження європейські гуманісти будуть знайомитися з античними пам'ятками переважно за списками, виконаними в скрипторіях доби Карла Великого. Після його смерті придворну «Академію» розігнали й Ахен втратив значення культурного центру Західної Європи. Латинська «вчена» культура перемістилася в монастирі, які в IX ст. були багаті, перебували на піднесенні, мали міцні мури (романський архітектурний стиль) й не боялися ніяких перипетій цієї складної доби.

Каролінзьке Відродження з його оновленням латинської писемності й консервуванням античних манускриптів посприяло тривалішому перебуванню середньовічної Франції (яка постала після 843 р. на руїнах імперії Карла Великого – Верденський поділ на з'їзді трьох онуків імператора) в латинському «культурному суперстраті». Староримська граматична традиція затрималася у Франції значно довше, ще 1199 р. віршована шкільна латинська граматика **Александра Вілладейського** (**Alexander de Villa Dei**) «**Doctrinale**» («**Доктринал**») містила канони Прісціана, щоправда, значно спрощені й орієнтовані на читача, для якого латина вже не була рідною. Дещо про саму працю. Вона являла собою популярний навчальний посібник для просунутого курсу. Цей граматичний опис було виконано у віршованій формі (у цьому й полягає одне і з «новаторств» середньовічної граматичної думки – поява «віршованих граматик» латинської мови), текст граматичного керівництва було поділено на 12 глав обсягом разом приблизно 2650

[22] Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя, с. 66.

рядків поганого гекзаметру, і розподілено на 4 загальні частини: 1) частини мови; 2) синтаксис; 3) просодія; 4) фігури мови. У них послідовно тлумачилися відміни, гетероклічні імена, ступені порівняння, родова диференціація, утворення перфектів і супінів, дієслів дефективних та іррегулярних і т.п., наголос, утворення конструкцій, метрика та поетичне наголошування. Поруч із викладом цілком елементарних відомостей подавалися і визначення граматичних явищ. Цю книгу широко використовували в країнах Західної Європи в період пізнього Середньовіччя як у школах, так і в університетах. Вона проіснувала до появи друкованих граматик і витримала 260 видань між 1470 і 1520 рр. Цей віршований підручник заслужив такого визнання й любові, що ним навіть частково користувалися і в епоху гуманізму та реформації. Востаннє його було віддруковано 1588 р., проте у XVI ст. у зв'язку зі становленням національних граматичних традицій ця книга вже стала об'єктом посиленої критики й перестала використовуватися в практиці навчання. Щоб зрозуміти, чому середньовічні студенти вважали її настільки корисною, достатньо взяти хоча б короткий уривок, що описує іменники першої відміни, який відкриває книгу. Якщо б цей текст було подано у вигляді таблиці, можна було б відразу побачити, що в кількох рядках автор зумів подати в систематизованому вигляді граматичні форманти, наприклад, однини будь-якого латинського слова першої відміни, включаючи й слова, запозичені з грецької та давньоєврейської мов. Таким чином, основне, до чого прагнув А. Вілладейський, − це повнота викладу в поєднанні зі зручністю форми викладу, придатної для вироблення автоматизмів. Віршована форма тексту пояснюється умовами середньовічних шкіл: великою кількістю учнів у класі, недостатністю книг і звідси переважно усним, а не візуально-книжним навчанням. Головне досягнення цієї граматики полягало в тому, що текст можна було повторити вслух, для кращого розуміння ще й розспівом і назавжди завчити напам'ять.

Іншим дуже популярним тоді навчальним посібником був «*Graecismus*» **Евварда** (**Еберхарда**) **Бетунського** (**Bethuniensis**), створений на початку XIII ст. Цей підручник також написано у

віршованій формі і його обсяг складає 4500 рядків, у яких автор подає всі чотири традиційних розділи граматики: орфографію, просодію, формотворення й синтаксис, а крім того, також розділ «фігури мови». Основну увагу в цьому граматичному посібнику звернуто на словотвір, значення слів та їхні загальні характеристики з уживання. Так, наприклад, іменники автор подає у вигляді списків, у яких слова поєднані за родами. Особливо виділяється в книзі глава, присвячена опису іменників грецького походження, які подаються в алфавітному порядку списком із вказівкою значень, звідки походить і заголовок роботи – «Graecismus» (на зразок *Nioba, Aeneas, Circe, Niobe; Orpheus, Delos, Ilion; Pericles, Socrates, Orestes (Orestis), Pallas, poesis, aether* тощо). Прикметно, що автор також наводить і список власних імен (із класичної літератури і міфології), супроводжуючи їх належним поясненням.

Загалом, XII-XIII ст. відзначаються деякою увагою до текстів класичних авторів, використовуванням досягнень граматичної теорії. З цього погляду цікавими є праці англійця **Ральфа де Бове**, що був учнем П'єра Абеляра й викладав у Бове: «Summa super Donatum», «Liber Titan». Остання праця містить розлогі граматичні зауваження до вибраних рядків «Метаморфоз» Овідія та «Фарсалії» Лукана, що ілюструються численними цитатами з класичних авторів та Біблії; починаючи з Ральфа, цитати вільно використовуються, переважна їх більшість – віршовані, бо вони легше затримувалися в пам'яті. Здебільшого залучалися рядки з Вергілія, Горація, Овідія, Ювенала та деяких інших класичних авторів. Цитати з прозаїків, хоча їх відносно небагато, запозичено з книг, які вивчалися в курсі artes liberales того часу (деякі твори Цицерона, латинські переклади кількох праць Аристотеля й Порфирія, численні роботи Боеція). Цитувалися й біблійні тексти, причому, якщо з'являлася суперечність між класичним і біблійним ужитком, висувався принцип – священна сторінка непідвладна для граматичних правил (divina pagina non subiacet regulis grammaticae), що суперечило античній традиції – *nec Caesar supra grammaticos* («і Цезар не вищий за граматиків»), тобто навіть всесильні римські

імператори мусили підпорядковуватися мовним нормам («немає авторитету, вищого за науку»).

XIII-XIV ст. датуються списки (що дійшли до наших днів) французомовних перекладів граматики Доната, які, на думку А.Б. Черняка, «ведуть свій початок із більш ранніх зразків».[23] У деяких місцях французька парадигма замінює латинську; замість hic magister, huius magistri, huic magistro і т.д. наявні le mestre (суч. maître), du mestre, au mestre і т.д., з'являються предметно-особові займенники (третя особа однини і множини), відсутні в класичній латині. Використання французької як допоміжної мови навчання не могло не привести до її «граматикалізації», тобто до осмислення її граматичної структури». Створення граматик французької мови спричинювала й потреба розробки й кодифікації єдиної мовної норми, оскільки в середньофранцузький період, при загальній тенденції до уніфікації, ще спостерігався значний різнобій у дієслівній парадигмі (особливо в passé simple, présent та imparfait subjonctif). Так, дієслово prendre («брати») могло мати в présent subjonctif форми (je) prendre, prenne (сучасна форма) і pregne, а в imparfait subjonctif уживалися форми prenist, prensist та prinst (сучасна форма − (je) prisse); дієслово venir («приходити») мало форми в imparfait subjonctif (je) venist, vensist та viensist (сучасна форма − (je) vinsse<лат. plusquamperfectum coniunctivi activi venissem).

Як бачимо, єдиний латинський граматичний еталон навіть у власному теоретичному описі вже в ранньому Середньовіччі поступово почав убирати деякі місцево-національні граматичні елементи, насамперед − поза межами Романії (в Англії, Ісландії[24]), а пізніше − і в самому романському культурному ареалі (Франція).

Поряд із «національними» вкрапленнями, що набували дедалі нормативнішого характеру, антична граматична традиція з XI ст. почала розмиватися й «універсальним чином» − через логізацію граматики. Це пов'язане в першу чергу з піднесенням логіко-філософської думки у Зріле Середньовіччя, спричиненим

[23] История лингвистических учений. Позднее Средневековье. − СПб.: Наука, 1991. − С. 106.

[24] История лингвистических учений. Средневековая Европа, с.77-97.

пожвавленням європейського культурного життя внаслідок появи міст, хрестових походів (1096-1270), які згуртували європейців в одне ціле й посилили контакти з арабо-мусульманським світом, що значною мірою зберіг культурні традиції античності, особливо − еллінізму. Нового прочитання набули праці Аристотеля, «відкриття» якого і включення його логіки в середньовічні вчення було одним із основних факторів відродження інтелектуальної активності Середньовіччя. Важливу роль відіграло знайомство з його класифікацією наук. Граматика Прісціана переглядається у світлі положень Аристотеля, що сприяє концентруванню уваги на розвитку логіки. Логіка в певному сенсі «веде наступ» на граматику, але не знищує її цілком: то одна, то інша дисципліна переважає, причому кожна бере з другої щось корисне. Логіка в цю епоху домінує в Парижі, наносячи певної шкоди вивченню латинської граматики в її традиційному розумінні. У той час, як Париж став центром філософії («логіки»), в Орлеані проповідувалося вивчення літератури, а також класичних античних авторів і граматики Прісціана. Роботи Аристотеля були пристосовані систематизатором середньовічної схоластики Фомою Аквінським (1225/26-1274) до свого теологічного вчення, що отримало згодом назву «томізму». Фома ствердив, що частитну церковних догматів (буття та властивості Бога, безсмертя людської душі та ін.) можна довести шляхом різних логіко-філософських операцій (він також уважав, призначення звуків людської мови полягає в позначенні чогось, що знаходиться поза мовою – principaliter data ad significandum), після чого схоластика перетворилася, за влучним висловом М.А. Ігнатенка, на «глибоко логічне доведення глибоко нелогічного (того, що знаходиться потойбіч будь-якої логіки)».[25] Мова − насамперед явище суспільне та історична категорія, що перебуває в постійному функціонуванні й розвитку, характеризується діалектичною єдністю статики й динаміки й не піддається, загалом, логічному опису. А вже, починаючи з XII ст., коментатори граматики Прісціана

[25] Ігнатенко М.А. Генезис сучасного художнього мислення. − К.: Наук. думка, 1986. − С. 24.

намагалися «поліпшити» його працю (як і «Поетику» Аристотеля) введенням логічних прийомів, логічно обгрунтовуючих теорію класів слів (частин мови), їхніх акциденцій (властивостей), причин появи (causae inventionis) частин мови та їхніх характеристик. У XII ст. septem artes liberales ніби «скидаються з трону», граматика відступає на задній план, її місце займає логіка – logica nova – коли було освоєно і включено в інтелектуальну систему весь обсяг праць Аристотеля разом з розлогими науковими і філософськими коментарями до них з арабських та єврейських джерел, на відміну від logica vetus, коли праці Аристотеля були відомі лише з перекладів Боеція.

Піонером у цій роботі став **Вільям Кончійський** (перша половина XII ст., викладав граматику в Шартрі приблизно в 1120-х рр.), який у праці «De philosophia mundi» («Про філософію світу»), дорікаючи Прісціанові за назрозумілість визначень, вирішив обгрунтувати критерії виділення частин мови та їхніх властивостей, пишучи, що «ім'я винайдене, щоб позначати те, про що говорять, рід − щоб розрізняти відмінність статей і т.д.» Давній зміст (латинський мовний матеріал) стали підганяти в новий логіко-формальний опис (при збереженні де-юре канону Доната та Прісціана, де-факто його трансформували до «божественного» універсалізму). Особливо цікавою з цього погляду є діяльність **Петра Гелійського** (**Petrus Helias**, середина-друга половина XIII ст.), викладача заснованого 1200 р. Паризького університету, коментар якого до Прісціана («Summa super Priscianum») «являє собою не послідовне тлумачення тексту, а швидше за все системне обговорення поглядів Прісціана з позицій тієї нової епохи».[26] Значна частина граматичних визначень давньоримського філолога доводилася логічно через запроваджені розширені постулати «causae inventionis»: 1) «communis causa inventionis omnium dictionum» («спільна причина винайдення всіх слів»); 2) «propria causa inventionis cuiusque partis orationis» («власна причина винайдення кожної частини мови»). П. Гелійський обговорює питання

[26] История лингвистических учений. Средневековая Европа, с. 223.

про те, чи є речення taceo «я мовчу» істинним у той момент, коли воно вимовляється; він доповнив логічну ідею Аристотеля, що дієслово є завжди предикатом: «У кожному закінченому реченні говориться щось про щось. Іменники було винайдено для того, щоб розрізняти, що дехто розмірковує [про щось], а дієслова – щоб розрізняти, що говориться про це... особливо стосовно активності й пасивності».[27] Відзначимо, що Петру Гелійському французький лінгвіст XIX ст. Ш. Тюро приписує розподіл імен на іменники та прикметники; точно встановлено, що сам П. Гелійський часто вживає термін nomen substantivum. На наш погляд, логізація Петром Гелійським граматичного опису, замість того, щоб систематизувати, ще більше його заплутала, через те модисти − представники нового етапу в розвитку граматичного вчення, відмовилися від «підчищання» мовного матеріалу логічними операціями, але розвинули ці починання в стрункy й «універсальну» логіко-граматичну теорію на основі «універсальної» латини.

Найширше розповсюдження ідей **модистів** (назва походить від їхнього базового терміна − modus significandi, в буквальному перекладі «спосіб позначення»)[28] припадає на останні десятиріччя XIII-першу половину XIV ст. і локалізується переважно в Паризькому університеті (Мартін Данський, Сігерій із Куртре, Мішель із Марбе, Фома Ерфуртський та ін.). Ними мова визначається насамперед як інструмент пізнання, який дозволяє відкрити «приховану реальність» світу, вибудовується чітко організована структура мовної системи, взаємодіюча з людським мисленням. Кожна річ (res) сама по собі має власний спосіб буття (modus essendi − рівень існування), має властивість людського усвідомлення (modus intellegendi − рівень сприйняття), стаючи словом (dictio) й частиною мови (pars orationis), спільність і відмінність між якими полягає в «способі позначення» (modus significandi − рівень мови). Цей узагальнений modus significandi вичленовується на основі

[27] История лингвистических учений. Средневековая Европа, с. 230.

[28] Див. також: Лучканин С.М. Граматична теорія модистів (до питання про новаторство середньовічного мовознавства) // Мова та історія. Періодичний збірник наукових статей. Вип. 9. − К., 1995. − С. 4-5.

властивостей речей, реальної дійсності, кажучи сучасною термінологією (за проф. І.К. Кучеренком), «реального значення». Замість триєдиного критерію античних граматистів стосовно класифікації слів за частинами мови модисти їх розподіляли тільки за характером вияву «способу позначення», здійснюючи поділ лише за однією ознакою, як того вимагають закони логіки (пор. класифікації слів за частинами мови П.Ф. Фортунатова, І.І. Мєщанінова, І.К. Кучеренка, які брали як істотну виключно одну-єдину ознаку − відповідно морфологічну, синтаксичну, семантичну). Імена в теорії модистів позначають субстанцію, дієслова − акцію (притаманний «модус рухання» − modus movendi; пор. в І.К. Кучеренка «реальне значення» дієслова – «процесуальність»[29]), займенники − субстанцію без референції до якості. Ці різні modi significandi маніфестуються в мові граматичними категоріями. Важливою здогадкою модистів було твердження про наявність лексичного значення в службових частин мови, яким притаманний modus disponentis («модус розташування»). Аристотель заперечував існування лексичного значення в службових слів, що неправильно тлумачиться дослідниками як «велике наукове досягнення, важливий прогрес у галузі вивчення явищ, що стосуються сфери мови»[30]. Певна річ, у частиномовній теорії модистів були й хибні ідеї, серед них − приписування вигуку особливого «модусу позначення» (стану або поруху душі). Хоча природа вигука й досі залишається невивченою. Цю категорію слів Л.В. Щерба у статті «О частях речи в русском языке» («Про частини мови в російській мові», 1928) називав «дуже неясною й туманною»[31], а Ж. Вандрієс узагалі включав вигуки (як сигніфікати афектів душі) лише до мовлення, виводячи їх поза сферу мови. Безумовним досягненням модистів є їхнє синтаксичне вчення. Вони відійшли від формального опису сполучуваності в реченнях, що мало місце в античних

[29] Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. − К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. − Ч. 2. − С. 51.

[30] История лингвистических учений. Древний мир. − Л.: Наука, 1980. − С. 171.

[31] Березин Ф.М. История советского языкознания. Хрестоматия. − М.: Высш. шк., 1981. − С. 288.

граматиках, а подали логічну систематизацію синтаксичних конструкцій на основі транзитивного й інтранзитивного типу (сама ідея належить Аристотелю), описали синтаксис як систему відношень між одиницями безвідносно до їх лексичного значення. Аж у XX ст. значних успіхів у цьому плані досяг Л.В. Щерба − його відомий приклад (усе-таки на основі російської мови) «*Глокая куздра штеко будланула бокра и курдячит бокрёнка*», хоча й це речення є лише алосинтаксом (із погляду російськомовного), варіантом синтаксичного інваріанту − загальної структурної схеми словосполучення й речення. У модистів правильними визнавалися словосполучення на зразок *cappa categorica* («категорична шляпа»), що становить головну ознаку сучасного синтаксичного підходу до визначення словосполучення.

Логічне спрямування граматичного вчення знайшло своє найяскравіше вираження в **Раймонда Луллія** (**Raymond Lullius**, 1235-1315/1325), відомого філософа і теолога, основоположника і класика каталанської літератури, поета-лірика, який пропонував на базі латинської створити універсальну філософську мову, структура якої мала б грунтуватися на механічному моделюванні логічного мислення (праця «Велике мистецтво», де Луллій висловлював також ідею логічної машини і робив спробу її реалізації).

Філологічні досягнення модистів, оригінальні й сміливі ідеї яких доволі випереджали граматичну науку свого часу, лише в XX ст. стали повномасштабним набутком лінгвістики, так само, як і здобутки середньовічної філософії й ширше − культури, що відкрила внутрішній світ людини (особлива роль тут належить, як довів М.М. Бахтін, народній карнавальній культурі, бо карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології інший тип світовідчуття, де панувало веселе, життєствердне начало), порівняно недавно опинилися в центрі уваги історії філософії. Відкриття наукових надбань XII-XIII ст. призвело до т. зв. «бунту медієвістів» та «медієвізації Відродження» (праці Ч.Г. Хескіна, Е. Жильсона, Е.Р. Курціуса), початок якого стали датувати добою Фоми Аквінського, а то − ще й раніше. Цю тенденцію підтримує й дехто з вітчизняних дослідників. Говорячи про феномен «Відродження»

в історії мови й культури Франції, В.Б. Бурбело підкреслює, що «т. зв. «середньовічне Відродження» XII ст. започатковує розпад культурно-мовленнєвого синкретитзму, що виявляється в диференціації жанрово-стильових форм і першому етапі релатинізації французької мови»[32]. Аргументованішою (маючи на увазі основні тенденції культурного розвитку цивілізації) виглядає позиція Д.С. Наливайка, який акцентує на тому, що XII-XIII ст. не похитнули теології як наріжного каменю універсууму і «ті ж ерудити Парижа й Шартра, звертаючись до античної філософії й науки, намагалися узгоджувати їх із феодально-церковною ідеологією»[33]. Хоча, як побачимо далі, для ідіоетнічності граматичної теорії універсально-логічний метод модистів мав сильніший імпульс, ніж ренесансні граматики класичних і (меншою мірою) національних мов.[34]

У XIII ст. було написано знамениту поему А. Анделі «Битва семи мистецтв» (trivium et quadrivium), розповідаючу в алегоричній формі про боротьбу між логікою і літературою. З Орлеану війська літератури, до яких долучені й класичні автори, починаючи з Гомера, а також граматики Донат і Прісціан, атакують логіків Парижа, які включають Платона й Аристотеля. Літературу розбито, однак її прихильники заявляють, залишаючи поле битви, що майбутні часи ще побачать відродження їхніх сил (що, по-суті, і сталося в епоху Відродження). Описана алегорія дає уявлення про незгоди між двома напрямками цього періоду як стосовно ролі науки загалом, так і особливо ролі і місця граматики серед інших наук.

---

[32] Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії // Тези доповідей 1-ї Міжн. наук.-практ. конференції, присвяченої пам'яті проф. Ю.О. Жлуктенка. − К.: Довіра, 1995. − С. 18.

[33] Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. − К.: Мистецтво, 1981. − С. 61.

[34] Про це див. також: Лучканин С.М. Універсальне й ідіоетнічне в європейській середньовічній граматичній теорії // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. − Вип. 3. − К.: ВЦ «Київ. ун-т», 1995. − С. 120-125.

Говорячи про роль і місце античності в історії західноєвропейського середньовіччя, слід хоча б стисло зупинитися на проблемі **рецепції греко-римських традицій у Візантії** (саме ця проблема буде в основі розвитку візантійської «класичної філології» в сучасному розумінні) – могутній середньовічній європейській державі, що проіснувала понад тисячоліття (330-1453 рр. н.е. з перервою в 1204-1261 рр.) Наголосимо, що історія і культура Візантії, її взаємозв'язки з європейською і вітчизняною культурою дуже добре вивчені вітчизняним візантинознавством, зацікавлені можуть передусім звернутися до фундаментальних російськомовних тритомних «Історії Візантії» і «Культури Візантії»[35], а також праць Ґеорґа Острогорського, В.О. Балуха та колнективної «Історії Візантії» за ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича[36]. Тому обмежимося лише побіжним викладом даного питання. Усі візантиністи наголошують, що культура Візантії була своєрідним «золотим мостом» (дещо перефразовуючи слова Маркса, сказані ним про значення її столиці – Константинополя, античного Візантія, сучасного Стамбула) між античністю і середньовіччям, Заходом і Сходом, аж до кінця XII ст. випереджаючи за власним рівнем розвитку культури країн Західної Європи. У державно-політичному відношенні Візантія безпосередньо продовжувала Римську імперію, самі її мешканці називали свою державу «Ромейською імперією», а себе – «ромеями»; на час формування перших ранньофеодальних утворень Європи державна система організації суспільства нараховувала тут понад тисячоліття неперервного існування.

---

[35] История Византии. В 3-х т. / Редкол. С.Д. Сказкин (отв.ред.) и др. − М.: Наука, 1967. − Т. 1. – 523 с.; Т. 2. – 472 с.; Т.3. – 508 с.; Культура Византии. В 3-х т. /Отв. ред. З.В.Удальцова и Г.Г. Литаврин. – Т.1 (IV-первая пол. VII в.). – М.: Наука, 1984. – 725 с.; Т.2 (вторая пол. VII – XII в.). – М.: Наука, 1989. – 680 с.; Т.3 (XIII – первая пол. XV в.). – М.: Наука, 1991. – 638 с.

[36] Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 606 с.; Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. – Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. – 880 с.: іл.; Острогорський Ґеорґ. Історія Візантії / Ґеорґ Острогорський; Пер. з нім. Анатолій Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.

Греко-римські традиції ніколи не переривалися повністю у Візантії, хоча саме в жорстокій боротьбі з ними в IV-IX ст. утверджувалося панування християнського світосприйняття, а перемога християнства над ідеологією античності супроводжувалася набагато ширшим, ніж на Заході, засвоєнням і переробкою античних форм і методів художнього сприйняття і відображення дійсності, зокрема, деякі містичні ідеї Платона, розвинуті неоплатониками і потім трансформовані в християнському дусі, були взяті на озброєння офіційною релігією.

Для духовного життя ранньої Візантії (IV-перша половина VII ст.) був дуже прикметною рисою тісний зв'язок з античністю. Збереглися античні міста (ранню Візантію називали «країною міст»), високо розвинуті ремесла, жвава торгівля. Успадкований від Римської імперії розвинутий і складний державний апарат потребував освічених політичних діячів, юристів і дипломатів, математиків і зодчих, писарів і перекладачів. Тому й продовжували вивчатися навіть у християнських навчальних закладах цінні творіння великих грецьких і римських мислителів, поетів, трагіків, учених. Загальнодержавною функціонуючою мовою в цей час продовжувала переважно виступати латинська, хоча поступово на перший план висувалася грецька. Розвиток ранньовізантійської культури відбувався в жорстокій боротьбі між християнством й античною спадщиною, причому церква спочатку наступала: палали бібліотеки (сумна доля олександрійської бібліотеки), закривалися школи й університети, в яких викладалася антична філософія (останньою 529 р. було закрито афінську філософську школу); візантійське мистецтво було перетворене в засіб пропаганди релігійних ідей. Краще збереглися античні віяння в ранньовізантійській історіографії, цілком у дусі «Історій» Геродота і Фукідіда написано різноманітні яскраві захоплюючі історичні й мемуарно-біографічні твори **Прокопія Кесарійського** (бл. 500-після 565): «Історія воєн Юстініана з персами, вандалами і готами», «Про будови Юстініана», «Таємна історія». Історику притаманне мистецтво творення історичного тла грандіозних масштабів, опису найгостріших соціально-політичних конфліктів, літературного

портрету, важливе місце займає і тема сучасника, подано офіційний і «таємний» образи Юстиніана (визначний державний діяч, «імператор, який ніколи не спить» – жорстокий самодур-тиран) та його дружини Феодори, полководця Велізарія (соратником і довіреною особою якого був сам Прокопій) та ін. Як і в давньогрецьких істориків у творах Прокопія зображено і «варварський світ», зокрема – стародавні слов'яни, їхній суспільний устрій, господарство, побут, організація війська тощо. Ідейне спрямування творів Прокопія – критичне ставлення до сучасності й уславлення канонізованого минулого, презирство плебсу й піднесення аристократії – теж перегукується з ідейною спрямованістю античної історіографії.

У візантійській літературі VII-IX ст. (доба «іконоборства» – 730-843) класичні традиції античності втрачають силу, зростає значення церковних жанрів, зокрема – всесвітніх церковних хронік: «Хронографії» Феофана Сповідника (752-812), «Бревіарія» («Коротка історія») патріарха Никифора (середина VIII-828), хроніки Георгія Синкела (VIII-IX ст.), Георгія Амартола («Грішника») (IX ст.; про їхнє поширення в Київській Русі відзначимо у відповідному розділі, присвяченому вітчизняній класичній філології), з їхніми вже суто християнськими особливостями. Це і ортодоксальна ідейна спрямованість, і розуміння історичного часу як лінійного, міфологізм, євангельські сюжети, апокрифічні подробиці, і простір – уся християнська ойкумена, і відмова від рафінованого стилю з орієнтацією на широкий загал. Лише в період IX-XII ст. («Македонське» і «Комнінівське» відродження; за іменем візантійських імператорських династій – Македонської, 867-1057, і Комнінівської, 1081-1185) відновлюється інтерес до класичної давнини, хоча він жодною мірою не означав справжнього відродження духовних і художніх цінностей античності за рахунок християнських чи нарівні з християнськими. У початкових школах для дітей зразками для читання слугували Святе Письмо і Гомер – і те, й інше вивчали напам'ять; якщо вірити відомому філософу XI ст. Михаїлу Пселлу, то він ще хлопчиком вивчив напам'ять усю «Іліаду». Поряд з цими школами в середині IX ст. у Константинополі

відкрився перший вищий навчальний заклад – Мангаврська школа для духівництва, система навчання в якій була такою ж, як і в античній школі. У ній викладали філософію, граматику, геометрію та астрономію, найвидатнішими професорами цього університету були Лев Математик (IX ст.; прикрасив імператорський палац різноманітними інженерними винаходами – троном, який піднімається вгору, штучними пташками із золота, що могли видавати різні мелодії та ін.) та константинопольський патріарх, філолог і богослов **Фотій** (810-891?), який, зокрема, здійснив спробу систематизувати всі знання, що збереглися від античності, уклавши для цього «Бібліотеку» – звід анотацій античних і ранньовізантійських творів з великими виписками. Значна увага Фотія до античної традиції дала підґрунтя опонентам навіть звинувачувати його в язичництві; про нього казали, що під час богослужінь він не читав молитов, а бурмотів вірші світських поетів. Хоча більшість освічених візантійців читали Платона й Аристотеля й намагалися порівнювати їх. Дуже ретельно вивчали в цей час грецьку мову (яка замінила латинську як офіційну мову держави і церкви в середині VII ст., а імператор прийняв грецький титул «базилевс») і класичну літературу; вже не лише Гомер, а й трагіки, Аристофан, ліричні поети VI-VII ст. і навіть Лукіан стали предметом вищих студій. Відзначимо, що історія не була спеціальною дисципліною, однак візантійці пишалися своїм історичним минулим і охоче читали історичні твори. З XI ст. в колах музичної еліти почав зростати інтерес до античної музичної культури, хоча, як відзначають А.П. Каждан і Г.Г. Литаврин, подібна цікавість мала переважно теоретичний характер: увагу привертала не стільки музика, скільки античні «музичні теоретизування». Візантійська література X-XII ст. нерідко свідомо орієнтувалася на античні зразки, зокрема, як наслідування «Іліаді» старша донька імператора Алексія I Комніна (1081-1118) **Анна Комніна** (1083 – бл. 1153/55) написала власну «Алексіаду», у якій уславила життя і діяльність свого батька, наділеного в творі людськими якостями. Для оповіді Анни Комніної характерні поєднання літературних штампів і канонічних характеристик із живими епізодами, вставними новелами,

побутовими сценками, що так полюбляли давньогрецькі історики. У X ст. з'явився й сатиричний діалог «Патріот», написаний під впливом Лукіана й осуджуючий константинопольських ченців. Уже згадуваний професор Константинопольської вищої школи **Михаїл Пселл** (1018-після 1096/97) сприйняв головне досягнення античної думки – повагу до розуму, до аналізу факту, причинності подій. Очолюючи філософський факультет Константинопольського університету, що в середині XI ст. прийшов на зміну Мангаврській школі, філософ прагнув поєднати вивчення античної філософії з богослов'ям. Визначним зразком тогочасної візантійської історіографії стала «Хронографія» Пселла, що вражає жвавістю опису, влучністю характеристик, тонким психологізмом, яскравістю портретів, і водночас повною зневагою до життя народу й основним подіям сучасності.

1204 р. унаслідок четвертого хрестового походу (1202-1204) Константинополь був захоплений і розграбований західноєвропейськими рицарями-хрестоносцями, Візантія як держава (хоча це вже була слабка тінь колишньої імперії) була відновлена 1261 р. і проіснувала до 1453 р., коли Константинополь упав під натиском турок-османів. У пізній Візантії (1261-1453), як ми будемо зазначати в розділі про Відродження, стали спостерігатися проторенесансні віяння (т.зв. «Палеологівське відродження», назване за іменем останньої візантійської імператорської династії – Палеологів), відбувається розквіт світської культури з орієнтацією на античний ідеал, якою мірою відновлюється античний еротико-пригодницький роман («Повість про подвиги Александра», «Каллімах і Хрісорроя», «Вельтандр і Хрісанца», «Лівістр і Родамна»), але, на відміну від давніх любовно-пригодницьких романів, світом рицарських візантійських романів постає сучасне християнсько-феодальне суспільство. Найвидатнішим філософом, мислителем і релігійним реформатором пізньої Візантії виступає **Георгій Геміст Пліфон** (бл. 1360-1452), що пропонував цікаву, але складну і заплутану, ідею поєднання язичництва з християнством, був прекрасним знавцем, шанувальником і пропагандистом античної літератури й філософії, справивши значний

вплив на філософів-гуманістів Заходу[37]. Розвиток ренесансних тенденцій у пізньовізантійській філософії, літературі і мистецтві (реалістичність, людяність і ліризм тогочасних мозаїк церкви монастиря Хóра в Константинополі) був перерваний османським завоюванням.

Контрольні запитання та завдання

1. За якими граматиками вивчали латинську мову за Середньовіччя?
2. Детально охарактеризуйте «Ars maior» та «Ars minor» Елія Доната, окресліть вплив цих праць на подальшу європейську граматичну традицію.
3. Що Вам відомо про віршовані граматики латинської мови за Середньовіччя?
4. Розкажіть про значення «Каролінзького відродження» для збереження й примноження античних рукописів.
5. Схарактеризуйте новаторство граматичної теорії модистів. Чи перегукуються їхні ідеї з логічним напрямком мовознавства, граматичною теорією українського лінгвіста Іллі Корнійовича Кучеренка (1923-2008)?
6. Зазначте про особливості рецепції й вивчення античності у Візантії в порівнянні із середньовічною Західною Європою.

[37] Детально про Пліфона див.: Удальцова З.В. Византийская культура. – М.: Наука, 1988. – С. 238-242.

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Термін «ренесанс» (Відродження, італ. Rinascimento, франц. Renaissance) вперше вживано в книзі знаменитого італійського художника, архітектора, історика мистецтва Джорджо Вазарі (1511-1574) «Життєписи найвизначніших живописців, митців і зодчих» («Le Vite de'piu eccelenti Pittori, Scultori e Architetti», 1550), та остаточно він усталився завдяки етапній праці німецького дослідника культури Відродження Якоба Буркхардта (1818-1897) «Культура Італії в епоху Відродження» («Die Cultur der Renaissance in Italien», 1860)[38]. За цією концепцією Відродження – це епоха самоусвідомлення особистості, її всебічного вияву, народження людини з новим типом свідомості і характером поведінки, епоха «відкриття людини й світу», ствердження світського характеру мислення і культури, вивільнення людини з-під влади феодально-церковної ідеології; у плані естетичному – це створення досконалого секуляризованого мистецтва, яке для Нового часу (XVII-XIX ст.) має значення художньої норми і взірця, пристрасний пошук нових форм і стилів. Характеризуючи цю епоху, згадаємо донедавна відоме визначення: «Це був найпрогресивніший переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, яка потребувала титанів і яка породила титанів за силою думки, пристрасті й характеру, за багатогранністю і вченістю».

Величезна роль у становленні й розвитку ренесансної культури, зокрема літератури і мистецтва, у виробленні ідеології гуманізму (від лат. *humanus* – людський) належить античності, що

[38] Ми використовували румуномовний переклад цієї праці: Iakob Burckhardt. Cultura Renaşterii în Italia. Traducere de N.Balotă şi Gh.Ciorogaru. – V. 1-2. – Bucureşti: Minerva, 2000. – 318+328 p. Працю перекладено й рос. мовою, але це видання важкодоступне: Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. С.Бриллианта (с 8-го изд.). – Т.1-2. – СПб., 1906. Сучасне перевидання: Буркхардт Я. Культура Возрождения в Италии. Опыт исследования. – М.: Юристъ, 1996. – 591 с.

яскраво відобразилося самою назвою епохи. Як зазначає визначний український культуролог-літературознавець Д.С. Наливайко, «йдучи врозріз із феодально-церковною ідеологією, що спиралася на авторитет святого письма, гуманісти Відродження потребували авторитету не менш древнього й віднаходили його в античності. Загалом звернення до античності було явищем не новим, – досить широко воно вже практикувалося пізнім середньовіччям, проте в підході до античності ерудитів XII-XIII ст. і гуманістів Відродження існують принципові відмінності. Слід сказати, що деякі вчені і культурні діячі пізнього середньовіччя далеко заходили на шляху наслідування античних філософських і поетичних систем, але все-таки найвищий авторитет релігійно-церковних догм залишався для них непохитним, а однією з головних їхніх турбот було «узгодження» стародавніх мислителів і поетів із християнсько-схоластичною системою світобачення. А це, зрозуміло, не дозволяло повного відтворення античних філософсько-етичних, естетичних та інших учень».[39]

По-перше, гуманісти Відродження звернулися до античної спадщини в усій її повноті, точніше сказати, вони охопили все те, що збереглося, старанно розшукуючи й примножуючи все нове. А по-друге, і це найголовніше, гуманісти відкрили в античності її «людське наповнення», вони відсторонилися від посередництва релігійно-церковних догм в її сприйнятті й інтерпретації, використавши античність як опору в боротьбі з середньовічною ідеологією; секуляризація культури цілком відповідала інтересам молодої буржуазії, що ставала домінувати в містах. «Учитуючись в античних філософів, учених і письменників, проникаючи в їхні світоглядні й художні концепції, гуманісти знаходили в них істини, незалежні від християнського «одкровення», істини «секуляризовані», земні, – продовжує далі Д.С. Наливайко. – Класична давнина допомагала їм відкривати реальний, земний світ і реальну, земну людину. На цьому фундаменті діячі Відродження й почали зводити будову нової європейської культури, світської за своїм

[39] Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили, с. 71.

змістом і характером»[40]. Італійські гуманісти, а вслід за ними й гуманісти інших країн, знайшли в цій класичній давнині самостійну, незалежну від релігії, філософію й науку, що охоплювала всі галузі людського знання. Античні письменники давали відповіді на багато питань, на які не мали відповіді середньовічні авторитети.

Безумовно, що зацікавлення античністю в пізньому середньовіччі (не кажучи вже про «каролінзьке відродження») не йде в жодне порівняння (масштабність, інтенсивність сприйняття і впливу на все духовне життя, «нове прочитання») з тим, що спостерігається в епоху Відродження, коли, передусім для Італії, античність перетворилася в своєрідну релігію, «релігійну пристрасть». Унаслідок ознайомлення зі Сходом, зокрема з Візантією, в епоху хрестових походів (1096-1270; четвертий хрестовий похід проти Візантії відбувся в 1202-1204 рр. і завершився захопленням і розграбуванням Константинополя рицарями-хрестоносцями) і регулярних торгово-економічних і політичних відносин із Левантом (східна частина Середземномор'я), що постали після цього, італійцям стали відомі стародавні рукописи, різні пам'ятки античного образотворчого мистецтва й архітектури. Усі ці старожитності почали частково перевозити до Італії, де їх колекціонували, вивчали. Та й у самій Італії зберігалося чимало античних пам'яток давньоримської доби, які так само почали ретельно вивчати практично представники всіх прошарків суспільства, передусім широкі верстви міської інтелігенції. Власне античне мистецтво набуло значення норми й недосяжності зразка, хоча найталановитіші «титани Відродження» були дуже далекими від рабського його наслідування. Ідеологія гуманізму, зокрема гуманістична література, у процесі розвитку зазнала значних змін, зумовлених суспільно-політичними процесами. «Так, гуманісти прагнули «відродити» античну людину з властивим їй складом думок і почуттів, але насправді вони створили новий ідеал людини, визначальними рисами якої були вже не рицарські чи аскетичні доброти, а інтелектуальна культура, свобода думки й багатство почуттів. А це був саме той тип

[40] Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили, с. 71-72.

людини, якого потребувала епоха, без якого неможливо уявити бурхливий суспільний і культурний розвиток Європи XV-XVI ст. Подібні несподівані наслідки – зовсім не випадковість для цієї дивної епохи: так Колумб у пошуках Індії відкриває Америку, так група флорентійських музикантів і поетів, намагаючись відродити давньогрецьку трагедію, створює оперу і т.п. Взагалі цей момент «несподіванки результату» наявний в усьому зацікавленні гуманістів античною культурною спадщиною, в їхніх зусиллях відродити її, перенести на сучасний грунт»[41].

На останню третину XIII-початок XIV ст. припадає період, під час якого з`явилися перші ознаки якісних змін у культурному процесі середньовічної роздрібненої Італії – так зване **Передвідродження** або **Проторенесанс**, для якого характерна поява світських реалістичних тенденцій, пробудження інтересу до ідейної і культурної спадщини античності, проте ще в межах середньовічної теоцентричної системи. Творчість зодчого Арнольфо ді Камбіо, скульптора Нікколо Пізано, художників Кавалліні й особливо Джотто ді Бондоне (1266 або 1267-1337), який привніс у релігійні сцени земне начало, зображуючи євангельські легенди з небувалою життєвою переконливістю, великою мірою підготувала грунт для мистецтва Відродження. Найпомітнішою ж фігурою в літературі на грані середньовіччя й Відродження, «останнім поетом середньовіччя й разом із тим першим поетом нового часу» був великий флорентієць **Данте Аліг'єрі** (**Dante Alighieri**, 1265-1321) – митець перехідного періоду, творець італійської літературної мови, автор блискучих сонетів, присвячених Беатріче, філософських і політичних трактатів (італійськомовний «Il Convivio» («Бенкет»), латинськомовні «De vulgari eloquentia» («Про народне красномовство»), «Послання») і свого вершинного твору – «**Божественна комедія**» («**La divina commedia**»). Її літературними джерелами були середньовічні й античні твори, при цьому з античних джерел поеми Данте найбільше значення має «Енеїда» Вергілія, в якій описується сходження Енея в Тартар для того, щоб побачити

[41] Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили, с. 72-73.

свого покійного батька Анхіза. Вплив «Енеїди» на Данте виявився як у запозиченні у Вергілія окремих сюжетних деталей, гостропо-літичного звучання його твору, містичних тенденцій, поєднання реального й міфологічного змісту, так і в перенесенні в поему самої фігури Вергілія, що стає (точніше, його тінь) провідником Данте під час його мандрування пеклом і чистилищем. Язичник Вергілій отримує в поемі Данте роль, яку в середньовічних «видіннях» виконував ангел. Щоправда, цей сміливий прийом до деякої міри пояснюється тим, що в середні віки Вергілія вважали за провісника християнства («християнином до Христа») на основі вільного тлумачення одного місця з його IV еклоги, де пророкується про наступ «золотого віку», що символізується з образом хлопчика, з народженням і змужнінням якого на землі з'являться мир і добробут. У народі побутувала чутка про оновлення віку у зв'язку з появою спасителя. Через усю «Божественну комедію» наскрізною ниткою проходить пошановливе ставлення до античності. Про античних письменників Данте говорить із благоговінням, найбільше схиляючись перед Вергілієм. Він шанує його як провісника ідеї могутньої світової держави, втілення розуму, мудрості, давньоримський поет у його сприйнятті – «честь і світоч усіх співців землі»:

Ти зваж на захват мій, на шанування
Твоїх безсмертних творів видатних.

Ти вчитель мій, моє угрунтування,
У тебе я знайшов на все життя
Той гарний стиль, що дав мені визнання.
(«Пекло», I, 83-87)[42]

«У ставленні до античності виразно проявляються суперечності в свідомості Данте. Як людина середньовічного світогляду, він не міг нагородити античних письменників райським блаженством, тому що вони були язичниками. Навіть Вергілій не допущений у

[42] Данте Аліг'єрі. Божественна комедія. Переклад та примітки Євгена Дроб`язка. – К.: Дніпро, 1976. – С. 26.

рай. Але поет не хотів покарати великих людей античного світу і створив для них окреме місце – лімб, де вони не зазнають мук у нагороду за ту славу, якої заслужили на землі своєю працею, талантом і знаннями»[43]. Дещо ширше ставлення Данте до античності знаходимо в І.П. Мегели: «Переправившись через Ахерон (грецькою – ріка скорботи), мандрівники потрапляють до першого кола Пекла, Лімба. Тут перебувають душі нехрещених дітей та тих, хто помер ще до прийняття християнства. Серед них Данте бачить своїх улюблених поетів Гомера, Овідія, мислителів та героїв античної старовини. У лімбі має перебувати й Вергілій. Так з'являється в «Божественній комедії» тема античності. І знову перед нами зустріч двох епох. Своїм корінням античної культурної спадщини сягатиме доба Відродження. Для Данте греко-римська культура є взірцем довершеності. Поет радісно відчуває свою спорідненість із тими, кого бачить перед собою. Доброчесні душі не відають страждань. Освітлені ясним сяйвом, мудро і спокійно ведуть вони свої розмови. Лімб ніби перетворюється на грецький Елісій, блаженну країну краси, щастя і спокою»[44].

Виняткову роль захоплення античністю відігравало в італійському Відродженні[45], яке спиралося на багату давню культурну традицію, греко-латинська культура для гуманістів була, за образним висловом Франческо де Санктіса, «своєрідною Помпеєю, яку всі прагнуть відвідати й вивчити»[46]. Главою старшого покоління італійських гуманістів був **Франческо Петрарка** (**Francesco Petrarca**, 1304-1374), який фактично є засновником класичної філології як науки (в традиційному розумінні «класичної філології»,

---

[43] Шаповалова М.С., Рубанова Г.Л., Моторний В.А. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. – 2-е вид, доп. і переробл. – Львів: видво при ЛДУ «Вища шк.», 1982. – С. 159-160.

[44] Мегела І.П. Література європейського середньовіччя. Курс лекцій. − К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2016.–С. 358.

[45] Див.: Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 624 с. Також: Гусєв В.І. Історія західноєвропейської філософії XV-XVII ст. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1994. – С. 8-23.

[46] Франческо де Санктис. История итальянской литературы. В. 2-х т. Т. 1. – М., 1963. – С. 431.

не беручи до уваги період середніх віків). У діяльності цього визначного поета (передусім здобув славу «співця Лаури»), мислителя і вченого яскраво відобразилися всі особливості першого етапу італійського Відродження, пов'язаного з культурою вільних міських комун. Гуманізм Петрарки, що постав на основі розвинутої особистої самосвідомості і просякнутий глибоким зацікавленням античністю, у той же час нерозривно пов'язується з дантівським традиціями, вирізняючись певною ідеологічною суперечністю, характерною для світогляду людини перехідної доби. Петрарка був сином флорентійського нотаріуса, який переселився 1312 р. на південь Франції, у Прованс; свою початкову освіту набув у невеличкому містечку Карпентра, а згодом вивчав право спочатку в Монпельє, а потім у знаменитому Болонському університеті. 1326 р. прийняв духовне звання, був мінорітом (членом ордену францисканців). Величезний авторитет Петрарки засновувався на його подвижницькій діяльності вченого-гуманіста. Петрарка був не тільки творцем нової європейської лірики, автором всесвітньовідомих сонетів на честь мадонни Лаури, патріотичних канцон, інвектив проти папської курії, поезій, що склали його знамениту «Книгу пісень» («Il Canzoniere») рідною італійською мовою, але й був засновником гуманістичної культури в Європі, життя він присвятив розшукові й вивченню стародавніх рукописів і здійснив на цьому шляху чимало відкриттів: він знайшов дві промови Цицерона (серед них – «На захист поета Архія» («Pro Archia poëta»)), окремі його листи, а також основну працю Квінтіліана «Про виховання оратора» («Institutio oratoria»). Більше за інших авторів давнини Петрарка шанував Цицерона та Вергілія, називаючи першого своїм «батьком», а другого – «братом». Однак він погано розбирався в давньогрецькій мові, через те його знання в галузі античної літератури обмежувалися переважно давньоримською, хоча в ній він і вбачав грецьке першоджерело. Не можучи прочитати Гомера в оригіналі, він використовував латинський переклад його поем, що здійснив за дорученням Боккаччо заїжджий каламбрійський грек Леонтій Пілат.

«Поклоніння Петрарки перед античним світом мало характер справжньої пристрасті, – зазначав відомий свого часу дослідник італійської літератури С.С. Мокульський. – Він прагнув цілком перенестися в обожнюваний ним античний світ, засвоїв не лише мову й розмір, але й спосіб думок римських авторів, писав листи Лівію, Вергілію, Сенеці, Цицерону, Гомеру як своїм особистим друзям, постійно цитував їх і шукав у їхніх творах відповіді на сучасні питання. Самого себе він уважав за нащадка стародавніх римлян, Італію – спадкоємницею римської слави, італійську літературу – продовженням латинської. На відміну від Данте Петрарка надавав перевагу писати не італійською, а латиною, яку вважав справжньою літературною мовою Італії, причому намагався очистити латину від середньовічних нашарувань, наблизивши її до мови давніх класиків. Однак чинячи таким чином, Петрарка по-суті йшов не вперед, а назад, бо відривав літературу від народних мас, роблячи її доступною лише для вузького кола освічених людей. У цьому відношенні діяльність Петрарки була підготовкою до пізнішого академічного переродження гуманізму, що сталося в XV ст.»[47].

Латиномовні твори Петрарки умовно можна поділити на дві групи – твори поетичні й морально-філософські: героїчна поема «Африка» («Africa», 1338-1342), історико-біографічний твір «Про знаменитих людей» («De viris illustribus», 1338-1358), дванадцять еклог «Буколічна пісня» («Bucolicon Carmen», 1346-1348), де наслідував «Буколіки» Вергілія, сповідь у діалогах «Про зневагу до самого себе і до інших» («De sui ipsius et multorum ignorantia», 1342-1343) та ін. Найвідомішою і найзначнішою серед поетичних латиномовних творів Петрарки є велика (складається з 9 пісень) незакінчена поема «Африка»[48], написана гекзаметром як

[47] Мокульский С.С. Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. – М.: Высш.шк., 1966. – С. 56.

[48] Переклад російською мовою див.: Франческо Петрарка. Африка /Изд. Подгот. Е.Г.Рабинович, М.Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1992. – 368 с. (також: Рабинович Е.Г. Об «Африке» Петрарки – с. 211-240). Автобіографічну прозу Ф.Петрарки в перекладі рос. мовою видавали в 1974 і 1984 рр.

наслідування «Енеїді» Вергілія; при цьому фактичним матеріалом для її тексту стали оповіді одного з «корифеїв» античної історіографії – Тита Лівія, залучені також дані Цицерона, зокрема з трактату «Республіка» (оповідь про сон Сципіона з провіщенням падіння Карфаена, а згодом – і самого «Вічного міста»). Фабула поеми присвячена подіям Другої Пунічної війни (218-201 рр. до н.е.) Карфагена з Римською республікою, цей патріотичний національний епос уславлює подвиги Сципіона Африканського Старшого (Scipio Africanus Major, бл. 235-бл. 183 до н.е.), його перемогу над Ганнібалом при Замі (202 р. до н.е.), який змушений був рятуватися втечею, розповідається про укладення миру і спалення карфагенського флоту, романтичну історію любовних перипетій нумідійського царя Масініси та Софонісби. Увесь твір перейнятий культом античності – звеличується Стародавній Рим (повелитель світу, один вигляд і «голос» якого навіюють хвилювання й заціпеніння від його величі й могутності), героїзується образ Сципіона, що було так актуально для тогочасної роздробленої Італії, утверджувало її національну незалежність від посягань австрійських та іспанських габсбургів, французьких королів. У Петрарки знаходить вияв і античний індивідуалізм, його потяг до особистої слави – в останній пісні поеми з'являється римський поет Енній і провіщає, що в майбутньому постане співець, який уславить Сципіона й отримає лавровий вінок у Римі. Героїчний пафос поеми, її спорідненість світобаченню людини епохи Відродження зумовили її величезний успіх у сучасників. У книзі «Про знаменитих людей» Петрарка подав біографії славетних римлян, а також Олександра Македонського, Пірра та Ганнібала. «Зразком для Петрарки при написанні цієї книги була знаменита праця Плутарха, а фактично відомості було взято в Тита Лівія, – зазначає С.С. Мокульський. – Завдання книги «Про знаменитих людей» співпадає із завданням «Африки»: вона повинна була уславити Стародавній Рим, оживити пам'ять про звитяги його найкращих синів. Книга мала велике значення для формування того культу античного героїзму, який органічно входив у світогляд людей Відродження. Крім того, це була школа патріотизму, суспільної активності і громадянського

обов'язку»[49]. Своєю суспільною діяльністю, своєю багатогранною творчістю Петрарка, по-суті, заснував Республіку Знань, що так перегукувалося з ідеями філософських шкіл античного світу. І в цьому його величезне значення у становленні класичної філології як науки з її всеохопним вивченням античного світу, «моделюванням» його ідей на сьогодення.

Другим великим італійським гуманістом, молодшим сучасником Петрарки під великим впливом якого перебував у галузі науки, був **Джованні Боккаччо** (**Giovanni Boccaccio**, 1313-1375), який також поєднував у своїй особі письменника-митця (автор славнозвісного роману в 100 новелах «Декамерон», блискуче перекладеного українською мовою Миколою Лукашем) і вченого-філолога. Він продовжував розпочату Петраркою працю з вивчення класичних письменників, маючи змогу, до того ж, читати в оригіналі давньогрецьку літературу, оскільки вивчав греку під керівництвом калабрійського грека-візантійця Леонтія Пілата. Як і його великий попередник, Боккаччо написав кілька наукових праць латинською мовою: «De genealogia deorum gentilium» («Про генеалогію богів»), де подано й алегорично прокоментовано (у річищі теорії Данте про чотири смисли поезії) міфи про античних богів та героїв, доводиться, що древні спершу вірили в єдиного бога, а політеїзм виник пізніше внаслідок діяльності філософів та поетів; «De montibus, silvis, fontibus, lacubus, fluminibus, stagnis seu paludibus et de nominibus maris» («Про гори, ліси, озера, річки, болота і назви морів») – являє собою першу спробу створення географічного словника класичної давнини; «Про славних жінок» («De claris mulieribus») – була задумана як додаток до книги Петрарки «Про знаменитих мужів», подає короткі біографії жінок, які прославились розумом, доброчесністю, талантом – від Єви і до королеви Джованни, доньки короля Неаполітанського королівства Роберта, при цьому більша частина життєписів стосується героїнь

[49] Мокульский С.С. Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. – М.: Высш.шк., 1966. – С. 58. Про Петрарку див.: Фурман Ю.М. Франческо Петрарка. Посмертная судьба в Европе и России. – Харьков: Основа, 2000. – 272 с.

античного світу[50]; «Про фатум знаменитих мужів», у якій використано афоризми Цицерона та інших латинських письменників, проводяться принципи стоїчної моралі й в античному дусі наголошується, що доброчинність складається з доблесті, сили волі, твердості духу. Слід зазначити, що на відміну від Петрарки, який прагнув проникнути в античну мудрість, Боккаччо був передусім ученим-компілятором без належного критицизму в ставленні до античних авторів. Античні мотиви наявні і в оригінальних художніх творах Боккаччо. Так, у першому його значному творі – великому прозовому романі «Філоколо» (1336) – в середньовічний сюжет історії кохання язичника Флоріо та християнки Б'янчіфйоре вплітаються ремінісценції з творів Овідія, образи античних богів – Юпітера, Венери, Марса, Амура. Поемою в октавах (восьмирядкова строфа, запозичена в італійських народних співців) на античний сюжет є ще один юнацький твір Боккаччо – «Тезеїда» (1339), найменування якої нагадує назви класичних епопей (наприклад, «Енеїда» та ін.); у ній оповідається про кохання двох фіванських юнаків Арчіта та Палемоне до красуні Емілії, своячки афінського царя Тезея (Тесея). Однак, за спостереженнями С.С. Мокульського, античні елементи переплітаються в поемі зі середньовічними: грецьких героїв посвячують у рицарі і вони б'ються на турнірі; Тезей оточений баронами і носить титул герцога афінського і т. д.[51]Також Боккаччо, орієнтуючись на досвід античних авторів, першим піддав новелу літературній обробці, через що чимало його новел стали джерелом сюжетів для визначних ренесансних письменників.

Розпочатий Петраркою і Боккаччо гуманістичний рух набуває великого поширення в Італії в другій половині XIV-XV ст. Його центром стає Флоренція, що відігравала велику роль в

[50] Фрагменти цієї книги мовою оригіналу див. у вид.: Хрестоматия по латинскому языку: Средние века и Возрождение /Авт.-сост. Н.А.Фёдоров. – М.: Астрель-АСТ, 2003. – С. 403-405. Українською мовою див.: Боккаччо Дж. Про славних жінок / Переклад Павла Содомори. – Харків: Фоліо, 2014. – 314 с.

[51] Мокульский С.С. Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. – М.: Высш.шк., 1966. – С. 71-72.

економічному й політичному житті Італії. Найвідомішими з флорентійських гуманістів другої генерації були Марсілі та Салутаті. **Луїджі Марсілі** (**Luigi Marsili**, помер у 1394 р.), учений монах августинського ордена, при своєму монастирі створив щось на зразок платонівської академії, напам'ять міг цитувати цілими сторінками Цицерона, Вергілія, Сенеку та інших римських письменників. **Колуччо Салутаті** (**Colluccio Salutati**, 1331-1406), який упродовж кількох років займав посаду папського секретаря і державного секретаря флорентійської республіки, першим став використовувати для дипломатичного листування класичну латину, наслідуючи стиль Цицерона. Міланський тиран Вісконті, проти якого він виступав, зазначав, що писання і промови Салутаті (його «Epistolae»)[52] принесли йому більше шкоди, ніж тисячі флорентійських вершників. Він також виховав ціле покоління вчених-гуманістів.

Шанувальники античної культури, гуманісти, організовували різноманітні експедиції з розшуку рукописів античних авторів, які часто-густо супроводжувалися неймовірними пригодами, труднощами. Великою заслугою гуманістів був не лише власне розшук латинських рукописів у монастирях і храмах, збереження кількох грецьких текстів, які неминуче загинули б після захоплення Константинополя турками-османами в 1453 р. і падіння Візантії, але й розмноження творів античних авторів за допомогою друкарського верстата. **Книгодрукування**, винайдене в Європі Йоганном Гутенбергом (між 1394-1399 або 1406-1468) у середині XV ст., було залучене для поширення класичної освіти. Типографії славетних італійських міст – Венеції, Флоренції, Болоньї та ін. – почали друкувати твори античних авторів, відгукуючись на поклик доби, її непідробне зацікавлення античністю. Велика заслуга у виданні античних авторів належить гуманістові Альду **Мануціо** Старшому (лат. Manutius, італ. **Manuzio**, 1449-1515), який разом зі своїми друзями й помічниками у власній типографії (її засновано 1494 р.)

[52] Фрагменти листів Салутаті мовою оригіналу див. у вид.: Хрестоматия по латинскому языку: Средние века и Возрождение / Авт.-сост. Н.А.Фёдоров. – М.: Астрель-АСТ, 2003. – С. 405-408.

у Венеції видав твори 27 античних авторів у 96 томах. Друкарня Мануціо проіснувала майже 100 років, видавничу діяльність продовжували його син і онук[53].

Жвавий інтерес італійських гуманістів викликали поряд із рукописами й інші залишки античності – написи на твердому матеріалі, статуї, будівлі. Уже Петрарка та його друзі читали і скопійовували латинські написи. Ентузіаст класичної археології – Кіріако з Анкони (1391-1451) – розпочав свою діяльність з опрацювання копії напису з тріумфальної арки Траяна в своєму рідному місті. Згодом він продовжував заняття в Римі, де, за його словами, співставляючи написи з літературними джерелами, зрозумів переваги перших. 1425 р. Кіріако відвідав Константинополь, щоб вивчити там грецьку мову й познайомитися з творами Гомера й Гесіода. Між 1435 і 1447 рр. Кіріако мандрував Грецією й островами Егейського моря, списуючи написи, що траплялися, і замальовуючи монументальні пам'ятки античної епохи. А засновником антикварного напряму італійської гуманістичної історіографії був секретар папської канцелярії Флавіо **Бйондо** (лат. Flavius Blondus, 1392-1463), якому належить чимало праць з римської археології. Перша з них – «Відновлений Рим» (написана 1446 р., надрукована 1471 р. уже після смерті автора), що містила виклад історичної топографії античного Риму з додатком розмірковувань про деякі християнські пам'ятки. Бйондо користувався повідомленнями античних авторів і власними спостереженнями над архітектурними залишками античних споруд. 1453 р. Бйондо закінчив працю «Ілюстрована Італія» – своєрідний історичний і географічний словник, що охоплював 14 районів Італії, окрім крайнього півдня й Сицилії. Також в «Ілюстрованій Італії» Бйондо відзначає, що йому довелося поговорити з католиками-румунами з Банату (*Dacia Ripensis*) під час їхньої щорічної мандрівки на прощу до Риму, які пишалися своїм римським (романським) походженням, що виявлялося з їхньої

[53] Тут і надалі при характеристиці питань, пов'язаних з історіографією античної історії, залучені відомості з надзвичайно вартісного навчального підручника: Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузищина. – М.: Высш.шк., 1980. – 415 с.

говірки. Чи не вперше цей факт науково довів 1974 р. Румунських філолог Йон Геціє в розділі «Звістка 1453 р. Флавіо Бйондо й початки румунського письма латинськими літерами» монографії (румунською мовою) «Початки письма румунською мовою. Філологічні й лінгвістичні обґрунтування»[54]. Через шість років Бйондо було написано інший твір – «Святкуючий Рим», що становило першу спробу систематичного викладу римських старожитностей Витяги з праць античних авторів розподілено із зазначенням джерел за чотирма основними розділами: старожитності публічні, приватні, священні, військові. Критика джерел у Бйондо відсутня, він не робить між ними розрізнення, проте важливо, що в нього, як і в інших гуманістів, виключаються з викладу чудеса. В основній своїй праці – «Historiarum ab Inclinatione Romanorum Imperii» (зазвичай подають переклад як «Три декади історії від падіння Римської імперії») – Бйондо вперше виділяє V-XV ст. як особливий історичний період, хоча йому ще й не відомий термін «середні віки». Тисячоліття від захоплення Риму остготами (410 р. н.е.) і до 1440 р. розглядається ним як епоха занепаду, а сучасність – як початок оновлення. У тлумаченні історичних подій у Бйондо, як відзначають сучасні історики, трапляються елементи схоластичних уявлень – основною причиною падіння Риму він уважає божу кару, але поряд із цим гадає, що загибелі Римської держави сприяло «придушення» республіканських свобод Цезарем та його наступниками. Продовжувачем Флавіо Бйондо був **Помпоній Лет** (**Pomponius Laetus**, 1427-1497), піонер італійського гуманістичного театру, римський професор, який 1465 р. заснував у Римі гурток гуманістів – т. зв. «Римську академію», де вивчали античну філософію, критикували середньовічну схоластику, окремі положення католицької церкви. Мріючи про відродження Риму, Помпоній Лет намагався навіть зовні виглядати як римлянин. Придбавши на Квіриналі невеличку земельну ділянку, Лет обробляв її у відповідності з приписами староримських агрономів. Виноградник Лета

[54] Детальніше про це див. у нашій монографії: Лучканин С.М. Загальномовознавчі теорії в історії української та румунської лінгвістики (зіставно-діахронне дослідження). – К.: Наук. Світ, 2012. – С. 52.

став місцем зібрань натхненних прихильників «другого Катона». Члени «Римської академії» прийняли римські імена і відзначали язичницькі римські свята. Після тисячолітньої перерви було відновлено постановку п'єс Плавта; ці спектаклі мали величезний успіх. Політичні домагання «Академії» та її язичницький дух зумовили репресивні заходи папських властей – Помпонія Лета разом з іншими активними членами було запроторено до в'язниці і піддано тортурам. Звільнений із ув'язнення новим римським папою, він до кінця життя займався літературною діяльністю, видав Курція Руфа, Варрона, Плінія Молодшого, Саллюстія і склав коментарі до всіх творів Вергілія.

До числа найвизначніших гуманістів XV ст. належить **Леонардо Бруні** (**Leonardo Bruni**, 1370 або 1374-1444 р.), учень і послідовник Колуччо Салутаті, що протягом багатьох років був канцлером Флорентійської республіки. З юнацьких літ він опанував грецьку мову й переклав латинською кілька творів грецьких авторів, зокрема Платона, Аристотеля (зокрема, ним уперше була перекладена латиною аристотелівська «Політика»), Плутарха, Ксенофонта, Демосфена. Бруні, переконаний прихильник республіканського ладу, пристрасний патріот Флоренції, написав латинською мовою на замовлення місцевої комуни «Історію флорентійського народу» («Historiarum florentini populi libri XII», завершена 1439 р.), в якій наслідував Тита Лівія. Флоренцію він проголошує спадкоємницею римської республіки – не випадково саме до епохи пізньої республіки, а не до періоду правління Цезаря, як стверджувалося до нього, гуманіст відносить заснування міста; Римська імперія рішуче засуджується. Грецькою мовою Бруні на прохання візантійського вченого Георгія Амірутці Трапезундського написав трактат «Про Флорентійську державу»[55].

У XV ст. в Італії великого поширення набула неолатинська поезія гуманістів, яка орієнтувалася на давньоримські форми й

[55] Переклади фрагментів окремих творів Бруні, як і решти італійських гуманістів XV ст. див. у виданні: Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). / Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 384 с. (с. 67-71 та ін.)

зразки (Дж. Понтано, М. Марулло, А. Поліціано), значного розвитку досягла гуманістична латиномовна проза (Дж.Ф.П. Браччоліні, Л. Валла, Еней Сільвій, М. Фічіно, Піко делла Мірандола). Зокрема, вирізняється **Поджо Браччоліні** Джанфранческо Флорентійський (італ. Gianfrancesco Poggio Bracciolini; 11.02.1380, Терранова, поблизу Ареццо, Тоскана – 30.10.1459, Флоренція) – видатний італійський гуманіст, письменник, збирач античних рукописів. Вважається автором романського шрифту. Народився в родині аптекаря, вивчав нотаріальну справу у Флорентійському університеті. Зблизився з колом гуманістів, яким керував вищезгадуваний Колуччо Салутаті, за рекомендацією якого з 1403 на службі в римській курії (з перервами до 1453), у 1453-58 – канцлер Флорентійської республіки. Побував у Франції, Німеччині, Швейцарії, Англії, де в монастирських бібліотеках відшукав маловідомі або призабуті рукописи Вегеція, Марка Манілія, Амміана Марцелліна, «Про архітектуру» Вітрувія, Петронія, «Про виховання оратора» Квінтіліана та ін., 1417 віднайшов повний рукопис «De rerum natura» («Про природу речей») Лукреція. З 1427 разом із Козимо Медичі проводив розкопки античних руїн в Остії. Світогляд Браччоліні має гуманістичний світський характер, твори на етичні теми, листи, діалог «Проти лицемірів» (1447-48), що викривав чернецтво. Як письменник-гуманіст уславився своїми «Facetiae» («Книги фацецій (жартів)», 1438-52) – яскравого зразка латинськомовної ренесансної прози, а також «Modus epistolandi» («Технікою написання листів») і кількома творами моралістичного та філософського змісту у формі діалогів, політичних творів, промов та інвектив[56]. Браччоліні переклав латинською мовою чимало творів грецьких авторів – «Кіропедію» Ксенофонта, 1-4-ту книги «Історичної бібліотеки» Діодора, «Лукія, або Осла» Лукіана. Цікаво, що одним із перших стверджував романське походження румунського народу та його мови. Особливо прославився своїми віршами **Джовано Понтано** (**Giovano Pontano**, 1426-1503),

[56] Браччоліні, Поджо (1380-1459). Вибрані дотепи [Текст] / Поджо Браччоліні; пер. з лат. мови і комент. Ростислав Паранько [та ін.]. – Львів : Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2017. – 175 с.

«найбільший неолатинський поет не лише Італії, але й усієї Європи. Понтано залишив цілу серію великих дидактичних поем («Уранія», «Метеори», «Сади Гесперід») і багато ліричних віршів, наповнених чудовими описами природи, що прославляли чуттєву красу й насолоди. Латиною Понтано користувався, як своєю рідною мовою, з таком невимушеністю й безпосередністю, яку можна зустріти лише в античних поетів»[57]. Найвидатнішим поетом флорентійського гуртка Лоренцо Медічі Пишного (Lorenzo il Magnifico, 1448-1492) був **Анджело** Амброджіні, що прийняв ім'я **Поліціано** (від латинської назви його рідного містечка Монтепульчано) (**Angelo Poliziano**, 1454-1494), який теж із захопленням займався всім комплексом гуманістичних дисциплін, особливо виділяючи поетику і філологію. У 1480-1494 рр. він читав лекції у Флорентійському університеті з поетичного й ораторського мистецтва, коментував твори римських поетів – Стація, Овідія, Персія, викладав теорію красномовства Квінтіліана, а в останні роки говорив і про філософію Аристотеля, коментуючи його твори з логіки. Він переклав латинською мовою кілька пісень «Іліади» Гомера, написав міфологічну драму «Сказання про Орфея» (1480; у перекладі російською мовою побачила світ 1933 р.), в основі якої лежить античний сюжет про визначного міфічного співця, оформлений, проте, у формі італійської містерії. Поліціано вніс помітний внесок у розвиток гуманістичної класичної філології, розробивши в ній критично-історичний метод. Так, для того, щоб зрозуміти зміст того чи іншого терміна, він ратував за необхідність вивчення найрізноманітніших документів епохи, наголошував на необхідності вивчення в історичному аспекті будь-якого питання, дотичного до філології (класичної філології, оскільки інших ще просто не існувало); лише це було засобом пізнання справжньої, а не викривленої середньовічними коментаторами мудрості древніх. Інтенсивне вивчення писемних пам`яток античності породжує текстологію з прагненням до відновлення первісної чистоти

[57] Мокульский С.С. Итальянская литература. Возрождение и Просвещение. – М.: Высш.шк., 1966. – С. 98-99.

латини (так, яскравий представник гуманізму Гаспаріно Барціцца виступив як теоретик наслідування Цицерону, ставши основоположником принципу *imitatio*, надзвичайно важливого для мовної доктрини латиністів Відродження), хоча мовно-філологічні заняття гуманістів, як резонно зауважує О.Х. Горфункель, «означали щось більше, ніж боротьба за відновлення чистоти класичної латинської мови: відбувалася зміна мови культури. Відмова гуманістів від мови схоластики засвідчила про принципово новий підхід до змісту й методу філософствування: відкидаючи технічну, цехову мову університетської науки, гуманісти повертали філософії мову загальної літературної культури»[58].

Ретельне вивчення латинської мови, що акумулювала в собі досягнення римської культури, наступницею якої є Італія, яскраво відображене у творі «*Elegantiae Linguae Latinae*» («*Красоти латинської мови*», 1440) **Лоренцо Валли** (**Lorenzo Valla**, 1405 або 1407-1457), що являє своєрідне філологічне кредо італійських гуманістів раннього періоду (прикметно, що лише в XV ст., тобто в час інкунабул, трактат Валли витримав 24 видання в Італії та у Франції, а такий визначний знавець латинської мови як Еразм Роттердамський у XVI ст. продовжував уважати його неперевершеним). Заперечуючи раціональне обгрунтування релігійної свідомості (що становить сферу емоційно-психологічну), Валла відкидав і «науковоподібний» формалістичний стиль середньовічних схоластів, намагаючись натомість відновити красу й велич латинської мови доби Квінтіліана. «Кому не відомо, що всі науки й мистецтва процвітають, коли квітне мова, й занепадають разом із нею?»[59]. Цілком не приймає гуманіст середньовічних граматик

---

[58] Горфункель А.Х. Основные этапы развития итальянской философии в эпоху Возрождения // Типология и периодизация культуры Возрождения. [Сб. статей]./ Под ред. В.И. Рутенбурга. – М.: Наука, 1978. – С. 56. Валла Лоренцо. Элеганции [Красоты латинского языка]. В кн.: Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). / Под ред. Л.М.Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 123.

[59] Валла Лоренцо. Элеганции [Красоты латинского языка]. В кн.: Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). / Под ред. Л.М.Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 123.

латинської мови (у першу чергу – спекулятивних граматик модистів, а також віршованих граматик), вважаючи їх настановчозастарілими підручниками-катехізисами (хоча сама догматична запитально-відповідальна структура виводиться з Доната) або невправними «поетичними штуками» (на зразок «Doctrinale» А. Вілладейського, 1199 р.) «Усе, що сказали граматисти після Прісціана, – підкреслює Л. Валла у звернутій до папи Євгенія IV «Апології», написаній восени 1444 р., через кілька місяців після інквізиційного процесу, влаштованого проти гуманіста в Неаполі, – суперечить граматиці *(підкреслення наше – С. Л.)*, за незначним винятком зі Священних книг»[60]. У шести книжках «Красот», які швидко набули широкого визнання, Л. Валла в дусі олександрійської граматичної традиції аналізує частини мови, пояснює значення спеціальних термінів, виявляє помилки письменників, розглядає важливі граматичні питання – особливості вживання відносних і неозначених займенників, синтаксис відмінків, різні види узгодження й керування, consecutio temporum, говорить про вплив на латину запозичених форм і конструкцій грецької мови (ще Марк Теренцій Варрон повідомляв, що Люцій Акцій першим зберіг грецьке відмінювання – іменники 1-3 відмін зразка Circe, Orpheus, Pericles та ін., дієслово regno «управляю»+ gen. – *regnavit populorum* у «Ad Melpomenen» Горація – і т. д.), відзначаючи водночас, що для культури латина зробила більше, аніж п'ять найбагатших діалектів старогрецької мови. З пристрастю Тита Лівія Лоренцо Валла зазначає: «Саме латинська мова навчила всі племена й народи тих мистецтв, які називаються вільними (artes liberales), саме вона навчила найкращих законів, вона відкрила людям шлях до всієї мудрості, вона, нарешті, дала нам можливість більше не зватися варварами»[61]. Валла намагався рішуче відмежувати римську духовну культуру та її носія – латинську словесність – від

[60] Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе. О свободе воли. – М.: Наука, 1989. – С. 399.

[61] Валла Лоренцо. Элеганции [Красоты латинского языка]. В кн.: Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). /Под ред. Л.М. Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – С. 121.

військової експансії й економічного панування римської імперії (перше – світло цивілізації, друге – варварство закабалення) й закликає відродити колишню славу латинської літератури й філософії. Він також наголошує на необхідності вивчати слово в контексті та історичному розвитку, враховувати живі варіації його значень у різних авторів. Уважне вивчення давніх авторів дозволило подати йому періодизацію історії розвитку латинської мови, у якій розрізняються період Цицерона і пізніший, що отримує наймення періоду Квінтіліана. Цей другий період починається з Тита Лівія, Вергілія та Горація. «Лоренцо Валла відкрив категорію «історії мови» і перший майстерно, як філолог, став використовувати в дослідженнях дані історії мови»[62]. При всьому цьому Л. Валла вважав латинську мову живою, був упевнений у тому, що для позначення нових речей потрібні нові слова, і навіть написав з цієї теми працю «Про нові речі, невідомі давнині», що до нашого часу не дійшла. «Елеганції» стали важливим програмним твором, що справив значний вплив на розвиток гуманістичної класичної філології, розроблений гуманістом критичний метод аналізу стародавніх текстів знайшов своїх продовжувачів, що сприяло перетворенню класичної філології наприкінці XV ст. в одну з провідних гуманітарних дисциплін. Філологічний метод Л. Валли, на противагу, скажімо, античній ахронії Фоми Аквінського, спирався на реконструкцію мови давніх текстів, що й дозволило йому виявити фальшивість т. зв. «Дарчої грамоти імператора Константина» (трактат «*De falso credita et ementita Constantini Donatione declamatio*», 1440).

Це – визначний історико-філологічний твір, що руйнує за допомогою змінюючих одна одну з вражаючою переконливістю думок і наукових доведень існуючу протягом попередніх століть віру у справжність і незаперечну авторитетність того документу, на якому римські папи обгрунтовували свої посягання на володіння частиною Італії та на верховенство над світською владою. Існування

[62] Хоментовская А.И. Лоренцо Валла – великий итальянский гуманист. – М.-Л.: Наука, 1964. – С. 97.

т. зв. «Константинового дару» доводилося впродовж багатьох віків грамотою, що зберігалася в Римі як величезна святиня і була ніби складена й підписана самим імператором Константином (312-337) у першій третині IV ст., а насправді ж її було підроблено в середині I ст. (між 847 і 852 рр.) у пізньокаролінгській імперії для обґрунтування створеної Каролінгами світської держави в центральній Італії на чолі з папою (lo Stato Pontificio, «Папська область»), т. зв. Патримонія св. Петра. Сумніви у справжності «Константинового дару» висловлювалися вже з початку XIII ст., після провалу хрестових походів, сумнівався в автентичності «грамоти» і Данте, Микола Кузанський (1401-1464), відомий філософ (його філософії властиві діалектичні тенденції, зокрема, принцип збіжності протилежностей), теолог, учений, церковно-політичний діяч, в одній з глав свого трактату «Про католицьку згоду» вперше систематично виклав ті сумніви, які висловлювалися до нього й обов'язково підводили до визнання «Константинового дару» пізнішою підробкою. У трактаті Валла розглядає сам факт – дарунок половини імперії імператором Константином папі Сильвестру – і джерело, на якому цей факт засновано. Він дуже переконливо показує неможливість такого подарунку зі сторони державця з психологічного боку і незаконністю з юридичного, а також неминучість відмови з боку папи, бо Священне Письмо забороняє духовенству світську владу. Він зазначає про мовчання істориків про це діяння, на відсутність даних нумізматики та ін. Але основне в критиці – доведення підробленості самого «документу» – грамоти про дар, що Л. Валла здійснює в усьому блиску своєї вченості, озброєний знаннями філології, історії, географії та ін. Він показує, що вона містить таку величезну кількість внутрішніх суперечностей і помилок і мова її настільки далека від мови часу Константина, що грамота ніяк не могла бути створена в IV ст., а носить видимі нашарування того часу, коли про пізню античність знали мало і неточно, і тому, без сумніву, є пізнішою фальшивкою: «Хіба так говорили в твій вік писарі цезарів чи хоча б їхні конюхи? Константин вибрав собі їх не захисниками, а «щоб були захисниками». Він вставив це «щоб були», гадаючи, що таким чином фраза стане ритмічнішою.

Вагома причина! Говорити по-варварськи, щоб мова була красивішою, якщо лише може бути яка-небудь краса в такій гидоті!... А хіба це не варварський вислів: «від нас і від нашої імперії»? Ніби імперія може мати намір і можливість що-небудь уступати? Він не був задоволений тим, сказавши «хай отримають» – він додав ще «поступленої», тоді як було достатнім ужити один із цих висловів... А це – «земна імператорська влада» – два прикметники без сполучника! ... Дуже часто Константину приписується, що він присвоює собі звання, які дотичні лише для бога, і що він прагне наслідувати мову Священного Письма, яке він ніколи не читав»[63]. Для того, щоб «ожиттєвити» свої наукові доведення й висловити свої почуття гніву й обурення спробою обману з боку невігласів-духівників, які сфабрикували безграмотну фальшивку й видають її за священний і незаперечний документ, Лоренцо Валла іноді переходить до прямої мови, включає до свого тексту, що логічно розвивається, створені ним пристрасні репліки римського народу до папи; вони полегшують читання і надають певною мірою вченому трактату форми діалогу, від якого автор загалом відмовився. «І разом із нею тіару (phrygium), а також наплічну пов'язку, тобто стрічку (lorum), яку звичайно одягають навколо шиї імператора» (це – «цитата в цитаті», яку наводить Л. Валла з тексту «Грамоти» – С. Л.). Хто чув коли-небудь, щоб у латинській мові вживалося слово phrygium? Говориш ти, як варвар, а хочеш, щоб ця мова видавалася мені за мову Константина або Лактанція» [idem, с. 180]. Відзначимо, що й такі сучасні грунтовні видання як «Латинско-русский словарь» І.Х. Дворецького та «Латинсько-український словник» Володимира Литвинова не подають слова *phrygium*, бо цієї лексеми і справді не існувало в античних авторів. Як наслідок утворився твір, який при всій своїй довготі й учености є надзвичайно захоплюючим, що й пояснює той винятковий успіх, який він мав як відразу після свого написання, так і особливо в першій половині

[63] Валла Лоренцо. Рассуждение о подложности так называемой «Дарственной грамоты Константина» //Итальянские гуманисты о церкви и религии. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 172-173.

XVI ст. під час виникнення й поширення реформаційних ідей, у самому оформленні яких він відіграв важливу роль.

Відродження як нова культурно-історична епоха внаслідок секуляризації культури авторитетом античності витворило й нові принципи опису, класифікації й регламентації мовного матеріалу, що й стали «каркасом» перших граматик новоєвропейських мов. Провідними ідейними течіями доби, як уже відзначалося, були гуманізм (studia humana) і Реформація, вияв яких у мовознавстві, за І.О. Бодуеном де Куртене, простежується в трьох напрямках: «1) Реформація вивела на історичну ниву народні мови (linguae vulgares) проти церковної латини; 2) географічні відкриття привернули увагу на нові народи й нові мови; 3) т. зв. «гуманізм» у галузі літератури й мистецтва проявив у новому освітленні народи грецький і римський разом із їхніми мовами й літературами». Трохи іншими словами ці три основні лінгвістичні проблеми Відродження вичленив О.О. Реформатський[64].

Хронологічно першість має власне «відродження» античної граматичної традиції, прагнення наблизитися до класичних зразків, а всі середньовічні «новації» модистів сперти на філософсько-догматичні спрощення й «варварські» нашарування. Виняткову роль захоплення античністю відігравало, як ми бачили, в італійському Відродженні, яке спиралося на багату давню культурну традицію. Нове в порівнянні з Середньовіччям ставлення до латинської мови, відродження латинської культурної традиції сприяло появі чималої кількості **ренесансних граматик латинської мови**, що базувалися на староримському лінгвістичному фундаменті. Окрім праць Л. Валли слід відзначити «Rudimenta Grammaticae» Нікколо Перотто (1429-1480), «Opus Grammaticum» Джованні Сульпізіо з м. Верони[65], а також «Institutiones Grammaticae Latinae» Н. Кленарда (1538).

---

[64] И.Б.де К. Языкознание //Энциклопедический словарь, изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Т.81. – Спб.,1904. – С.522; Реформатский А.А. Введение в языковедение. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1967. – С.510.

[65] Fioretto Giovanni. Gli umanisti. Lo studio del latino e del Greco nel secolo XV in Italia. – Verona, 1881. – 172 p.; Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического

На зламі XV-XVI ст. гуманістичний рух вийшов за межі Італії, вплинувши на становлення ренесансної думки в «заальпійських країнах», зокрема – у **Німеччині**, де культура гуманізму утвердилася вже наприкінці XV ст. і впродовж першого тридцятиліття XVI ст. переживала період найвищого піднесення. З другої половини XV ст. університети починають звільнятися від впливу церкви, в них усе більшого значення надається філології, зростає інтерес до античності, до італійської ренесансної культури. Німецькі гуманісти (Себастіан Брант, Мартін Лютер, **Йоганн Рейхлін** (1455-1522)[66], Ганс Сакс та ін.), виступаючи за всебічне функціонування національної мови, в той же час активно відроджували класичну латину на противагу «попсованій» середньовічній, яка висміюється, зокрема, у «**Листах темних людей**» («**Epistulae obscurorum virorum**», 1515-1517), що є найвидатнішим твором німецької гуманістичної літератури. Вони написані групою радикально настроєних гуманістів при Ерфуртському університеті – Кротом Рубеаном (1480-1539), Германом Бушем, Ульріхом фон

описания в истории языкознания. Становление и эволюция грамматического описания в Европе. – М.: Гл. ред. вост. л-ры изд-ва «Наука», 1985. – С. 128. Про ренесансну лінгвістичну думку в Італії див. такі фундаментальні праці: Степанова Л.Г. Итальянская лингвистическая мысль XIV-XVI веков (От Данте до позднего Возрождения). – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – 504 с.; Façon Nina. Problemele limbii literare în cultura italiană. – Bucureşti: Ed.ARPR, 1962. – 142 p.

[66] Рейхлін Йоганн (нім. Johannes Reuchlin, 1455-1522) – один із найвидатніших німецьких гуманістів. Першим у Німеччині став систематично викладати латинську, давньогрецьку та гебрайську мови. З 1519 був професором в Інгольштадті, згодом – у Тюбінгені. Близько 1478 Рейхлін написав грецьку граматику, видавав для шкільних потреб грецьких авторів із латинськими перекладами. Рейхлін – автор словника латинської мови, що охоплював лексику класичних авторів – «Vocabularius breviloquus» («Короткий словник», 1475), підручників давньоєврейської (гебрайської) мови – «Rudimenta Hebraica» (1506), «De accentibus et orthographia linguae Hebraicae» («Про наголоси та орфографію гебрайської мови», 1518). Рейхлін запровадив вимову давньогрецьких слів за зразком новогрецької мови (т. зв. ітацизм). Саме позиція Рейхліна в питанні щодо збереження творів іудеїв, котрі не входили до Старого Завіту, стала приводом до створення «Epistulae obscurorum virorum» («Листів темних людей») і значною мірою посприяла згуртуванню гуманістично настроєних кіл у боротьбі з клерикальною схоластикою.

Гуттеном (1488-1523; з-під його пера вийшла більша частина листів другої частини) та ін. «Листи» демонструють неймовірну тупість і невігластво обскурантів (від obscuri viri). «Вони не знають і не хочуть знати грецької мови, творів античних поетів. Один із кореспондентів, який має ступінь магістра, поняття не має про Гомера, другий відносить Вергілія і Плінія до найновіших письменників. В одному з листів обскурант висловлює здивування, що він не знайшов у словнику дієвідмінювання слова «наш» – «я нашу», «ти нашиш», «він, вона, воно нашить» (це в першому листі першої частини – С. Л.), тимчасом як інших слів було там удосталь. Інший обскурант-граматик з обуренням писав, як його безпідставно висміяли світські поети, коли він так мудро з'ясовував, що слово «патрицій» – це те саме, що «під тридцять», бо кожному патрицію коли-небудь буває під тридцять років (така собі «народна етимологія» – С. Л.), що «повинний» – це той, хто має слабість до вина тощо»[67]. Мова листів «темних людей» – неймовірно зіпсована латина, – що так співзвучна злиденному змісту листів, це блискуча сатира на їхню цілковиту некультурність і неінтелігентність. Якщо гуманісти коректно писали філігранною, вишуканою латинською мовою, орієнтуючись на лексику і синтаксис творів Цицерона, то обскуранти користувалися середньовічною латиною, яка, до того ж, навмисно спотворюється, пародіюється, утрирується. Визначний український учений-класик, один із перекладачів (разом з Ю. Цимбалюком) «Листів темних людей» українською мовою Й.У. Кобів так писав про їхні мовно-стилістичні особливості: «І в мовно-стилістичному плані обскуранти виявляють безпорадність, неосвіченість. Крізь їхню латинську мову прозирає їхня рідна німецька: вони мислять категоріями німецької мови, копіюють її синтаксичні конструкції, пишуть з орфографічними і граматичними помилками. Неспроможні знайти латинський еквівалент для того чи іншого німецького слова, придумують нові слова, подаючи їх як латинські, а насправді ж вони додають до

[67] Шаповалова М.С., Рубанова Г.Л., Моторний В.А. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. – 2-е вид, доп. і переробл. – Львів: видво при ЛДУ "вища шк.", 1982. – С. 212.

німецьких слів лише латинське закінчення. В такий спосіб створюється складний макаронічний мовний гібрид з претензією на вченість, витонченість і пишномовність. «Прикрашають» свої листи обскуранти жалюгідними, бездарними віршами й цитатами з церковних творів, які, як правило, наводяться недоречно. Листи починаються чудернацькими, гіперболічними звертаннями і побажаннями, що мають ілюструвати безмежну відданість кореспондентів адресатові»[68]. «Листи темних людей» – блискуча сатира на мову і стиль обскурантів, їхню попсовану й нікудишню латину, відіграли визначну роль і в класичній філології у виробленні розуміння класичної латини на противагу середньовічній чи «макаронічній німецькій».

Сподвижник Лютера **Филип Меланхтон** (**Philippus Melanchthon**, 1497-1560) прославився як основоположник німецької гуманістичної класичної освіти, за що й був прозваний «Praeceptor Germaniae» («Учитель Німеччини»). Меланхтон 1526 р. склав компілятивну латинську граматику («*Grammatica Philippi Melanchthonis Latina*»), в якій певною мірою відродив значно спрощений староримський граматичний канон, завдяки чому вона стала однією з найвідоміших пам'яток теоретико-лінгвістичної думки німецького (і загалом усього європейського) Відродження, будучи пристосованою відповідно до шкільних потреб і завдань, маючи поширення навіть у країнах греко-православного кола. Порівняємо дефініції імені й дієслова у Меланхтона і Доната: 1) у Меланхтона: Nomen est pars orationis, quae rem significat, non actionem, hoc est, quae significat id, quo res aliqua appellatur, non illud quo agere vel pati aliquid dicitur, ut homo, equus, animal («Ім'я є частиною мови, яка позначає річ, а не дію, це є, що позначає те, що називає яку-небудь річ, а не говорить про дію чи страждання, як людина, кінь, тварина»); Verbum est pars orationis declinabilis cum diversis temporibus actionem vel passionem vel neutrum quiddam significans («Дієслово є відмінювана частина мови з різними

[68] Листи темних людей. / Пер. Й. Кобів та Ю. Цимбалюк. – К.: Дніпро, 1987. – С. 14-15.

часами й позначаюча дію чи страждання, або ні те, ні інше»); 2) у Доната: Nomen est pars orationis cum casu, corpus aut rem proprie communiterve significans..; aut enim unius nomen est et «proprium» dicitur, aut multorum et «appellativum» («Ім'я є частиною мови з відмінком, яка позначає загальну (букв. «тіло») або власну річ..; бо ж одне з імен є «власним», з багатьох – «називним» (т. зв. «загальним»); Verbum est pars orationis cum tempore et persona, sine casu, aut agere aliquid aut pati aut neutrum significans («Дієслово є частиною мови з часом і особою, без відмінка й позначає яку-небудь дію або страждання, або ні те, ні інше»)[69]. При панівному староримському граматичному еталоні все-таки впадає в око, що діяльність модистів не пройшла даремно; у Меланхтона меншою мірою, ніж у Доната, враховуються формальні ознаки, більша увага зосереджена на семантиці. Хоча слід мати на увазі популярно-дидактичний характер праці німецького гуманіста, звідси його елементарність і спрощеність. Цю саму мету мала й праця Джона Енквілла «Compendium totius», опублікована вперше в Англії 1483 р., а 1489 і 1492 рр. і в материковій Європі. Роботи Енквілла відзначаються надзвичайно стислим й елементарним викладом матеріалу й присвячені опису восьми частин мови, ступенів порівняння прикметників, дієвідмінювання неправильних дієслів, елементів синтаксису і т. д. Дослідження будуються за зразком граматики Доната й називаються: «Ars Minor», «Gradus comparationum», «Parvulorum Institutiones» (у різних виданнях – «Parvula», «Long Parvula»), «Vocabula», «Vulgaria». Ілюстративний матеріал узято з творів Цицерона, Вергілія, Овідія, Плінія, Салюстія, а також Л. Валли. «Vocabula» являє собою словник латинських слів, організованих у віршованій формі гекзаметром і охоплюючих такі теми як: людське тіло, сім'я, торгівля, сільське господарство, тварини, рослини, війна, музичні інструменти. «Vulgaria» – зібрання стислих англійських висловів, що належать галузі повсякденного життя з перекладами-еталонами латинською мовою.

[69] Цитати з граматики Меланхтона наводимо за М. Возняком, з Доната (в цьому випадку) – за вид.: История лингвистических учений. Древний мир. – Л.: Наука, 1980. – С. 251, 252.

Повернення до античної граматичної традиції чіткіше простежується на матеріалі **ренесансних граматик грецької мови**, яких не знала, як ми вже вказували, середньовічна Європа. На другому етапі Відродження, починаючи з середини XV ст., в Італії все більше зростає інтерес до давньогрецької мови і культури. Значною мірою це зумовлювалося об`єктивними обставинами, коли на межі XIV-XV ст. з Візантії, яка перебувала під турецькою загрозою, до Італії у великій кількості почали прибувати грецькі вчені, які, як стверджує С.С. Мокульський, і стали першими справжніми вчителями грецької мови в ренесансній Італії. Загалом, питання про вплив візантійських учених на культуру Відродження має значну й різноманітну літературу; дискусійною є й проблема зародження гуманізму у Візантії[70], де за Палеологів (1261-1453; ми говорили вже про «Палеологівське відродження») розквітли в повній мірі античні культурні традиції після тривалого періоду їхнього занепаду й змертвіння – навіть найвищі церковні ієрархи в приватному листуванні намагалися використати цитату, алегорію, образ із творів язичників давнини. Знайомство зі старогрецькою поезією посередництвом візантійських книжників значно збагатило творчість італійських поетів XV ст., а деякі з них, зокрема вищезгадуваний Анджело Поліціано стали навіть віршувати грецькою мовою. Філологічна думка ренесансної Італії безпосередньо звертається до майже невідомої в середньовічній Європі «**Поетики**» **Аристотеля** й александрійських граматистів, відбувається їхнє «друге відкриття». У Венеції 1498 р. Джорджо Валла публікує латинський переклад «Поетики» разом з іншими творами Аристотеля, а через десять років там же з'являється друком її грецький оригінал. Науково перевірені й грунтовно прокоментовані Александра де Пацці та Ф. Робортелло латинські переклади «Поетики», що побачили світ відповідно у 1536 та 1548 рр. (перший переклад супроводжувався оригіналом) підготували можливість для перекладу твору Аристотеля національними мовами (італійський переклад

[70] Медведев И.П. Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры // Культура Византии (XIII-первая пол. XV в.). – М.: Наука, 1991. – С. 224-241.

Б. Сеньї вийшов 1549 р., французький Г. Мореля – 1555 р.) «І саме відтоді, – зазначає Д.С. Наливайко, – розпочинається активний, дедалі зростаючий вплив Аристотеля як на літературну теорію, так і на художню творчість, особливо драматичну, ренесансної Італії та всієї Європи»[71], що й позначилося на естетико-літературознавчих трактатах М.Д. Віди «De arte poetica» («Про поетичне мистецтво», 1527) та Ю.Ц. Скалігера «Poetices libri septem» («Поетика в семи книгах», 1561). Популярність «Поетики» була пов'язана з переосмисленням її змісту. Сама «Поетика» доповнювалася цитатами Платона і Горація. Тобто вчені епохи Відродження аналізували її, пристосовуючи до естетичних смаків свого часу. У вислови Аристотеля гуманісти вкладали той зміст, який відповідав їхньому розумінню людини і художніх особливостей сучасної їм літератури. Вони зосереджували увагу на темах, що були на їхній погляд найбільш важливими для поетичної творчості: предмет і сутність поезії, її функції, характери, правила побудови драми. По-новому почали тлумачитися поняття «наслідування», «катарсису», дещо по-іншому формулювалися завдання поета і поезії, значно більше уваги почали приділяти дидактичній ролі художнього мислення.

Система александрійської граматики як опису мови на всіх її структурних рівнях, починаючи з «елементів» (στοιχεῖον) чи «букв» (γράμματα) через «акциденції» (παρεπόμενα; accidentia) (граматичні категорії) частин мови й завершуючи описом синтаксичних відношень між ними, стала базовою для ренесансних граматик грецької мови, найвідомішою з яких є «*Compendium octo orationis partium*» («*Компендій восьми частин мови*») **Константина Ласкаріса** (**Constantin Lascaris**, 1434-1501), що побачила світ 1476 р. у Мілані, будучи першою друкованою грецькою книгою й залишаючись аж до XIX ст. надзвичайно використовуваним шкільним підручником (що неодноразово перевидавався з коментарями й доповненнями, а також у перекладі латиною). Недаремно К. Ласкаріс уважається «батьком грецької науки на Заході»; він

[71] Наливайко Д.С. «Поетика» Аристотеля і новоєвропейські літератури // Всесвіт, 1978, №12. – С. 158.

після завоювання турками Константинополя (1453) втік до Італії, де був учителем дочки герцога Міланського Марії Іполіти, а потім викладав грецьку мову в Мессині. Граматика Ласкаріса має яскраво виражений «субстрат» твору Діонісія Фракійця та його послідовників. Вона починається поділом букв (пор. початок праці Діонісія Фракійця), далі йдуть дефініції традиційних восьми частин мови (іменник, займенник, дієслово, артикль, дієприкметник, прийменник, прислівник, сполучник). Ласкаріс артикль поділяє на «praepositivus» і «suppositivus», який має рід, число й відмінок. У Діонісія Фракійця: «Артикль (τὸ ΄άρθρον) є відмінюваною частиною мови, що знаходиться попереду або позаду відмінюваних імен. Акциденцій у нього три: роди, числа, відмінки»[72]. Подібно описано й граматичні категорії іменника – роди, види (вичленено сім видів похідних імен), образи (σχημα; figura), числа, відмінки (їх п'ять), проте в Ласкаріса вже говориться про відмінювання числівників. Майже тотожні в обох граматистів принципи лінгвістичного опису дієслова – виділяється п'ять способів, шість часів (спершу виокремлено три – ενεστώς «теперішній», μέλλων «майбутній» і παρεληλυθώς «минулий», а потім відзначено, що минулий час має чотири різновиди – тривалий (παρατατικός «imperfectum»), закінчений (παρακείμενος «perfectum»), давноминулий (υπερσυντελικός «plusquamperfectum») і неозначений (αόριστος «indefinitum», «аорист»), наведено зразки творення часів, форм. Подібну структуру граматичного опису й класифікації мовного матеріалу мають й інші ренесансні граматики грецької мови – вище згадуваних Ф. Меланхтона (1518) та Н. Кленарда (1563), М. Крузія (Martinus Crusius, «Grammatica Graeca», 1573; у нього є цікаве зауваження – спостереження про те, що греки не мають шостого відмінка; у цьому виявляється проникнення паростків зіставного методу).

Великі заслуги з видання і філологічного коментування літературних творів класичної давнини належать також Юлію Цезарю Скалігеру (1484-1558), Роберту Стефанусу (1503-1559) та

[72] Античные теории языка и стиля /Под общ. ред. О.М. Фрейденберг. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1936. – С. 132.

його сину Генріху Стефанусу (1528-1598). Витлумачення явищ граматики й лексики класичних мов разом із реальним аналізом змісту літературних творів теж зумовлювало розвиток класичної філології. Певне значення для неї мала й діяльність Йосипа Юстуса Скалігера (1540-1609), сина Юлія Скалігера, який у своїй праці, написаній 1559 р. і виданій 1610 р. у Парижі «Diatriba de Europaeorum linguis» («Розвідка про європейські мови») поділив усі європейські мови на 11 основних мов (matrices) з багатьма діалектами (propagines); серед matrices виділяються чотири великі мови: латинська, грецька, тевтонська і слов'янська, та сім малих мов. До латинських, зокрема, на його думку, належать італійська, іспанська і французька. При класифікації мов Скалігер виходив із того, що тотожність мови проявляється в тотожності слів. Чотири великі мовні групи він поділив за позначенням у них слова бог, називаючи їх відповідно латинською (Deus), грецькою (θεός), тевтонською (gott) і слов'янською (бог). Однак Скалігер не наводив ніякого лінгвістичного матеріалу для підтвердження правильності свого поділу; більше того, він гадав, що ці мови не пов'язані між собою стосунками спорідненості, хоча і вважав, що ті мови, які походять від однієї мови-матері, є спорідненими. Це – перша, найдосконаліша, як на той час, класифікація європейських мов[73].

Ренесансні граматики грецької мови (як і латини) мали суто практичну мету – створити посібник, опрацювавши який можна було переходити до читання оригіналів класиків античної літератури. Звідси й така абсолютизація античної граматичної традиції, придатної, за гуманістами-філологами, для всіх часів і народів, схоластичний підхід (і це при запереченні т. зв. «середньовічної схоластики») до принципів класифікації мовного матеріалу, ігнорування мови як історичної категорії. Ренесансні граматики класичних мов відбивали їхню структуру «класичної доби» (для греки – IV ст. до н.е. – V ст.н.е.; для латини – I ст. до н. е. – I ст.н. е.), звідси їхнє прагнення до спільної узгодженої граматичної системи.

[73] Див.: Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. – К.: Вища шк., 1985. – С. 39; Березин Ф.М. История лингвистических учений. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 20.

Їхня поява вписується й у становлення в XV-на поч. XVI ст. течії ренесансного класицизму в європейській культурі Відродження, характерною особливістю якої була повна орієнтація на античні зразки, до їх віршових розмірів, стилістичних фігур і зворотів мови включно. Як влучно свого часу підмітив С.С. Мокульський, майже всі італійські гуманісти XV ст. були ідеологами принципату, прислужниками й придворними поетами світських і духовних (рідше) владик, що було таким характерним для римської літератури доби Октавіана Августа. Таким чином, ренесансні граматисти, заперечуючи схоластів і спекулятивну граматику, відкинули і їхні новаторські ідеї (про які потім надовго забули), повернувшись до античного граматичного канону.

Але – *Duo cum faciunt idem, non est idem («Якщо два роблять те саме, те не є те саме»).* Гуманісти, ожививши античну традицію, не могли повністю ігнорувати (попри всі декларації) середньовічну культурно-ідеологічну систему, а також злободенні вимоги. Історики філософії відзначають, що «Античність не знала духовного виміру особи, вона не була опосередкована Середньовіччям. Тому особа епохи Відродження є принципово іншою. Вона пройнята духовністю – здобутком Середньовіччя»[74]. Звідси й певні композиційно-структурні відмінності між ренесансними граматиками класичних мов й античною граматичною традицією, яку граматисти Відродження намагалися пов'язати з нагальними філологічними потребами доби – виданням і тлумаченням давніх текстів. Через те, поряд із орфографією, етимологією (морфологією) та синтаксисом у К. Ласкаріса та в інших ренесансних класичних граматиках з'являється розділ «Προσωδία» («Просодія»), у якому розглядається антична система віршування, стилістичні тропи й фігури, класифікуються метрично важливі звукові елементи мови (зокрема, наявна в старогрецькій і латинській мовах дихотомія довгих і коротких голосних). Значною мірою інтерес до цих проблем пояснювався знайомством гуманістів із досягнен-

[74] Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001. – С. 82.

нями еллініcтичної риторики – трактатами «Про поєднання слів» Діонісія Галікарнаського (бл.55-8 до н.е.), «Про стиль» Деметрія (бл. I ст. до н.е.), «Про піднесене» Псевдо-Лонгіна (III ст. до н.е.; особливо важливі глави XVI-XXIX, присвячені фігурам, та глава XXXII, де викладено теорію метафори). Елементи стилістики проникали й у граматичну думку Середньовіччя. Якщо Донат пропонував дистрибуцію, за якою «фігури слова» відходили до граматики, а «фігури думки» – до риторики, то вже в «Doctrinale» А. Вілладейського (якого так рішуче заперечував Лоренцо Валла та інші гуманісти) розглядаються елементарні тропи й фігури, вчення про які стало складовою частиною ренесансних граматик класичних мов[75].

Ці моделі граматичного опису, які склалися на класичній основі, з другого етапу Відродження почали переноситися й у перші граматики новоєвропейських мов, що активно формувалися разом зі становленням націй і національних держав. Так званий «ренесансний романтизм» (Д.С. Наливайко) стимулював зацікавлення народними («вульгарними») мовами, які поступово стають предметом лінгвістичного дослідження, чим не могли нехтувати навіть найбільші апологети античності. Проблемі мови присвячено латиномовний трактат «*De vulgari eloquentia*» («*Про народне красномовство*») Данте Аліг'єрі, квінтесенцією першої книги якого (написані дві з планових чотирьох) є, як відзначає С.В. Семчинський, «захист повноправного вживання народної мови в красному письменстві, передусім у поетичній творчості, що відбивало процес становлення італійської нації й національної самосвідомості»[76].

---

[75] Див. також: Лучканин С.М. Ренесансні граматики класичних мов: прогрес чи регрес у розвитку граматичної теорії //Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету (Гуманітарні науки, частина II). – К.: ВЦ «Київ.ун-т», 1999. – С. 53-57.

[76] Семчинський С.В. Трактат Данте: про мову чи про красномовство? // Мовознавство, 1986, № 5, с. 60. Переклад російською мовою Ф. Петровського цього трактату див. у вид.: Данте Алигьери. Малые произведения. Подгот. изд. и примечания И.Н. Голенищева-Кутузова. – М.: Наука, 1968. – 651 с. (С. 270-304) («Литературные памятники»). Також див.: Коцеруба, Ольга

З кінця XV ст. за зразком ренесансних латинських граматик укладаються перші граматики новоєвропейських мов – іспанської (1492), бретонської (1499), німецької (1527), італійської (1529), французької (1531), португальської (1536), англійської (1538), навіть (як побачимо нижче) старослов'янської (1586) та ін. Діалектика ідіоетнічного й універсального в становленні й розвитку національної граматичної традиції особливо виразно простежується у французькому мовознавстві XVI ст., на чому стисло зупинимося.

На фундацію **ренесансного світогляду у Франції** (як ми бачили, центрі латиномовної культури Високого Середньовіччя) помітний вплив мала гуманістична культура Італії, що пришвидшувало темпи французького Відродження. Видатну роль у популяризації античності відіграв **Франсуа Рабле** (**Rabelais**, 1494-1553), який, працюючи лікарем з 1532 р. в Ліоні, багато часу приділяв коментуванню античних медичних текстів, видав «Афоризми» Гіппократа, античні юридичні документи. В Ліоні остаточно сформувався гуманістичний світогляд Рабле; тоді ж він і приступив до написання великого твору «Гаргантюа і Пантагрюель», що приніс йому світову славу. У XVI ст. формується французька національна мова, яка 1539 р. королівським указом Франціска I стала обов'язковою в офіційному судочинстві, витіснивши як місцеві діалекти, так і латину. Програмний маніфест «Плеяди» «Deffence et Illustration de la langue françoyse» (sic!) («Захист і звеличення французької мови», 1549) Жоашена дю Белле (1522-1560) обґрунтовував думку про створення багатої французької поезії національною мовою, але в античному дусі; його літературні критерії основувалися на античному розумінні цінності поезії. Усвідомлюючи цілеспрямований вплив суспільства на мову, дю Белле зазначав, що коли б греки та римляни ставилися до своїх мов так само неохайно, як і французи, то не мали б вони таких граціозних, гармонійних і блискучих мов. Попри свій антилатинський пафос, він рекомендує для збагачення й піднесення французької мови запозичувати з класичних мов

Миколаївна. Лінгвістичні ідеї Данте і їх вплив на європейське мовознавство: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.15 / Коцеруба Ольга Миколаївна; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2013. – 16 с.

(а також зі старофранцузької) найвиразніші слова. Під впливом Ж. дю Белле у XVI ст. у французькому синтаксисі значний ужиток мав інфінітивний зворот як своєрідний еквівалент додаткового підрядного речення, імплікований зворотами латинської мови accusativus і nominativus cum infinitivo. Дю Белле звеличує жанри античної літератури – оду, елегію, епіграму, послання, сатиру, сонет, водночас принижує національну (балади, королівські пісні) й середньовічну (фарси, мораліте) літературну традицію. Схожий принцип «античного граматичного вчення єдиноправильності», що базується, однак, на національній мовній основі, цілком характерний для ренесансних граматик французької мови. Як вище зазначалося, їхня ґенеза сягає ще французомовних перекладів граматики Доната в XIII-XIV ст., хоча перша граматика французької мови – «Grammatica latina Gallica» (1532) – була створена Жаком Дюбуа латиною, у якій помітно переважає антична класика над граматичною ідіоетнічністю. Праця складається (як і античні граматики) з двох частин – фонетичної й морфологічної, в останній французькій мові приписуються притаманні латині граматичні категорії, а подібніші до латинських граматичні форми французької мови вважаються правильнішими, нормативнішими, тому рекомендується така дієслівна парадигма praesens indicativi (présent de l`indicatif) однини: *j'ame, tu ames, il amet* (<лат. *amo, amas, amat,* пор. сучасні форми *j'aime, tu aimes, il aime*). Орієнтацією на узус пройнята граматика Луї Мегре «Le Tretté de la grammęre françoęze» (sic!) (1550), де автор, проте, оперує граматичними термінами й моделями опису, що походять з античності (схожі принципи групування й подачі мовного матеріалу). У другій половині XVI ст. французький гуманізм унаслідок руйнівних релігійних (т.зв. гугенотських) воєн (1562-1598) переживає кризу (творчість Агріппа д'Обіньє та Мішеля Монтеня), що відзеркалена й у граматичних працях **П'єра Рамуса** (**Petrus Ramus**, Pierre de la Ramée, 1515-1572), французького математика й філософа. Він уклав граматики старогрецької (1560), латинської (1559; йому належить запровадження літери ***j***) і французької мов, причому остання граматика витримала два видання (1562 і 1572). З одного боку, частиномовна

класифікація й визначальні дефініції – цілком у руслі античності: «ім'я – це слово з числом і родом»; «дієслово – це слово, що має числа, часи й особи»; «прислівник – це слово, позбавлене числа, сполучене з іншим словом». Ренесансне нововведення – розділ «Prosodie». Проте Рамус запровадив нові принципи поділу й опису частин мови, враховуючи насамперед словотворчий аспект. Дієслова розподілено за коренем-основою (**e** або **i**), універсалізується граматична категорія часу й зовсім заперечується спосіб (impératif стає futur II, subjonctif présent – présent II) і т.д. П. Рамус також послідовніше проводив ідеї Л. Мегре щодо фонетичного принципу французької орфографії, які, однак, не були сприйняті його сучасниками[77].

Загалом, ренесансні граматики новоєвропейських мов, хоча й укладалися в руслі принципів античної філології (тому ми і розглядаємо їх також як пам`ятки класичної філології), але до деякої міри враховували й нові запити доби – все зростаючий розвиток національної самосвідомості, що відбивався в описах специфічних національно-мовних граматичних форм і граматичних категорій. У цьому, власне, й полягає новаторство граматичної думки Ренесансу – «розмивання» античної граматичної традиції знизу, шляхом залучення національних мов і виокремлення притаманних їм граматичних властивостей. Проте Відродження, на відміну від Середньовіччя, цілком абсолютизувало підвалини античного граматичного еталону, що оброблювався й зводився до спільної універсальної граматичної системи, яка проникла в національні школи й університети, що призвело до нової «ренесансної схоластизації» граматичної думки. Граматичну спадщину античності було регламентовано й кодифіковано, що створило видимість онтологічної універсальності граматичних схем різних мов, і ця ідея лягла в основу європейської граматичної думки XVII-XVIII ст.

Відзначимо, що на формування французької класичної філології значний вплив мало і друкування античних книг. Особлива заслуга

[77] Про П. Рамуса див.: Robins R.H. Scurtă istorie a lingvisticii. – Bucureşti: Polirom, 2003. – P. 146-147.

в цій справі належить **Етьєннам** (**Etienne**) – сім'ї французьких типографів і видавців XVI-XVII ст., що працювали в Ліоні, Парижі й Женеві. Засновником друкарні був Анрі Етьєнн (бл.1460-1520), який надрукував 1502 р. «Етику» Аристотеля й видав ретельно прокоментовані видання творів письменників античності. Йому наслідували його сини – Шарль Етьєнн (1504/1505-1564), видатний перекладач, і особливо Робер Етьєнн (1503-1559), видатний гуманіст, який також видавав твори класиків із коментарями, друкував словники, залучаючи до роботи визначних учених. Робер Етьєнн приділяв велику увагу техніці шрифту і ввів також кілька важливих удосконалень (відмова від титлів та ін.). 1539 р. він став «королівським друкарем» книг латинською і давньоєврейською мовами, а з 1540 р. – і грецькою. Особливо значним є складений ним за своєрідним планом словник латинської мови («Thesaurus linguae Latinae», 1531-1532). За друк виправленого тексту Нового Завіту й приналежність до протестантизму Робер Етьєнн був підданий гонінням з боку Сорбонни й переніс свою діяльність до Женеви (1551). У Парижі залишився його син – письменник Анрі Етьєнн II (1528 або 1531-1598). Він видавав твори Анакреонта, Піндара, Платона, Плутарха, серед інших праць його перу належить «Подібність французької мови з грецькою» («Conformité du langage français avec le grec», 1565); він також склав великий словник грецької мови («Thesaurus graecae linguae», t. 1-6, 1572-1573; t. 1-8, 1831-1865). Широку сатиричну картину життя свого часу подано в книзі «Апологія Геродота» (1566), що складена на матеріалі давнини. Друкарня Етьєннів існувала до 1664 р., було надруковано в ній понад 1500 книг. Етьєнни запровадили досконаліший (т. зв. королівський) шрифт, здешевили книжку.

Говорячи про ренесансну класичну філологію, не можна оминути характеристику її розвитку в деяких інших європейських країнах, зокрема в Нідерландах (Голландії) й Англії. **Нідерланди**, як і німецькі землі, входили до складу т. зв. «Священної Римської імперії германської нації». У них, як і в Німеччині, розквіт гуманізму (а з ним – і класичної філології) припадає на кінець XV-першу половину XVI ст. і за часом збігається з рухом Реформації.

Нідерландські гуманісти відзначаються глибоким і всебічним знанням античності, тісним зв'язком з італійською ренесансною культурою, прагненням до безпосереднього спілкування з гуманістами інших країн. Передвісником **гуманістичного руху в Нідерландах** був Р. Гюісман, що прийняв згодом ім'я Агрікола (1442-1485). Відвідавши Італію, він познайомився там із творами античних авторів і став пропагандистом античної літератури в себе в країні. Агрікола виголошував промови про користь вивчення філософії і давніх мов, читав лекції про Аристотеля й Демосфена, добивався запровадження давньогрецької мови як навчального шкільного предмету. Центром класичної освіти в Нідерландах став університет Лейдена, заснований 1575 р. Сюди незабаром було запрошено видатного знавця латинських авторів **Юста Ліпсія** (1547-1606), який ще 1574 р. опублікував історичні праці Корнелія Таціта, видання якого було строго критичним; потім ним були надруковані деякі твори Сенеки, «Панегірик» Плінія Молодшого та ін. Його перу належить і трактат «Про військову службу римлян», де наявний коментар до опису Полібієм римського табору.

Найвидатнішою постаттю в ренесансній класичній філології в Нідерландах був **Еразм Роттердамський** (**Erasmus Roterodamus**, 1466-1536). Він був голландцем за походженням і народився в Роттердамі. Батьки його рано померли; через матеріальні нестатки він вступив у монастир, у якому пробув близько семи років, але потім залишив його і продовжував навчання в Парижі (1495-1499), в колегії Монтеґю. Навчався він надзвичайно наполегливо, звертаючи основну увагу на вивчення класичної філології. Офіційної посади Еразм не займав, ведучи життя вільного митця, багато подорожуючи по Італії, Англії, Німеччині, Австрії, Швейцарії, останні роки життя він провів у Базелі. Він мав загальноєвропейське визнання і сам зараховував себе приналежним швидше до всього т. зв. «християнського світу», ніж до якої-небудь із його країн зокрема. Писав латинською мовою й уславився як найкращий латиніст Відродження, його латина, як стверджують дослідники, не просто звільняє від середньовічних варваризмів і солецизмів мову античного Риму, а синтезує досягнення давніх і нових літературних

мов; мовна майстерність Еразма Роттердамського була дивовижною. Вирішальними для формування його творчої особистості були північнонімецький (нідерландський) містицизм і гуманістична освіченість, а також вплив кола т. зв. «оксфордських реформаторів» (Дж. Колет, Томас Мор та ін.: Еразм був видавцем його «Утопії», 1516 р.), які закликали до нового, поглибленого, науково обгрунтованого прочитання священних текстів християнства. Еразм Роттердамський виявився першим, хто зміг застосувати їхні принципи на практиці; поєднавши успіхи гуманістичної класичної філології з богословськими інтересами, він фактично заклав основу того, що прийнято називати «християнським гуманізмом». Найбільшим своїм творчим досягненням Еразм уважав нове видання Євангелія (1516-1517). Як відомо, католицька церква освятила як канонічний той текст Євангелія, який склав св. Ієронім у IV ст. (т. зв. «Вульгата»), і непохитно оберігала його недоторканість і «святість». «Еразм вважав, що у Вульгаті і в практиці католицької церкви викривлено початковий смисл християнства. Тому він і видав критичний грецький текст Євангелія (1517 – С.Л.) і власний латинський переклад його (1519 – С. Л.). Еразм звільнив текст від помилок, що нагоромадилися за довгий час, а в коментарях, спираючись на науковий філологічний аналіз, протиставив схоластичним інтерпретаціям тексту своє тлумачення. Найбільш цінне у цій праці – науковий метод дослідження, який у принципі був спрямований проти догматизму й утверджував права критичного мислення, характерного для гуманізму. Підриваючи авторитет Вульгати, праця разом з тим служила справі Реформації»[78]. Еразм Роттердамський першим розпочав у нові часи вивчення крилатих висловів античності. Саме з його книги «Adagiorum collectanea» («Збірка прислів'їв», скорочено «Adagia»), виданої в Парижі 1500 р., починається систематичне збирання, вивчення та видання прислів'їв, приказок, крилатих висловів у різних європейських країнах. Збірка афоризмів Еразма в першому її

[78] Шаповалова М.С., Рубанова Г.Л., Моторний В.А. Історія зарубіжної літератури. Середні віки та Відродження. – 2-е вид, доп. і переробл. – Львів: видво при ЛДУ «вища шк.», 1982. – С. 225-226.

виданні містила понад 800 прислів'їв (античних і деяких західноєвропейських, які наводилися для порівняння з античними)[79]. Потім її доповнювали (сам автор та його послідовники), і вона перетворилася на величезний фоліант, що містив уже кілька тисяч висловів, які супроводилися детально розробленим коментарем (у 1536 р. у ній нараховувалася вже 4151 позиція). Інтерес багатьох сучасників до стародавніх зразків людської мудрості свідчив про їхню нестаріючу злободенність. Сам автор усіляко підкреслював живий зв'язок античності з сучасністю і намагався проводити це в своїх коментарях, що часто переростали в гостропублі́цистичні есе. Скажімо, наводячи афоризм «sapientia gubernator navis» («мудрість – керманич корабля»), Еразм указував, що тут мається на увазі, що кораблем управляє не фізична сила, а розум. А через те, що в античній поезії корабель часто служив символом держави (наприклад, у відомій оді Горація (кн. I, 14) «O navis» «До республіки» – «О кораблю, вже знов хвиля несе тебе»), вислів набув алегоричного значення (наводимо в перекладі Ольги Страшенко за нашим підрядником):

О кораблю! Знову хвиля тебе несе.
О, не до моря, у гавань скоріш заходь!
Глянь, розгубив уже все,
кануть весла твої між вод.
Африк-вітер і щоглу твою надломив,
і вітрила, і снасті стогнуть-тріщать;
днище ледве тримає порив
від навислих проклять.
Де ж вітрила? Вже буря подерла їх,
позмивало фігури богів з корми;
не помолитись між хвиль страшних,
Не гордуй, родовій твій – німий!
І байдуже плавцям до красивих бортів,
що із сосен понтійських вони,

[79] Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Із скарбниці античної мудрості: Словник. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Вища шк., 1994. – С. 22.

тільки б ти не повергся, не захрумтів
гралищем вітру дрібним!
Вчора для мене ти був, як ярмо,
нині – і радість, і клопіт мені!
О, стережи в цій стихії кермо,
ген гори-Кіклади блищать острівні!

Коментуючи вислів «amacitias immortales esse oportet» («дружба повинна бути безсмертною (вічною)»), учений писав, що в його епоху дружба стала крихкою, ніби скло, а гнів – тривалим, проникливим, стійким. Відому приказку «festina lente» («поспішай повільно») Еразм називав «царственною» і т. д[80]. Еразму Роттердамському належить також збірка «Apophthegmata» («Апофтегми»), де вміщено влучні і дотепні відповіді славетних античних філософів, письменників, державних і політичних діячів. З того часу й починається розвиток європейської пареміографії. Еразм перекладав і видавав власне античних авторів. З числа багатьох його перекладів старогрецьких авторів потрібно згадати про його латиномовні видання діалогів Лукіана, цього «Вольтера класичної давнини». Як форма, так і зміст діалогів Лукіана відіграли значну роль для вироблення літературної манери Еразма і справили певний вплив на його світогляд (див. діалог «Про правильну вимову грецької і латинської мови», 1528). Велику роль відіграли також перекладена Еразмом латинською мовою «Грецька граматика» Феодора Гази й доповнений ним «Підручник латинського синтаксису» Доната. Простою й невимушеною латинською мовою написано найцінніший твір Еразма Роттердамського, присвячений його найкращому другові Томасу Мору – «Похвальне слово Глупоті» («Declamatio in Laudem Stultitiae», 1509; українською мовою його блискуче переклав Володимир Литвинов), де використано широко вживану античними письменниками (передусім Лукіаном) форму жартівливого панегірика. Однодумців Еразма називали еразмістами, вплив його творчості спостерігався в європейській літературі і суспільно-політичній думці аж до XIX ст., в тому числі і в

[80] Ibid., c. 31, 163, 169, 171, 208, 213, 231, 239, 241, 276.

українських землях[81]. Також різнобічні стосунки Еразма Роттердамського майже з усіма визначними його сучасниками знайшли відображення в колекції майже 3000 листів латинською мовою. У грецькій мові він відкидав новогрецьку вимову, котру захищав Й. Рейхлін.

В **Англію** ідеї Відродження проникають дещо пізніше, ніж у Францію, Німеччину чи в Нідерланди, що пояснюється феодальною війною Червоної і Білої троянд (1455-1485). Однак уже на початку XVI ст. набуває розквіту англійська гуманістична культура, а з нею – і класична філологія, тогочасними центрами якої стають Оксфордський і Кембріджський університети. XVI ст. в Англії, як і майже скрізь у Європі, було позначене глибокими зсувами в житті суспільства, молоді вчені, письменники, художники жадібно вивчали мистецтво античного світу, мріяли про відродження величі, живої сили цього мистецтва. Античною культурою захоплювався видатний англійський політичний діяч, мислитель, письменник-гуманіст, який блискуче володів латинською (і давньогрецькою) мовами **Томас Мор** (**Thomas Mor**, 1478-1535), який переклав з давньогрецької мови на латину чотири сатиричні діалоги Лукіана; цей переклад лише в XVI ст. витримав 16 видань. Як наслідування Лукіану Мор написав знаменитий твір «Золота книжечка, така ж корисна, як забавна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія», що відомий під скороченою назвою «Утопія» («Utopia», 1516), де зображено картину ідеального соціального устрою і який започаткував жанр утопічного роману та течію утопічного соціалізму у філософії, розвинуту згодом теж блискучим латиномовним твором «Місто Сонця» («Civitas Solis»; 1623) видатного італійського письменника-гуманіста **Томмазо Кампанелли** (**Thoma Campanella**, 1568-1639). Як відзначає видатний перекладач «Утопії» українською мовою Й.У. Кобів (до нього вперше це здійснив і професор Київського університету І.В. Шаровольський 1930 р.), «для другої книги зразок комуністичного суспільства

[81] Шевчук В.О. «Я прагну бути корисним рутенам...» (Еразм Роттердамський і давня українська література) // Шевчук В.О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. – К.: Рад. письменник, 1990. – С. 83-96.

Мор знайшов у діалозі Платона «Держава», на який він не раз посилається в своєму творі з тією, однак, різницею, що у Платона немає соціальної рівності, притаманної «Золотій книжечці», у той час як соціальна рівність і рівність політичних прав громадян стали невід'ємними атрибутами всіх пізніших утопічних романів... Сама назва «Утопія» утворена Мором штучно з двох давньогрецьких слів: *ου* – «не» та іменника *τόπος* – «місце», тобто «неіснуюче місце», «неіснуюча країна». Розповідь про подорож у незвідану країну ріднить «Утопію» з давньогрецькими романами Евгемера й Ямбула, в яких мовиться про щасливе життя на фантастичних островах»[82]. За твердженням того ж таки Й.У. Кобова, «Утопію» написано латинською мовою (завдяки чому вона швидко знайшла широке міжнародне відлуння) на основі вишуканої прози класичного періоду римської літератури, однак із вкрапленнями лексичних елементів, характерних для пізньої латини, зокрема для середньовічної – наявність неологізмів, грецизмів та ін.

Ідеї гуманізму сприйняв і великий англійський драматург **Вільям Шекспір** (**William Shakespeare**, 1564-1616), який багато перейняв від античності, створивши чимало трагедій на сюжети античних авторів, передусім на основі «Порівняльних життєписів» Плутарха, який в епоху Відродження був учителем свободолюбства та громадянських почуттів. Багаторазові співпадіння в оцінці історичної тенденції у Плутарха з поглядами самого Шекспіра серйозно полегшили драматургу використання античного джерела. Це – рання трагедія «Юлій Цезар» (1599; в основі її сюжету лежить болючий, непримиренний конфлікт між Цезарем і Брутом, людьми прямо протилежними один одному за своїм світоглядом, політичними переконаннями, натурами), а також «Антоній і Клеопатра» (1607; історичний сюжет робить цю трагедію ніби продовженням «Юлія Цезаря»), «Коріолан» (1607), «Тимон

[82] Томас Мор. Утопія. Томмазо Кампанелла. Місто Сонця / Вступ. слово Й. Кобова та Ю. Цимбалюка; передмова Й. Кобова. – К.: Дніпро, 1988. – С. 9-10; фрагменти «Утопії» мовою оригіналу опубліковано у вид.: Хрестоматия латинских текстов средневековых авторов / Под ред. В.С. Соколова и Д.А. Дрбоглава. – М.: Изд-во МГУ, 1956. – С. 239-271.

Афінський» (1607-1608 – датування приблизне), що завершують другий («трагічний») період творчості (1601-1608), коли були створені такі всесвітньо відомі трагедії як «Гамлет», «Отелло», «Король Лір» та «Макбет». Драматург запозичив не тільки окремі мотиви, а узяв багатьох героїв (історичних – Перікла (однойменна трагікомедія або романтична драма 1609 р., що відкриває третій («романтичний») період творчості Шекспіра, під час якого написано і славнозвісну «Бурю»), Тимона, Коріолана, Юлія Цезаря, Брута, Октавія (Октавіан Август), Антонія, Клеопатру та ін.; міфологічних персонажів – Венеру, Адоніса, Тоїла, Кресиду та ін.), цілі сюжети з античних джерел. Долі окремих осіб переплітаються з долями цілих народів, в античних образах утверджуються природність, піднесеність (а іноді – і ницість) людських почуттів, глибина людських переживань, що постають під час боротьби за владу. «Комедія помилок» Шекспіра (1592) становить найвідоміше перетворення комедії Плавта «Менехми» («Близнюки»), у якій автором було використано ті прийоми драматургічної техніки, які він вивчив на античних зразках. У комедії «Сон літньої ночі» (1596) виділяється кілька сюжетних мотивів, запозичених із «Порівняльних життєписів» Плутарха (образи афінського владаря Тесея та цариці амазонок Іпполіти) та «Метаморфоз» Овідія (образи Пірама і Тісби). Джерелом сюжету ранньої поеми Шекспіра «Венера і Адоніс» (1593) став давньогрецький міф, опрацьований у X книзі «Метаморфоз» Овідія, а в основі поеми «Зганьблена Лукреція» (1594) лежить епізод із легендарної давньоримської історії кінця VI ст. до н. е., розказаний Овідієм у «Фастах» (пісня II) та Титом Лівієм, хоча ймовірніше саме поет, а не історик надихнув Шекспіра. Цікаво, що останній сюжет був дуже популярним в англійській літературі до Шекспіра. Різні варіанти трагічної історії Лукреції наявні в поемах «Легенди про славних жінок» Чосера (XIV ст.) і «Падіння монархів» Лідгейта (XV ст.), а також у прозаїчному переказі у збірнику «Палац задоволень» (1567) Пейнтера; існували й англійські балади на цей сюжет, які датуються 1560-1570-ми рр. Поеми «Венера й Адоніс» та «Зганьблена Лукреція» принесли Шекспіру прізвисько англійського Овідія, що було на

той час найвищою похвалою, оскільки Овідій в епоху Відродження був дуже шанованим автором. У трагедії Шекспіра «Тит Андронік» (1594) та історичній хроніці «Річард III» (теж 1594) дуже помітний вплив Сенеки. Відзначимо, що на фронтоні лондонського театру «Глобус», де грав Шекспір, був латинськомовний напис: *Totus mundus agit historionem* «Увесь світ грає комедію».

Класична філологія періоду Відродження пробудила величезний інтерес до античності, до розшуку й видання творів письменників, мислителів, істориків Стародавньої Греції і Риму, до збору колекцій давніх старожитностей, їхнього опису, однак для методології гуманістів була притаманна відсутність історизму і критицизму в ставленні до античних авторитетів, їхніх положень і висновків, хоча в цей самий період і з`являються елементи критики джерел.

Контрольні запитання та завдання

1. Що Вам відомо про Передвідродження (Проторенесанс)?
2. Розкрийте особливості розуміння античної культури та спадщини за доби Відродження.
3. Коли і ким уперше вживано термін «Ренесанс»?
4. Схарактеризуйте погляди на мову в Данте, охарактперизуйте його трактат «De vulgari eloquentia».
5. Покажіть значення діяльності Петрарки в історії класичної філології.
6. Які трактати латинською мовою написав Петрарка? Охарактеризуйте один із них.
7. Підготувати доповіді про особливості образів Вергілія та Улісса в «Божественній комедії» Данте, латинськомовні трактати Петрарки «De viris illustribus» та Боккаччо «De mulieribus illustribus».
8. Які трактати латинською мовою написав Боккаччо? Охарактеризуйте один із них.
9. Схарактеризуйте вивчення античної спадщини в італійському відродженні XV-XVI ст.

10. Як ставився до середньовічних латинськомовних граматик Лоренцо Валла? Охарактеризуйте його значення в історії класичної філології.
11. Кого називають «батьком грецької науки на Заході»?
12. Як Ви вважаєте, ренесансні граматики класичних мов – прогрес чи регрес у розвитку граматичної теорії в порівнянні із середньовічними граматичними працями? На конкретних прикладах обґрунтуйте свою відповідь.
13. Розкажіть про внесок С. Бранта, М. Лютера, Й. Рейхліна в історію класичної філології.
14. Схарактеризуйте місце Еразма Роттердамського в історії європейського гуманізму, значення його філологічної діяльності.
15. Повідомте про античні мотиви в «Утопії» Томаса Мора, трагедіях і комедіях Вільяма Шекспіра.

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ XVII СТ. КЛАСИЦИЗМ

Класицизм (від лат. *classicus* – зразковий) – це напрям, що сформувався в художній культурі європейських країн на початку XVII ст., став одним із основних складників європейської художньої традиції, одним із найважливіших інгредієнтів європейського естетико-художнього розвитку. Як зазначає Д.С. Наливайко, класицизм, як тип художньої творчості, був породженням античного циклу культурного поступу Європи, саме поклоніння перед античністю було характерною його особливістю. Нині вже доведено, що класицистична доктрина XVII-XVIII ст., що була панівною в тодішній європейській естетико-теоретичній думці, сформувалася за доби Відродження завдяки італійським мислителям-гуманістам, які «розробили основні закони й правила як «загальної», так і «прикладної поетики», що без істотних доповнень і змін увійшли до теоретико-нормативного арсеналу французького класицизму XVII ст.»[83]. З Італії класицизм переходить до Франції, Англії, Іспанії, Німеччини, пропагується переважно університетськими колами. Мистецтво Стародавньої Греції та Стародавнього Риму розглядалося класицистами в ахронії як ідеальна модель художньої творчості. «Поетика» Аристотеля й «Поетичне мистецтво» Горація справили значний вплив на формування естетичних принципів класицизму. Тут яскраво простежується тенденція до створення піднесено-героїчних, ідеальних, раціоналістично-чітких, логічних і пластично завершених образів мистецтва. Як правило, в мистецтві класицизму сучасні політичні, моральні й естетичні ідеали втілюються в характерах, конфліктах, ситуаціях, запозичених з бази античної історії, міфології або безпосередньо з античного мистецтва (трагедії П'єра Корнеля «Медея», «Горації», «Едіп», «Помпей»; Жана Расіна «Андромаха», «Мітрідат», «Федра», «Британік»).

---

[83] Наливайко Д.С. Класицизм // Всесвіт, 1979, № 1, с. 191.

«Естетика класицизму орієнтувала поетів, художників, композиторів на створення творів мистецтва, що вирізняються ясністю, логічністю, суворою врівноваженістю й гармонією. Усе це, на думку класицистів, знайшло своє якнайповніше відображення в античній художній культурі. Для них розум й античність – синоніми. Раціоналістичний характер естетики класицизму виявився в умовній типізації образів, суворій регламентації жанрів, форм, у відстороненій інтерпретації античної художньої спадщини, у зверненні мистецтва до розуму, а не до почуттів, у спробі підпорядкувати творчий процес непохитним правилам і канонам»[84]. До речі, літературознавці вже означили спільні ідеологічні орієнтири для класицизму і т.зв. соціалістичного реалізму, панівному методі в культурі радянських часів, а також мистецькі прийоми, спрямовані на кращу реалізацію їх, зокрема: «незаперечна перевага ідеї: на першому місці ідея державності та суспільних, а не особистих цінностей (відповідно, політика таки бере гору над естетикою, нав'язуючи їй власні пріоритети); принцип узагальнення (часто оприявнюваний за допомогою використання стандартних штампів і кліше на різних мистецьких рівнях); сувора жанрова й тематична ієрархія, а водночас чітко визначені норма, система оцінок і етичних імперативів (сформованих у результаті тісного взаємовпливу владної позиції, вираженої, зокрема, через ідеологічну пропаганду, та громадської думки, презентованої інтересами і смаками споживацьких мас); орієнтація на «нібито» міметичні форми зображення, штучна життєподібність (презентація уявного, бажаного як реального, дійсного; цей пункт безпосередньо апелює також і до реалістичного складника соцреалізму); одномірність характерів персонажів, які є рупорами вже згаданої провідної ідеї, звідси – декларативність діалогів і монологів; нормативність характерів: люди, «якими вони мають бути» – програмова ідеалізація; тяжіння героя до алегорії або схеми; рольовий, повторюваний набір персонажів; конфлікт між обов'язком і почуттям, де

[84] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. Ґ– С. 70.

обов'язок (найчастіше громадсько-політичний) незмінно домінує (лише за таких умов маємо стандартного «позитивного героя», що нині може видаватися цілком ідеалізованим); єдність світоглядів автора і героя; єдність дії, а часто і єдність місця (усе це безпосередньо пов'язується також і з наявністю одного творчого методу, владною абсолютизацією, зокрема і в мистецькій галузі)»[85].

Визначальною рисою методології мислення теоретиків класицизму, як переконливо показував Д.С. Наливайко, визначний український фахівець з історії й теорії літератури, є повна відсутність історизму й критицизму в ставленні до античних авторитетів, їхніх положень, узагальнень і висновків, які сприймалися як абсолютні істини, придатні для всіх періодів та народів, а вчення про наслідування античності без урахування своєрідності історичних епох, канонізація античного досвіду гальмували розвиток мистецтва. «Відсутній був і диференційований підхід до античних джерел, зокрема, до Аристотеля і Горація, яких розділяє кілька століть і які представляють різні етапи розвитку античної художньої культури. Будь-які розходження й суперечності між ними виключались, оскільки античні авторитети вважалися виразниками істини, а істина, як відомо, завжди дорівнює собі. Звідси методологія вільного комбінування і фактичного ототожнення положень і висновків різних античних авторів, зведення їх до спільної узгодженої системи. Розходження й суперечності між ними вважалися чимось поверховим і випадковим, головне ж завдання вбачали у встановленні їхньої глибинної «згоди»... «Поетика» сприймалася критиками як твір «сучасний» їм, як живий співучасник художньої творчості цієї епохи. Теоретикам цієї епохи важливо було насамперед розкрити в Аристотеля правила й принципи поетичного мистецтва, які можна застосувати в літературі Нового часу»[86].

Проте, поряд із цим у класицистичних поетиках (італійців Юлія Цезаря Скалігера, Антоніо Мінтурно, Лодовіко Кастельветро,

---

[85] Ксьондзик Н.В. Соцреалізм крізь призму класицизму // Наук. Записки НаУКМА. Серія «Філологічні науки». – 2009. – Т. 98. – С. 80.

[86] Наливайко Д.С. «Поетика» Аристотеля і новоєвропейські літератури // Всесвіт, 1978, № 12, с. 159.

англійців Джона Драйдена та Джона Мільтона, французів Жана де ла Тай, знаменитого Буало, німця Мартіна Опіца та ін.)[87] значно підсилені певні класицистичні вияви, наявні вже в Горація; перефразовуючи Д.С. Наливайка можна зазначити, що «несприйнятливість» до стихійної діалектики Аристотеля загалом характерна для «метафізичного» етапу в поступі європейської класичної філології. В поетиках сповна домінує раціоналізм, прагнення до нормативності й регламентації, що цілком «сфокусувалося» у французькому класицизмі XVII ст. (Буало, Корнель, Расін, Рапен та ін.), для якого авторитет Аристотеля був неперевершеним («Я прагну завжди йти за Аристотелем у речах, які він трактує», – проголошував Корнель). «І все-таки поширена колись думка про те, що аристотелівська «Поетика» становить основу класицистичної доктрини – великою мірою ілюзорна; набагато точніше сказати – «Поетика» специфічно сприйнята й витлумачена відповідно до потреб і завдань суспільно-історичної доби, складу і стилю її мислення»[88]. Класицисти дотримувалися слідом за Аристотелем міметичної теорії, але, оскільки основне завдання поезії – aut prodesse volunt, aut delectare poëtae («поети прагнуть приносити або користь, або насолоду»; саме так визначає мету поезії Горацій) – то мімесис переважно тлумачиться як наслідування ідеального (ідеальна держава на чолі з ідеальним володарем, ідеальні піддані, навіть ідеальна природа – belle nature, як на пейзажах відомого французького живописця (про нього буде сказано нижче) Нікола Пуссена (1594-1665) – «Пейзаж з Поліфемом», серія «Пори року» та ін.), що має сприяти моральному «поліпшенню» людей. Звернемося ще раз до блискучого дослідження Д.С. Наливайка «Поетика» Аристотеля і новоєвропейські літератури», що і повністю допомагає усвідомити значення античності для літераторів XVII ст. «Усі праці теоретиків і критиків XVI-XVII ст. спиралися на постулат: існують об'єктивні правила поезії (les règles), які поет

[87] Див.: Литературные манифесты западноевропейских классицистов. Под ред. Н.П. Козловой. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 624 с.

[88] Наливайко Д.С. «Поетика» Аристотеля і новоєвропейські літератури // Всесвіт, 1978, № 12, с. 159.

повинен знати й керуватися ними, суперечки можуть стосуватися змісту й обсягу певних правил, але не їх існування. Усі ці правила намагалися вивести з Аристотеля, піддаючи його «Поетику» й «Риторику» догматичному й водночас довільному витлумаченню. Наприклад, Аристотель говорив у «Поетиці», що трагедія зображає людей кращими, ніж вони є в житті, а комедія – гіршими; на цій «підставі» італійські теоретики XVI ст., а за ними Буало й інші французи XVII ст., встановили, що героями трагедії можуть виступати королі й аристократи, а героями комедії – простолюдини. З'явилися в поетиках XVI-XVII ст. й доповнення, котрі теж освячувалися авторитетом Аристотеля, як, наприклад, горезвісні «правила трьох єдностей»[89]. Величезну увагу автор поетик приділяли літературним жанрам і видам, що мислилися як реалізації певних умоглядних моделей з усталеним числом і порядком складників, як замкнені структури, підпорядковані своїм чітким правилам. Отже, витлумаченню «Поетики» Аристотеля теоретиками й критиками XVI-XVII ст. властиві спрощення й догматизм, не вільне воно й від домислів у встановленні різних «законів» і «правил». Та при всьому тому класицистична теоретико-літературна думка зберігала, хоч і в трансформованому вигляді, певні основоположні принципи класичного типу художнього мислення. Це й розуміння краси як об'єктивної сутності, притаманної реальним речам, і пов'язання художньої творчості з раціональною сферою, з розумом, який і оцінює прекрасне, і творить його, керуючи уявою, це й постулат, за яким краса полягає в порядку і встановленні пропорцій, збереженні гармонії, це й переконання, що мистецтво споріднене з наукою і як таке має ґрунтуватися на розробленій системі законів та правил. А все це зрештою ті закони й принципи, які вперше систематизоване осмислення й вираження знайшли в аристотелівській «Поетиці». Їх класи цисти теж

[89] Насправді Аристотель зображав як бажану в трагедії лише єдність дії, про єдність часу говорить лише як про поширену практику для трагедій його періоду (на відміну від епосу), проте не формулює це як правило; єдність місця не згадано зовсім.

черпали з «Поетики», а не тільки складали, фальсифікуючи її, свої прописи й правила, як це уявлялося деяким ученим-позитивістам XIX ст.»[90].

Найбільшу популярність як теоретик класицизму отримав **Нікола Буало** (**Nicolas Boileau**, 1636-1711), який свою доктрину виклав у знаменитому віршованому трактаті «*Поетичне мистецтво*» («*L'art poétique*», 1674), що блискуче перекладений українською мовою ще 1931 р. Максимом Рильським (його переклад витримав кілька перевидань). Одним із основних догматів естетики Буало є вимога в усьому наслідувати античність:

У Феокріта ви й Вергілія знайдете
Пісні, що грації продиктували їм, –
Ідіть же щоразу за взором їх ясним.
Читайте вдень і вніч писання їхні доти,
Аж благородної не навчитесь простоти,

Де Флори (*богиня квітів, садів – С. Л.*) цвіт ясний, Помони (*богиня овочів – С. Л.*) і садів,

На флейті молодих змагання пастушків,
Що гра любовна їх серед лугів з'єднала,
Де квітом став Нарціс і Дафна лавром стала, –
І зрозумієте, як відгомін лісів
У гідний консула завести можна спів.
Така в ідилії краса таїться й сила.[91]

Хоча класицисти загалом вище оцінювали «Енеїду» Вергілія, ніж поеми Гомера, проте Буало підкреслював високе епічне значення грецького співця (III, 293-308):

Природи син Гомер, щоб нас приворожити,
Зняв пояса колись тонкого з Афродіти,
Скарби незлічені вміщає книга та,

[90] Наливайко Д.С. «Поетика» Аристотеля і новоєвропейські літератури // Всесвіт, 1978, № 12, с. 159-160.

[91] Цит. за: Буало Н. Мистецтво поетичне. – К.: Мистецтво, 1967. – С. 41.

Де в золото усе він дивно оберта,
Чого лиш мудрою торкається рукою,
Різноманітністю нас тішачи ясною.
Все тепле, все живе в рядках його дзвінких;
Він не кохається у викрутах нудних,
У нього сам сюжет із себе випливає,
Події зростають без довгих готувань,
І кожний вірш, і звук належну має грань.
Навчайтеся ж його любить і цінувати,
Там пожиточного ви знайдете багато.
(*пер. Максима Рильського*)

Буало навіть виступає за збереження античної міфології як джерела нового мистецтва. Корнель (Вольтер називав його «давнім римлянином серед французів») і Расін, справді, дуже часто зверталися до античних сюжетів, але тлумачили їх по-сучасному. Під античними іменами, подіями вони виводили сучасні характери, сучасні конфлікти й сучасних героїв. Специфіка витлумачення античності французькими класицистами насамперед у тому, що вони переважно орієнтуються на суворе римське мистецтво, а не на давньогрецьке. Позитивними героями в Корнеля виступають Горації (три сини-близнюки римлянина Публія Горація зі світанку давньоримської історії), Октавіан Август (історичні трагедії «Цінна», «Помпей»), які уособлюють обов'язок, патріотизм, принцип державності, який понад усе ставив драматург. Це суворі і непідкупні люди, які ставлять інтереси держави вище за власні інтереси і пристрасті. Зразками наслідування для класицистів є «Енеїда» Вергілія, комедії Теренція, оди, сатири і послання Горація, трагедії Сенеки. Ортодоксальних класицистів цікавить передусім імператорський Рим, а не значно демократичніша Греція. Корнель відверто надавав перевагу сюжетам з історії Стародавнього Риму та Візантії (трагедія «Геракліус»). З римської історії також бере матеріал для трагедій («Британік», поставлена 1669, видана 1670, де зображено епоху Нерона (54-68 рр. н. е.); «Мітрідат», поставлена і видана 1673 р.) і Расін, хоча він виявляє симпатію і до грецької історії («Федра» – найвідоміша його трагедія за Еврипідом,

поставлена й опублікована 1677 р. про трагічне кохання, конфлікт між монархічним деспотизмом і його жертвами; «Андромаха» (давньогрецький міф про Гектора й Андромаху, уславлених Гомером, Еврипідом та ін. античними авторами); «Іфігенія»), а також до давньогрецької літератури (його найулюбленішим письменником був Еврипід).

Як відзначає М.Ф. Овсянников, «Буало використовує матеріал античності для протиставлення його як мистецтву й естетиці бароко, так і демократично-реалістичному мистецтву, що знаходило свій вияв у буфонаді (Табарен), комедіях Мольєра, байках Лафонтена. В обох тенденціях Буало вбачає вияв сваволі, порушення правил і дисципліни»[92].

Усі історики й теоретики літератури й естетики відзначають, що класицистами переосмислюється антична міра, яку естетика Відродження тлумачила в дусі внутрішньої гармонії, що ніби-то присутня людині за природою. Класицисти також вели пошуки гармонії особистого й суспільного, але за умови підпорядкування індивіда абстрактному державному принципу (наприклад, герої Корнеля приносять себе в жертву заради короля і держави), тому міра виступає в них у вигляді зовнішнього обмежувального начала. «Така концепція міри постає не лише з ідеалізації абсолютистських засад життя, але водночас і з песимістичної оцінки капіталістичного ладу, що народжувався, де, як вони бачать, бал починає правити хаос егоїстичних бажань, і тому необхідний зовнішній примус. У зв'язку з цим у прихильників класичного мистецтва виявляється певна суперечність. З одного боку, вони культивують дисципліну в дусі підпорядкування людини абсолютистським порядкам – і в цьому їхня історична обмеженість, за це їх критикували просвітники (Лессінг, Дідро), прогресивні романтики (Гюго) і реалісти (Стендаль). З іншого боку, класицисти ставлять проблему соціалізації особистості, виховання людини, здатної стримувати егоїстичні поривання, жити в згоді з іншими

[92] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 74.

людьми, наголошують на необхідності людини мати почуття суспільної дисципліни. Як уже показував Шекспір, індивідуалізм ренесансних людей може обернутися таким боком, що суспільство перетвориться у «війну всіх проти всіх» (*bellum omnium contra omnes* – С. Л.).[93] Вимога прихильників класицизму підкорятися порядку, обов'язку, моральному закону, отже, не являє собою лише підпорядкування феодально-абсолютистській державній машині, але має ширше значення: вона виступає і як вимога дотримуватися правил поведінки, традицій, суспільних інститутів і т.п. Не випадково якобінці з Робесп'єром на чолі високо оцінювали Расіна, Вольтер також не поривав із принципами класицизму. У захисті «дисциплінуючого» начала саме і виявляється «цивілізуюча» роль абсолютизму та його культури. Завдяки цьому «дисциплінуючому» началу формувалися духовні основи для об'єднання нації»[94].

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що в тлумаченні античності прихильники доктрини класицизму займають інакшу позицію в порівнянні з гуманістами. Якщо в епоху Відродження «світлі образи» античності протиставляються «середньовічним примарам» з метою реабілітації права людини на земне щастя, заради якого яскрава, сильна особистість розвиває й утверджує творчі здібності своєї активної натури, то класицисти інтерпретують красу, гармонію, пропорцію як справжні інгредієнти світу і людини з позицій ідеалізму, споглядальності, значної долі геометричної сухості – саме такими є характерні риси їхнього тлумачення цих естетико-літературних категорій. І в цьому особливість як розуміння античності класицистами, так і всієї класичної філології XVII ст. зокрема.

На XVI-XVII ст. припадає епоха активного відродження **римського права**. Швидкий розвиток ремісничо-мануфактурного виробництва в Європі зумовлює появу нових морських шляхів, що призводить до розростання міст внаслідок збільшеного товарообігу. На цьому фоні все більш обтяжливими стають численні

---

[93] До речі, цю проблему яскраво відображено в пізній трагедії Шекспіра «Буря».

[94] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 74.

середньовічні феодальні обмеження майнових прав громадян, а також різноманітні види залежності (феодально-кріпосницька, общинно-селянська, родова-племінна, сімейна) самого суб'єкта права. Економічний розвиток нових народностей, а потім і націй приводить їх поступово до міжнародних торгівельних відносин. Знову, як у стародавньому світі, на ґрунті міжнародного обміну зустрічаються представники різних національностей, і знову для врегулювання цього обміну постає потреба в єдиному загальному праві, в універсальному праві. Знову економічний прогрес імпульсує звільнення особистості від будь-яких видів феодально-патріархальної залежності, зумовлює надання індивіду свободи дії, визначення. Політичне життя Європи XVII ст. проходить під знаком створення сильної центральної (подекуди навіть абсолютної) влади в особі королів, а римське право доби Юстиніана (527-565) було побудоване саме на принципі абсолютної влади монарха. У зв'язку з цим спадкоємці згадують про знехтуване ними римське право, і знаходять у ньому те, що було їм потрібно. Юридичний світогляд був ефективною зброєю нищівної критики феодалізму і його політико-правових доктрин. «Однак римське приватне право було правом рабовласницького суспільства, основою якого був рабовласницький спосіб виробництва, – зазначає видатний дослідник римського права О.А. Підопригора. – Його правові інститути треба було переробити з урахуванням потреб нового економічного ладу, що зароджувався. Рецепції римського приватного права значною мірою сприяли абстрактний характер, відмежування від основи, що його породила, здатність прижитися в будь-яких економічних умовах. Головний інтерес римлян був спрямований на розвиток і визначення тих відносин, які є абстрактними відносинами приватної власності. Ці якості дозволили римському приватному праву стати чинним загальним правом ряду європейських держав»[95]. Італія вже в XI ст. проголосила римське право як lex generalis, його норми застосовувалися тоді, коли приписи

[95] Підопригора О.А. Основи римського приватного права. – К.: Вища шк., 1995. – С. 15.

місцевого права не відповідали новим соціально-економічним реаліям. Велике значення мало римське право у Франції, яке і викладалося в Паризькому й Орлеанському університетах; римське приватне право було чинним тут до прийняття Цивільного кодексу Наполеона в березні 1804 р., ставши його важливим юридичним джерелом. Проте, як підкреслює О.А. Підопригора, найбільшою активністю відзначався процес рецепції римського приватного права в Німеччині, інтерес до якого зростав з початку XIII ст., а вже наприкінці XV ст. звід римського права був офіційно визнаний імператором «Священної Римської імперії германської нації» (962-1806) як діюче джерело цивільного права. Цей стан речей зберігався аж до самого падіння цього державного утворення під час Наполеонівських воєн. Щодо найскладніших юридичних казусів шефенам (засідателі феодальних судів, які з'ясовували як фактичну сторону справи, так і могли виносити найрізноманітніші вердикти) дозволялося брати юридичні консультації в університетах, висновок учених-юристів був остаточним. Німецькі вчені-юристи (глосатори, коментатори, постглосатори) переробили різні норми римського права, пристосувавши його до нових умов. Суддями загальноімперського суду Німеччини могли бути обраними лише ті особи, які знали римське приватне право. Багато норм римського права ввібрало в себе і канонічне право. «Авторитет римського права став падати лише на початку XVIII ст., коли в Німеччині стали створювати своє національне право»[96].

Одним із найвидатніших дослідників римського права в XVII ст., одним із засновників теорії природного права й науки міжнародного права був голландський юрист, соціолог і державний діяч **Гуго Гроцій** (**Hugo Grotius**, Hugo de Groot, 1583-1645). У 1619 р. за участь у політичній боротьбі його було засуджено до пожиттєвого ув'язнення, 1621 р. він утікає до Франції, однак згодом через гоніння з боку кардинала Рішельє оселяється в Швеції. Свої праці писав латиною, багато часу присвячував вивченню давніх

[96] Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн. – К.: Вища шк., 1994. – С. 287.

авторів; ним були, зокрема, видані «Збірник Стобея» (грецький текст з латинським перекладом Гроція, 1622), «Уривки з грецьких трагедій і комедій» (1625), твори Тацита зі своїми зауваженнями (1640). Перша велика оригінальна праця Гроція «Вільне море, або Про право, що належить голландцям у сфері торгівлі з Індією» (Mare liberum, sive De iure quod Batavis competit Indicana commercia; цю працю часто називають просто «Вільне море» (Mare liberum), була написана у 1604-1605 рр., частково опублікована 1609 р.) захищала принцип свободи морів, що відповідало інтересам Голландії, яка стала на той час після переможної буржуазної революції 1566-1609 рр. великою морською державою й зіштовхувалася з посяганнями Англії та Іспанії за панування в океанських водах. Праця «Про право здобичі» (De iure praedae, 1604-1605; власне, одна з глав цього трактату ввійшла у працю «Вільне море») містила викладення основ міжнародного права (ius gentium). Проблемам міжнародного права присвячено основну роботу Гуго Гроція «*Про право війни і миру*» («*De iure belli et pacis*», 1625), у якій розглядаються й загальні питання держави і права. Неодноразово звертаючись під час свого дослідження до кількох інститутів римського права, Гроцій піддає ці інститути критиці з точки зору їх доцільності. Виявити початки справедливості в міжнародних відносинах – ось та основна мета, яку ставить перед собою видатний голландський учений, проводячи власне дослідження, неодноразово звертаючись у ньому до античної історії (періоди Лікурга, Солона, Олександра Македонського, Цицерона та ін.). Гроцій поділяє право на «природне» і «людське», вкладаючи в ці поняття інший зміст, ніж античні (вже Аристотель розмежовував право природне і право, встановлене волею) й середньовічні мислителі. До речі, у вступі вчений зазначає, що для нього не є незаперечним авторитетом кумир середньовіччя – Аристотель, хоча його праці (як і Платона, Цицерона) він неодноразово цитує у власній книзі. За Гроцієм, природне право істинне саме по собі й тому існує незалежно від волі божої; під час виконання його принципів (утримання від посягань на чужу власність, дотримання угод, покарання за злочини) складається право «людське» – do, ut des, facio, ut facias

(«я даю, щоб ти дав, я роблю, щоб ти зробив»). Гуго Гроцій показує, що «людське» право включає в себе: 1) внутрішньодержавне право, джерелом якого є громадянська влада; 2) людське в більш вузькому, щодо державного права, значенні (сюди належать воля батька, пана тощо); 3) право людське в більш широкому розумінні, аніж внутрішньодержавне (це право народів). Держава виникає, за Гроцієм, із «спільно життєвої природи людини», її виникненню передує т. зв. «суспільний договір»: «Держави є досконалим союзом вільних людей, укладеним задля дотримання права і загальної вигоди». Хоча Гроцій і говорить про бога як про творця всього сущого, його теорії носили відвертий антиклерикальний характер. Папська курія внесла книжку Гроція в «список заборонених книг» (index librorum prohibitorum). Концепція міжнародного права Гуго Гроція випливає із загальних принципів його теорії. Її основні положення наступні: договори між державами мають виконуватися в силу природного закону; мають бути заборонені несправедливі війни, які порушують право кого-небудь; конфліктуючі сторони мають утримуватися від знищення ворожої власності й несправедливих жорстокостей щодо цивільного населення. Гроцій пропонував також заснувати постійний орган для розв'язання суперечок між державами, який володів би ефективними засобами примусу. Учення Гуго Гроція про природне і внутрішньодержавне право, договірне походження держави і волею установлених форм права здійснило значний вплив на весь подальший розвиток політичної думки. Його трактат «Про право війни і миру» витримав понад 50 видань мовою оригіналу (латинською), був перекладений голландською (1626), англійською (1654), французькою (1687), німецькою (1707), італійською (1777), іспанською (1925), китайською (1937) мовами. За наказом Петра I 1710 р. учені Києво-Могилянської академії перекладають цю працю старослов'янською мовою, а 1948 р. вона побачила світ і російською мовою в перекладі А.Л.Саккетті, після цього кілька разів перевидавалася[97].

[97] Гроций Гуго. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Пер.

На XVII ст. припадає і значне поліпшення **методики роботи з історичними джерелами**. На методику історико-філологічного дослідження не могли не вплинути апеляція до раціоналістичного знання, успіхи природничих наук, впровадження наукового (багатократно перевіреного) знання. У творах античних авторів починають знаходити неточності, помилки, виправлення і фальсифікації. Засновником критичного методу в класичній філології вважають англійського вченого **Річарда** (**Ріхарда**) **Бентлі** (**Bentley**, 1662-1742). Йому належить величезна кількість поправок до грецьких і римських авторів, він беззаперечно довів підробку багатьох творів, які вважалися справжніми (листів одного з сицилійських тиранів VI ст. до н. е. Фаларіса, Фемістокла), відкрив у Гомера дигаму, першим здійснив цілком наукове видання Горація. Його відомий вислів nobis et ratio et res ipsa centum codicibus potiores sunt зробився керівництвом для пізніших філологів. Не буква, не традиція має вирішувати, що слід визнати справжнім і підробленим у тексті стародавніх авторів, а розум і сама річ. Для успішної критики тексту авторів він вимагав досконалого знання стародавньої метрики й сам поклав початок розробки цієї науки. Завдяки діяльності Р. Бентлі критичний напрям класичної філології набув значного поширення в Англії й Нідерландах XVIII ст. (діяльність тріумвірату голландських учених – Гемстергунзія (1685-1766), Рункенія (1723-1798), Фалькенарія (1715-1785); перший із них ґрунтовно вивчав аттичний діалект, другий здійснив зразкові видання грецьких і деяких римських прозаїків, третій – поетів, особливо трагіків)[98].

На відміну від Ренесансу, нового матеріалу дослідження, зокрема нових рукописів античних авторів, нових джерел, потрапило в

с лат. А.Л.Саккетти, вступ. статья А.И.Денисова. – М.: Юрид. изд-во, 1948. – 868 с. Є й перевидання 1994 р.

[98] Про Р.Бентлі див.: А.М.Л. Классическая филология [Брокгауз-Ефрон]. т. XV. – Спб., 1895. – С. 322; Вейсман Л. Очерк истории классической филологии в Западной Европе // Русское обозрение, 1882, № 5. – С. 604-605; Тронский И. Филология классическая // Большая Советская энциклопедия, 1-е изд., т. 57. – М.: Сов. энциклопедия, 1936. – С. 432.

науковий обіг у XVII-першій половині XVIII ст. відносно небагато, хоча цей процес, безумовно, продовжувався. Провадилася велика робота, започаткована Р. Бентлі, з **нового видання й уточнення текстів античних авторів**, причому деякі з таких критичних видань стали свого роду зразковими. Зокрема, професор в Утрехті (Голландія) Дракенборх прокоментував текст Тита Лівія в семи величезних фоліантах. Ернесті видав у багатотомній праці всього Цицерона. Велике значення мало зібрання й критичне видання римських агрономів: Катона, Варрона, Колумелли (жив у I ст., був автором твору в 12 книгах «Про сільське господарство», що стало справжньою енциклопедією давнини) німецьким філологом з Лейпцига Геснером. У цей час як окрема наукова дисципліна з'являється **антична археологія**. 1711 р. розпочалися розкопки Геркуланума (Herculaneum) – римського міста в Італії поблизу сучасного Неаполя, що було частково зруйноване й засипане вулканічною лавою при виверженні Везувію 79 р. н. е.; поступово були розкопані житлові квартали, терми, театр, форум та ін. Ще більшого значення набули розкопки в Помпеях (Pompei), що розпочалися 1748 р. До цих археологічних досліджень на тодішніх володіннях Османської імперії (Греція, Мала Азія, острови Егейського моря) вияаляли англійці, особливо створене ними т. зв. «Товариство дилетантів» (проте не завжди там були тільки аматори), яке власним кошт ом стало направляти експедиції до Греції (дослідження Стюарта і Реветта 1751-1753 рр., Чандлера 1764-1766 рр. та ін.) Бенедиктинський чернець Бернар де Монкофон (католицький чернечий орден бенедиктинців було засновано близько 530 р.) опублікував у 15 фоліантах серію «Античність, пояснена й подана в зображеннях» (1719-1724), яка, проте, мала антикварно-аматорський характер. Центром критичної роботи над античними джерелами в першій половині й середині XVIII ст. була також заснована 1701 р. у Парижі «Академія написів та belles-artes», де тривалий час точилася дискусія про наукову достовірність ранньої римської традиції, яка мала як противників (член академії Пуї; Луї де Бофор, який 1738 р. випустив працю

«Дисертація про недостовірність перших п'яти століть римської історії»), так і прибічників (секретар академії Фрере).

Загалом для людей XVII ст. античність залишається, як і в Ренесансі, системою найвищих істин, етичних й естетичних орієнтирів. Захоплення античністю слугує секуляризації й породжується нею. Антична система цінностей – наукових, моральних, естетичних – сприймається вже як позарелігійна, оскільки релігія, що їй відповідає, вже давно померла. Проте будь-який дотик, будь-який зв'язок з античністю сприймався людьми XVII ст. як щось піднесене, що «освячує» ті чи інші новітні починання, особливо в художній творчості. Чимало полотен визначних художників XVII ст. виконано на **сюжети, запозичені з античної міфології, історії та літератури**. Так, серед картин видатного фламандського живописця **Пітера Пауля Рубенса** (**Rubens**, 1577-1640) на античні сюжети особливо вирізняється тема героїчного подвигу («Прометей», «Історія Ахілла», «Смерть Сенеки» і т. д.); на його думку, саме в античності також своє цілковите втілення знайшла тема гедоністичної насолоди життям, що відбилося в численних варіантах «Вакханалій» художника. Відзначимо, що подібне розуміння сягає наукової ідеї Епікура про властивість атома до «самочинного відхилення» від «лінії необхідності», що зумовила його морально-етичне положення – «відхилення від незадоволення». Саме «відхилення («ухиляння») від незадоволення», а не «гонитва за задоволеннями», як часто згодом вульгаризували позицію Епікура, і є тим шляхом, який приводить до мети «мудрого життя» – самозаглиблення, відсторонення від злигоднів і переживань повсякденності, т. зв. «атараксії» – відсутності хвилювань. Одним із вульгаризаторів епікурейської мудрості був ще Горацій, в «Оді до Левконої» якого наявна така думка: Carpe diem, quam minimum credula postero («День цей лови! У майбуття – не вір») [пер. А.О. Содомори]. Справжньому мудрецеві, на думку поета, слід прагнути до затишного садочка, коханої дівчини, невимушеної бесіди друзів за келихом; треба жити сьогоднішнім днем (*carpe diem* «лови день»), пам'ятаючи про неминучу смерть, намагатися, щоб кожна мить приносила щастя, дарувала насолоду. Усі

ці «гораціанські мотиви» справді відображали вчення Епікура, але в спрощено-побутовому тлумаченні, яке, однак, набуло в Стародавньому Римі чинності складової частини нормативної етики. А дар сенсуалістичної насолоди життям у всіх його проявах був притаманний і Пітеру Паулю Рубенсу. Після Рубенса іншим художником XVII ст., у творчості якого антична тема відіграла значну роль, був уже згадуваний нами французький живописець **Нікола Пуссен** (**Poussin**, 1594-1665), який майже все своє творче життя провів у Римі, вивчаючи мистецтво античності і Зрілого Відродження, античну літературу (щоправда, переважно в італійських і французьких перекладах). Його творчість охоплює широке коло сюжетів, запозичених у стародавніх авторів, іноді вони отримують оригінальне тлумачення: «Царство Флори» (за «Фастами» Овідія) наповнене живими людьми, які, згідно з «Метаморфозами», з волі богів перетворилися в рослини; «Великодушність Сципіона» створена на основі переказу Тита Лівія про Сципіона Африканського Старшого, який 209 р. до н. е., після завоювання Нового Карфагена в Іспанії, помилував полонянку надзвичайної вроди, що була посватана за вождя одного з місцевих племен[99]. Уже відзначалося, що класицисти вимагали втілення як у літературі, так і в живопису великих ідей – патріотизму, придушення егоїстичних поривань, почуття суспільності, героїзму.

Слід тут ще відзначити, що в XVII ст. античні міфологічні чи історико-легендарні сюжети слугували змістом і нового на той час виду драматичного мистецтва, в якому музика була основою дії – **опери**. Тоді висувається кілька визначних композиторів – основоположників національних оперних шкіл. Це Клаудіо Монтеверді (1567-1643) в Італії (опера «Орфей» створена на відомий сюжет античного міфу про Орфея та Еврідіку), Жан Батіст Люллі (1632-1687) у Франції («Тесей»), Генрі Перселл (1659-1695) в Англії

[99] Репродукції картин див. у виданні: Античность в европейской живописи XV-начала XX вв. – М.: Советский художник, 1984. – 176 с. Про те, яким чином утілювалися мотиви античних міфів і біблійних сказань у живописі XIV-XVII ст. див. наступну книгу: Шахова К.О. Образотворче мистецтво і література. Літературно-критичний нарис. – К.: Дніпро, 1987. – С. 24-102.

(опера «Дідона та Еней»). Ці спектаклі отримали назву опери-серіа («серйозної опери»), вирізнялися великим багатством, урочистою піднесеністю, як це уявлялося притаманним античному світу. Хоча в цих ранніх операх на античні сюжети вже наявні й деякі гуманістичні ідеї сучасності, простежується зв'язок із народною музикою, проте перші композитори не могли ще повністю позбутися впливу феодально-абсолютистської ідеології, естетичних смаків і світогляду аристократичного середовища.

Контрольні запитання та завдання

1. Схарактеризуйте розуміння античності європейськими класицистами XVII-XVIII ст.
2. Розкажіть про поклоніння перед античністю в класицизмі, її схоластичне витлумачення; розгляд мистецтва Стародавньої Греції та Риму як ідеальної моделі художньої творчості. Абсолютизація Аристотеля та Горація. «Поетичне мистецтво» Нікола Буало та абсолютизація в ньому античності.
3. Як, на Вашу думку, простежуються паралелі між класицизмом часів Октавіана Августа, європейським класицизмом XVII-XVIII ст. та мистецтвом «соціалістичного реалізму» в колишньому СРСР? Використайте новітні дослідження сучасного літературознавства.
4. Розкажіть про початки археологічних розкопок у Європі.
5. Зробіть повідомлення про те, як антична міфологія, історія та література стали джерелом європейського живопису і музики XVII ст. (Пітер Пауль Рубенс, Нікола Пуссен, Клаудіо Монтеверді, Жан Батіст Ліллі, Генрі Перселл).

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ XVIII СТ. ПРОСВІТНИЦТВО

Класична філологія епохи Просвітництва (франц. *Le siècle des Lumiéres*; італ. *Illuminismo*) є складовою частиною тієї ідеології, яка склалася, як відзначається в культурології, під час визвольного руху буржуазії XVII-XVIII ст., тобто в період ранніх буржуазних революцій. Ця добе винайшла сама для себе найменування, термін «просвітництво» використовували Вольтер, Гердер, остаточно він закріпився після статті Іммануїла Канта «Що таке Просвітництво?» (1784). У своїй боротьбі з феодально-абсолютистськими порядками буржуазія спиралася на підтримку всієї маси народу, оскільки всі прошарки суспільства (особливо селяни й ремісники, участь яких визначала ступінь революційності цього руху), за винятком дворянства й значною мірою духовенства, були зацікавлені в ліквідації феодальних порядків. До речі, цей третій стан поступово висувається на перший план і в культурно-мистецькій сфері.

Просвітники не вважали, що необхідні насильницькі методи для ліквідації «нерозумних» суспільних порядків. Панівною ідеєю доби стає розум, його здатність пізнати сутність речей і явищ, а перетворення суспільства, на думку просвітників, мало бути здійсненим шляхом поширення нових ідей, боротьби з неосвіченістю, обскурантизмом, крайнощами релігії (відома вимога «роздавити гадину», тобто клерикалізм, Вольтера в поєднанні з твердженням «якби бога не було, його належало б вигадати»), схоластичною псевдонаукою, антигуманною феодальною мораллю, з мистецтвом і естетикою, які найбільше відповідали запитам верхівки феодально-абсолютистської держави. Проблема виховання стає наріжним каменем філософських, соціально-політичних і культурно-естетичних поглядів просвітників, які об'єктивно ідейно готували революцію, хоча для цього не завжди існували передумови. Зазначимо, що «у філософській літературі XX ст. не вщухають дискусії щодо історичної ролі ідеї розуму, яку Просвітництво піднесло до

рангу суспільного ідеалу. Сучасна філософія здійснила переоцінку ідеї розуму і показала її обмеженість практично у всіх вимірах. Наука і техніка не тільки не розв'язують проблеми соціального буття людини, а й породжують нові (мирний і немирний атом), які за драматизмом перевершують колишні»[100]. І все-таки розум, навіть з усвідомленням його обмеженості, залишається однією з найважливіших цінностей сучасної цивілізації.

Історично склалося так, що «від свого попередника XVIII ст. отримало в якості панівної, найбільш розвинутої класицистичну художню систему, – відзначає Д.С. Наливайко. – Але класицизму XVII ст. був притаманний загалом (з його орієнтацією на античність – С. Л.) придворно-аристократичний характер, таким він у певних відгалуженнях залишився і у XVIII ст., проте домінуючий розвиток на цьому етапі отримали його інші, просвітницькі напрямки і форми. Як унаслідок надзвичайної розвинутості й авторитетності класицистичної традиції у XVII ст., так і завдяки її певним внутрішнім властивостям і можливостям (раціоналізм, дидактична спрямованість – С. Л.) класицизм пристосовується і до потреб епохи Просвітництва, перетворюється в активного художнього виразника її ідеології»[101]. Він стає одним з основних художніх напрямів Просвітництва, виділених Д.С. Наливайком, С.Д. Артамоновим та ін. – просвітницький класицизм, просвітницький реалізм, просвітницький романтизм, а напередодні і в роки Великої Французької буржуазної революції 1789-1794 рр. – напрямом, що домінує в усіх сферах культурної діяльності. Причому процес розвитку «просвітницького класицизму» прийшов до заперечення «брехливого» класицизму «віку Людовіка XIV» й до нового «повернення» до «справжньої (автентичної) античності», на основі якого мало б з'явитися справжнє мистецтво.

У XVIII ст. античність знову стала необхідною для формування естетико-художньої програми, цілком звернутої до сучасності, вона давала новому варіанту класицизму зразки «справжнього

---

[100] Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія. – К.: Академія, 2001. – С. 117.

[101] Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили, с. 182.

мистецтва», що поєднувало велич і простоту, гармонію й оптимізм при загальному драматизмі дії, людяність і пафос громадянськості. Проте, у відповідності з новими установками й устремліннями, новий класицизм шукає собі «точку опори» вже не в мистецтві «золотого віку Октавіана Августа» (як це було з французьким класицизмом XVII ст.), а рішуче звертається до класичної Стародавньої Греції та республіканського Риму. Треба відзначити, що навіть політичні діячі Великої Французької буржуазної революції 1789-1794 рр. Мірабо й Робесп'єр користувались у своїх публічних виступах і статтях ораторськими прийомами Цицерона. Імператорський період Стародавнього Риму засуджувався, так, французький поет Марі-Жозеф Шеньє (1764-1811) писав, що «ім'я Тацита змушує тиранів бліднути». «Слід також сказати, – відзначає Д.С. Наливайко, – що неокласицизм відмовився також від «французького посередництва», тобто посередництва «старого класицизму», у зверненні до античності, йому було притаманне прагнення підійти впритул до «справжньої античності», осягнути її дух і будову художнього мислення, відкинувши кодекс «законів» і «правил», у чому, до речі, вже себе виявляють і романтичні віяння. Пробуджується також інтерес до вивчення справжніх пам'яток античної культури і мистецтва, виявляється те, що сучасні дослідники називають «археологічним класицизмом». Проте, підсумки цих «археологічних зацікавлень» були невтішними: те мистецтво, яке постало при розкопках Помпеї та Геркуланума, виявилося таким, що не відповідає ідеальним уявленням, на яких по-суті засновувався неокласицистичний канон. Вінкельману й Дідро довелося негайно висувати тезу, згідно з якою фрески Помпеї і Геркуланума – мистецтво епохи занепаду Риму, лише слабкий відблиск архітворів Полігнота, Зевксіса й Апеллеса»[102].

Услід за Д.С. Наливайком можемо підсумувати, що неокласицисти-«просвітники» XVIII ст. поділяли основне для «традиційного» «французького класицизму доби Людовіка XIV» положення про необхідність наслідування античних авторитетів

[102] Ibid., c. 196.

як неодмінній умові художньої творчості. Проте саме наслідування античності розумілося вільніше і ширше, воно не пов'язувалося з суворими нормативними приписами, регламентацією й кодифікацією. У повній відповідності з запитами нової доби, в мистецтві «просвітницького класицизму» найвищою інстанцією стають «демократичні гуманістичні» ідеали «простоти» (згадаймо лише саму назву однієї з філософських повістей Вольтера «Простодушник», 1767 р.) й «природності», а їхнє втілення у зв'язку з величчю і гармонією просвітники шукають у класичній античності. А саме заглиблення в античність, як вдало підмітив Д.С. Наливайко, піднесення її сприяють і проникненню в глибинні прошарки народно-національної творчості власної країни, яка вже не протиставляється античності, але зближується з нею (саме на XVIII ст. припадає, зокрема, пік появи пародій і травестій «Енеїди» Вергілія в різних національних літературах: німецька травестія «Енеїди» Й.-Г. Шмідта (помер 1730 р.), яка не дочекалася видання і згоріла 1780 р. в Страсбурзі, «Вергілієва "Енеїда", або «Пригоди благочестивого героя Енея» австрійського поета А. Блюмауера (1784), «Вергилиева "Энеида", вывороченная наизнанку» російського поета М. Осипова (1791-1796), «Окончание Вергилиевой "Энейды", вывороченной наизнанку» О.Котельницького (1802-1808), «Вергилиева "Энеида", на малороссийский язык переложенная» славетного Івана Котляревського, перші три частини якої побачили світ 1798 р., дещо пізніше між 1816 і 1826 рр. з'явилася і білоруська «Энеіда навыварат»). Ще раз підкреслимо, що просвітники перетлумачують античну культуру, наголошують на її демократичних рисах, що було найтіснішим чином пов'язане з веденою ними боротьбою за суспільну перебудову й «третьостанову демократію» й водночас стало суттєвим фактором формування неокласицизму.

У першу чергу в епоху Просвітництва високого злету досягла **історіографія античної історії**, оскільки основні теоретичні положення просвітників значною мірою вироблялися на матеріалах античної історії. Майже всі представники європейського Просвітництва були авторами спеціальних досліджень із проблем

античної, передусім римської історії, так що діячі Просвітництва були не лише теоретиками-філософами енциклопедичного характеру, але водночас і дослідниками власне античної історії і культури. Найвидатнішими просвітниками, що збагатили просвітницьку класичну філологію (в її найширшому розумінні, в тісному зв'язку з історичною наукою, філософією, літературною теорією та критикою і т.д.) своїми дослідженнями, були Джамбатиста Віко в Італії, Шарль Монтеск'є, Вольтер та Дідро у Франції, Едуард Гіббон й Адам Діксон в Англії. Окремо слід виділити класичну філологію Просвітництва в Німеччині (Вінкельман, Лессінг, Гердер, Форстер), а також накопичення у XVIII ст. матеріалу джерел та методики їх історико-філологічного дослідження, про що ми вже частково говорили в попередньому розділі.

У другій половині XVII-першій половині XVIII ст. **Італія** переживала глибоку національну й соціальну кризу, залишалася роздробленою, окремі її території перебували під іспанським (до 1714 р.), французьким, австрійським пануванням. Просвітництво в Італії тому розвинулося порівняно пізно, його найвизначнішим представником став філософ **Джамбатиста Віко** (**Vico**, 1668-1744), що працював професором Неаполітанського університету, там же в Неаполі 1725 р. видав книгу «*Підвалини нової науки про спільну природу націй*» («*Principi di una scienza nuova d'inintorno alla commune natura delle nazioni*»), якою й уславився, хоча не відразу. У цій праці Віко сформулював доволі суперечливу, хоча і зі значним просвітницьким ухилом (раціоналістичний історизм) ідею закономірності історичної еволюції людства, що проходить у своєму розвитку три стадії, які послідовно змінюють одна одну: «період богів» (первіснообщинні родово-сімейні відносини), «період героїв» (аристократична республіка), «період людей» (народна республіка). Усі народи незалежно від географічних умов і раси проходять одні й ті самі ступені розвитку. Безумовно, в цьому творі Віко відображено його погляди на античність. В окремому розділі (книга III) учений торкнувся гомерівської проблеми, до якої звертався ще у своїх ранніх дослідженнях. Глибокий аналіз гомерівських поем привів його до несподіваних висновків,

одним із перших задовго до Ф.А. Вольфа (про нього див. далі) Віко заперечував історичність Гомера, вважаючи, що «Іліаду» та «Одіссею» (час створення яких відносив до VIII ст. до н. е., виходячи з економічного і культурного рівня зображеного в поемах суспільства) написано різними авторами й вони відокремлені в часі одна від іншої як мінімум сотнею років. Це, по суті, заклало підвалини критичного методу в класичній філології. Віко говорив про варварський рівень грецького суспільства гомерівської епохи, загальний поетичний характер мислення давніх часів. Особливо детально Віко розглядав проблеми античного Риму, досліджуючи римське право (він називав його «серйозною поемою, суровою поезією, в надрах якої з'являються перші паростки законів»), соціальну боротьбу плебеїв (їх походження виводилося з інституту клієнтури) і патриціїв, тлумачачи її як станову, реформаторську діяльність шостого давньоримського царя Сервія Туллія й час правління децемвірів. Він надавав великого значення аграрним відносинам і боротьбі за землю у Стародавньому Римі, розуміючи державу як засіб захисту власності й особи. Праця Віко вдруге побачила світ 1730 р., а втретє (посмертне видання) – 1744 р. В Італії її зустріли вороже, наприкінці XVIII ст. Віко перетворився, за висловом Гердера, на «забуту людину», набувши європейської слави лише в XIX ст., коли В.Е. Вебер (1822) і Ж. Мішле (1827) переклали його твір відповідно німецькою і французькою мовами. Російською мовою переклад з'явився аж 1940 р.[103]

Французька історико-філологічна думка епохи Просвітництва, маючи «філософсько-енциклопедичне» забарвлення, розвивалася в умовах зростаючої кризи феодально-абсолютистського ладу, який був знищений Великою Французькою буржуазною революцією 1789-1794 рр. Історичний аналіз античності на

[103] Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций /Общ. ред. и вступ. статья М.А.Лифшица. Пер. А.А.Губера. – Л.: Гослитиздат, 1940. – 619 с. Працю Віко було перевидано російською мовою 1994 р. Див. монографію: Киссель М.А. Джамбаттиста Вико. – М.: Мысль, 1980. – 19 с.; також: Наєнко М.К. Українське літературознавство: школи, напрями, тенденції. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – С. 36-37 (про Дж. Віко).

науковому ґрунті здійснив визначний французький письменник, історик, соціолог, юрист, президент парламенту в Бордо **Шарль Луї Монтеск'є** (**Charles-Louis de Montesquieu**, 1689-1755), перу якого належить невеличкий трактат «*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*» («*Роздуми про причини величі й занепаду римлян*», 1734) й основне дослідження «*De l'esprit des lois*» («*Дух законів*»)[104]. Не обмежуючись викладом історичних фактів і біографій, як це було властиво попередній історичній традиції, Монтеск'є пояснював їх, логічно доводячи закономірність історичного розвитку суспільства. У своїх соціологічних вибудовах Монтеск'є спирається на добротні знання творів Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Полібія, Плутарха, Цицерона, Тита Лівія, Тацита. Як відзначають дослідники, основний трактат Монтеск'є написано значною мірою як наслідування «Політики» Аристотеля. Закон історії ним тлумачиться в просвітницькому дусі як «людський розум, що править народами». Проте Монтеск'є виявляє намір пов'язувати діяння закону, що зумовлює історичний процес, не лише з «розумом» як таким, але і з певними природними (переважно географічними) обставинами. Закон пов'язаний з історією народу, з політичним ладом, релігією, побутом, звичаями, кліматом, розмірами території, її рельєфом тощо. Відношення законів до всіх цих соціально-природних обставин і становить те, що Монтеск'є називає Духом законів. На думку вченого, помірний клімат сприяє формуванню войовничості, хоробрості, волелюбності і т.п., а в занадто теплих країнах люди ледачі, розбещені, покірні тощо. Родючий ґрунт, міркує далі Монтеск'є, вимагає надто багато часу для свого обробітку, тому хлібороби легко поступаються правом на управління країною одній особі, через що у хліборобських народів найчастіше трапляються монархічна (коли править одна особа, але на основі незмінних установлених законів) і навіть деспотична (заснована на сваволі однієї особи, яка керує без дотримання законів) форми правління. На неродючих

[104] Російською мовою переклади див. у виданні: Монтескье Шарль Луи. Избранные произведения /Общ. ред. и вступ. ст. (с.5-46) М.П. Баскина. Примеч. Р.С. Миндлиной. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с. (С. 49-156).

землях найчастіше виникає народне, республіканське правління на основі пошанування законів і вітчизни. У трактаті «Роздуми про причини величі і занепаду римлян» Монтеск'є долю римлян пояснює, виходячи з їхньої історії, вивчаючи характер політичних установ (учений став одним із перших вивчати факти економічної історії греків та римлян), вірувань, національного духу, звичаїв і моралі, природних умов. Зокрема, перемогу Риму над Карфагеном у трьох пунічних війнах III-середини II ст. до н. е. учений приписував наявності міцного й численного прошарку дрібних землевласників, які боронили свою батьківщину. Велич Риму, на думку письменника, полягала в любові до свободи, патріотизмі його громадян, у їхніх громадянських чеснотах. Римляни були сильними й могутніми тоді, коли дотримувалися принципів свободи, були здатні поступатися особистими інтересами заради суспільства. А падіння Риму почалося з появи деспотичних правителів, воно проявилося в даремних жорстоких завоюваннях, у марнотратстві й розкоші, які зіпсували суспільну мораль, що й зумовило загальну деградацію римлян. Відзначимо, що ці думки Монтеск'є про античність були «на часі», у книзі постійно постають паралелі між Стародавнім Римом і сучасною загниваючою феодально-абсолютистською Францією.

Франсуа Марі Аруе (François-Marie Arouet), що ввійшов в історію під іменем **Вольтер** (**Voltaire**, 1694-1778), не залишив спеціальної праці з історії античності, проте був дуже добре обізнаний з античною історією, міфологією, літературою. На основі античних мотивів письменник створив восени 1718 р. свою першу трагедію «Едіп» (саме на її афіші вперше з'явився літературний псевдонім «Вольтер»), 1731 р. написав «республіканську» трагедію в стилі класицизму «Брут», а 1736 р. – «Смерть Цезаря». Вольтер був видатним істориком XVIII ст. (відомо, що в його «Історії Карла XII» та «Історії Росії за Петра I» згадується Україна), започаткував школу просвітницької історіографії, прагнув вибудовувати історичні дослідження лише на основі достовірних письмових свідчень та матеріальних пам'яток минулого. Окрім економічної та культурно-ідеологічної канви Вольтер надавав великого значення

«соціальній історії», тобто історії суспільних прошарків – селян, городян, феодалів, духовенства. Загалом Вольтер більше довіряв неспростовним пам'яткам, до яких зараховував різноманітні предмети матеріальної культури, руїни давніх міст, залишки битв, соціальних і природних катаклізмів і т. д. І лише тоді, коли неможливо віднайти ці пам'ятки, слід залучати відомості освічених людей. «Шлюз каналу, що з'єднає два моря, картина Пуссена, прекрасна трагедія, знову відкрита істина, корисний винахід – усі ці речі в тисячу разів цінніші, ніж усі придворні літописи й похідні реляції», – говорив Вольтер. Він відкидав зайву «міфологізацію» Геродота і Тита Лівія, критично ставився до даних Светонія й Тацита, вище оцінював Вергілія за Гомера (услід за класицистами, проти яких так активно виступав), не ідеалізував, на відміну від Монтеск'є, ранньоримське суспільство, розвінчуючи його як збориско злодіїв і розбійників. Як зазначають історики, причинами загибелі Римської держави Вольтер уважає не виродження моралі, а політичний і релігійний розбрат. З погляду Вольтера в долі римської цивілізації негативну роль відіграла християнська церква, вся історія якої подана як безперервний ланцюг шахрайств, злочинів, пограбувань і вбивств, хоча тут доречно ще раз нагадати відомий афоризм Вольтера «Коли б Бога не існувало, його слід було б вигадати».

Найпослідовнішим матеріалістом доби Просвітництва, засновником і редактором знаменитої «Енциклопедії» (т. 1-35; 1751-1780) був **Дені Дідро** (**Denis Diderot**, 1713-1784). В одному зі своїх ранніх творів – «східному романі» «Нескромні коштовності» (1748) – письменник висловлює власні думки про мистецтво античності в порівнянні з класицистичним вустами однієї розумної султанової фаворитки: античне мистецтво – це велике втілення життєвої правди, органічності, простоти й величі, а класицизм є уособленням несправжнього блиску й фальшивого величчя. Героїню роману вражають неприродна фантастичність і заплутаність дії, що відбувається в надзвичайно короткий проміжок часу у творах класицистів, далека від природи афористичність висловлювань їх головних персонажів. Дідро захоплювався античним

мистецтвом як зразком художньої досконалості, його причаровував глибокий інтелект античних митців, їхнє прагнення до філософських узагальнень; давньогрецьку міфологію він оцінював як дійсність, перенесену у вищі сфери Парнасу й Олімпу. Як і майже всі просвітники, Дідро підкреслював широку демократичну основу давньогрецького мистецтва, а боротьба за відродження демократичної культури Еллади стала його естетичною програмою.

Англія XVIII ст. теж розвивалася під знаком ідей Просвітництва, яке, проте, тут мало доволі поміркований характер, оскільки буржуазна революція вже була здійснена ще в середині XVII ст. Античність аналізується англійськими вченими передусім з «практичного боку», відзначається дієвістю, прагненням до документальності (згадаємо відомий роман Даніеля Дефо «Робінзон Крузо»). Одним із найвидатніших англійських учених XVIII ст. був **Едуард Гіббон** (**Gibbon**, 1737-1794), на формування історико-філологічних поглядів якого значний вплив справили його зустрічі з Вольтером. Славу Гіббону принесла 7-томна праця «*The History of the Decline and Fall of the Roman Empire»* («*Історія занепаду і руйнації Римської імперії*», 1776-1788), де охоплено події з часу правління Марка Аврелія (161-180) і до падіння Константинополя 1453 р. Отже, історія Візантії для Гіббона – пряме продовження Римської імперії, що руйнується. Описуючи хід історичних подій, учений повністю реалізує концепцію Вольтера (хоча й не поділяє його надто скептичного ставлення до джерел) про те, що історичний процес – це не лише політична історія, але й розвиток інших сторін людського суспільства – економіки, хліборобства, торгівлі, війська, законодавства, культури. Праця Гіббона стала видатним твором історіографії античності XVIII ст., написана гарним стилем, набула великої популярності, будучи перекладеною багатьма європейськими мовами, в тому числі й російською (1883). Згадки про неї, зокрема про примірник, що належав Карлу Брюллову, наявні в повісті Тараса Шевченка «Художник». Помітним явищем в англійській історіографії античності була також публікація 2-томної монографії **Адама Діксона** (**A. Dickson**) «Про стародавнє хліборобство» (1764-1772), написаної на основі

творів давньоримських агрономічних письменників та вищезгадуваної концепції Монтеск'є; праця подавала відомості про робочу силу, аграрне законодавство Стародавнього Риму, різні сторони римського землеробства і т. д.

З середини XVIII ст. ідеї Просвітництва стали проникати і в **Німеччину**, роздроблену на 300 невеличких феодальних держав, графств, курфюрств і «вільних міст», якими управляли пихаті і владолюбні князі, герцоги і барони. У цих клаптикових державних утвореннях (за винятком Пруссії, але й вона на той час ще не стала загальнонімецьким центром) панували деспотизм і сваволя. Проте впадає в очі різкий контраст між політичною та економічною відсталістю Німеччини і високим злетом філософсько-естетичної й історико-філологічної думки, яка невпинно і бурхливо розвивалася в цих жалюгідних умовах. Не маючи вдосталь сил для активного протесту проти засилля князів і попівщини, представники створюваної німецької буржуазії висловлювали його в ідеологічній сфері, особливо в питаннях філософії, естетики, літератури і мистецтва. І в усіх цих питаннях найширше поле діяльності для німецьких просвітників відкривалося у світі стародавніх греків і римлян. Протиставляючи жалюгідну дійсність тогочасної роз'єднаної відсталої Німеччини античному світу, вони вбачали в ньому втілення власних ідеалів свободи, гармонії та гуманізму. Ідеалізація античної історії і культури була своєрідним протестом проти феодальної реакції, деспотизму правителів і засилля попівщини. Найвидатнішими представниками німецького Просвітництва, що відіграли величезну роль у розвитку німецької класичної філології та і всієї науки були Йоганн Вінкельман, Готхольд Лессінг, Йоганн Гердер, Георг Форстер.

Йоганн Йоахім Вінкельман (**Johan Joachim Winkelmann**, 1717-1768) справив величезний вплив як на розвиток німецької просвітницької класичної філології, так і на розвиток німецької естетико-літературної думки. Він народився 9 грудня 1717 р. в Пруссії, яка завжди мала славу країни військово-поліцейських режимів. Будучи сином бідного ремісника-шевця, змушений був своїми силами пробиватися в житті, постійно відчуваючи власне

безправне становище. Лише завдяки винятковим розумовим здібностям і підтримці деяких вельмож Вінкельман зміг навчатися в гімназії, а потім в університеті в Галле, який був тоді одним із найкращих у Німеччині. Як відзначає український мистецтвознавець, дослідник творчої спадщини Й. Вінкельмана Ф.С. Уманцев, що підготував до видання вперше українською мовою збірку праць видатного німецького історика і теоретика мистецтва, «Вінкельман зі шкільних років захоплювався всім, що стосувалося Стародавньої Греції та її культури. На відміну від навколишньої дійсності, Еллада уявлялася йому казково прекрасною країною, де жили прекрасні люди і де панував дух свободи і гуманізму»[105]. Замилування античністю у Вінкельмана ще більше посилилося, коли він переїхав до Саксонії, де в королівському парку її столиці – Дрездена, зміг детально ознайомитися з античними скульптурами, привезеними з Італії. 1754 р., маючи лише 37 років, Вінкельман написав свої дві перші праці про античне мистецтво, які принесли йому широку популярність: «*Думки з приводу наслідування грецьких творів у живопису й скульптурі*» та «*Пояснення до думок про наслідування грецьких творів у живопису й скульптурі*». Для того, щоб глибше вивчити пам`ятки античного мистецтва і давні грецькі та римські рукописи, вчений вирішив обов`язково дістатися Рима, прагнучи там знайти роботу. Задля цього на побажання папського нунція в Дрездені Вінкельман навіть перейшов із протестантизму в католицизм, оскільки доволі байдуже і скептично ставився до релігії, хоча й закінчив богословський факультет. Він приїхав до Рима як уже визнаний фахівець у галузі античної культури 1755 р., папа римський призначив його антикварієм свого двору і дав почесний титул президента старожитностей. Ретельне кількарічне ознайомлення з пам`ятками античного мистецтва, зібраннями старожитностей у Римі, Неаполі, Флоренції,

[105] Вінкельман Й.Й. Про художній ідеал прекрасного /Упор., вступ. ст. та прим. Ф.С.Уманцева. – К.: Мистецтво, 1990. – С. 4. Тут див. і праці: Думки з приводу наслідування давньогрецьких творів у живопису та в скульптурі, с. 24-59; Пояснення до думок про наслідування грецьких творів у живопису й скульптурі, с. 60-89; Про мистецтво еллінів, с. 140-271.

з археологічними розкопками в Геркуланумі й Помпеях (завдяки цьому стали відомі окремі зразки фресок і мозаїк), опрацювання каталогу значної колекції старовинних різьблених каменів одного місцевого барона, а також старанне вивчення античних рукописів дозволило Вінкельману значно збільшити свої знання про античну цивілізацію. Він опублікував кілька статей, у яких розвинув і логічно вмотивував положення своєї теоретико-естетичної концепції: «Нагадування про те, як споглядати твори мистецтва» (1759), «Про грацію в творах мистецтва», «Поняття про здатність відчувати прекрасне в мистецтві» (1763). Після вивчення дорічного храму в Пестумі (Посейдонія) на узбережжі південно-західної частини Італії Вінкельман написав «Нариси про стародавню архітектуру», у якій активно пропагував визначні досягнення античних зодчих. Проте під час перебування в Римі головні зусилля Вінкельман спрямовував на створення своєї фундаментальної праці, яка б увінчувала його історико-культурологічну діяльність. Це була «*Історія стародавнього мистецтва*» («*Geschichte der Kunst des Altertums*»), що побачила світ у Дрездені 1764 р. і принесла європейську славу своєму авторові. Вже через два роки в Парижі та в Амстердамі її було опубліковано в перекладі французькою мовою, згодом з винятковою увагою до неї поставилися Гердер, Гете, Ф. Шлегель, Гегель та ін., які додавали до неї власні коментарі. Вінкельман, проте, був не зовсім задоволений власним текстом, підготовленим для німецького видання, й особливо якістю його перекладу французькою мовою, через те й продовжував активно працювати над підготовкою нового, переробленого й доповненого видання, однак не зміг завершити цю роботу через трагічний випадок. 1768 р., коли Вінкельман повертався після невеличкого перебування на батьківщині до Рима, його було вбито злочинцем у готелі італійського портового міста Трієста (північно-східна Італія), де він зупинився. Причини вбивства точно не відомі, існує кілька версій (пограбування, заздрісники, непорозуміння та ін.)[106]

[106] Lino Monaco. Atlante della Storia. Trieste. Città di frontiera. – Trieste, 1998.– P. 98-99.

На основі теоретичних досліджень і ретельного вивчення культурних пам'яток, залучаючи великий фактичний матеріал Вінкельман уперше заклав наукові основи історії стародавнього мистецтва, висвітлюючи її як неминучий процес зміни стильових ознак, який, однак, відбувається не по прямій висхідній лінії, має злети й падіння. Вінкельман виділяв три фази розвитку мистецтва – формування, розквіт і занепад. Розглядаючи творіння єгипетського, етруського, грецького, римського мистецтва і дуже стисло – художню культуру деяких інших народів Сходу та Італії, вчений висуває на перше місце за своєю художньою досконалістю саме давньогрецьке мистецтво, розвиткові якого й приділено основну увагу. Еволюції грецького мистецтва притаманні наступні періоди: древній стиль, високий стиль, вишуканий стиль, стиль наслідувачів і занепаду мистецтва. Поділ історії грецького мистецтва на чотири етапи зберігається і в наш час, візьмемо, хоча б, науково-популярне видання «Античне мистецтво», де в мистецтві Стародавньої Греції виділяються «Крито-Мікенська культура», «Грецька архаїка», «Грецька класика», «Елліністичне мистецтво»[107]. Як підкреслює Ф.С. Уманцев, Вінкельман здійснив такий розподіл періодів не стільки на самих пам'ятках, уже відкритих археологами, а переважно на відомостях про них в античних літературних джерелах. На той час ще не були знайдені скульптури архаїчної доби, про твори Фідія, Поліктета, Скопаса вчений також міг дізнатися лише з писань Плінія Старшого, Павсанія та деяких інших античних авторів. Відштовхуючись від ідей Монтеск'є, Вінкельман пояснює особливості грецького генія впливом сприятливих природніх умов, характером політичної організації давніх греків, що зумовлювала певний напрямок мислення, наявністю громадянської свободи, спокійною непорушною впевненістю в собі, пошанівком до суспільного добробуту і митців (частина III першого розділу, де йдеться про давньогрецьке мистецтво, так і називається «Пошана суспільства до митців»). «Теоретики французького класицизму ставили розвиток мистецтва у

[107] Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. – М., 1988. – С.5.

залежність від підтримки його з боку «освіченого абсолютизму» і віддавали перевагу художнім традиціям не демократичних Афін, а імператорського Риму. Іншої думки дотримувався Вінкельман. Він писав: «Беручи до уваги державний лад і управління Греції, вважаємо, що найголовнішою причиною вищості мистецтва є свобода». Посилаючись на Геродота, Вінкельман зазначає, що «свобода була єдиною причиною могутності й величі, яких досягли Афіни...» Історія, каже він, засвідчує, що деспотизм, торжество бездіяльної розкоші пануючих дворів обмежує поле діяльності митця і що саме «свобода була тією причиною, яка сприяла розвиткові мистецтва»[108]. І далі: «...Саме свобода, мати усіх великих звершень, державних реформ і предмет ревнощів серед греків, уже, так би мовити, в самому плоді садила сім'я благородного і піднесеного складу думок»[109]. Свобода завжди окрилює душу і вносить їй великі ідеї через своє велике суспільне призначення, а не нагороди й ласку меценатів. У цьому зв'язку є зрозумілою боротьба Вінкельмана проти придворного мистецтва і меценатства. Вважаючи, що художніми засобами можна досягнути найбільшого ефекту у вихованні людей лише тоді, коли у творах літератури і мистецтва буде виведено піднесені, ідеальні образи, Й. Вінкельман спрямовував свої погляди в бік Стародавньої Греції та республіканського Риму, де, за його уявленнями, жили герої, образи яких здатні виховувати в сучасників високі моральні та громадянські якості, притаманні, на переконання вченого, братам Гракхам і Бруту. Ідеалізуючи суспільне життя греків, Вінкельман указував, що те, що його сучасникам здається ідеалом, у давніх греків було природним. Вони були досконалими людьми, тому й мистецтво в них було досконалим. Сучасні люди, твердив Вінкельман, не можуть бути такими досконалими, як стародавні греки, тому їм і слід наслідувати останніх: «Єдиний шлях для нас зробитися великими і, якщо можливо, незрівнянними – це наслідування античності»[110].

---

[108] Вінкельман Й.Й. Про художній ідеал прекрасного / Упор., вступ.ст. та прим. Ф.С. Уманцева. – К.: Мистецтво,1990. – С. 8. Також с. 153.

[109] Ibid., c. 274.

[110] Ibid., c. 25.

Цим шляхом, говорить він, ішли Мікеланджело, Рафаель, Пуссен. Знавці й наслідувачі грецьких творів, продовжує Вінкельман, знаходили в їхніх майстерних творіннях не лише найпрекраснішу натуру, але й більше, ніж натуру, а саме – певну ідеальну її красу, яка, як навчає нас один зі стародавніх тлумачів Платона, створюється з образів, накреслених розумом. У подальшому Вінкельман намагався конкретизувати своє розуміння краси. У цьому зв'язку він ставить питання про ідеал людини і знаходить його у Стародавній Греції. З одного боку, еталоном краси для Вінкельмана стала славнозвісна статуя Аполлона Бельведерського скульптора Леохара: «Уява не здатна нічого створити, що перевершило б ватиканського Аполлона з його більш ніж людською пропорційністю прекрасного божества»[111]. Упродовж тривалого часу цю статую поціновували за вершину античного мистецтва, «бельведерський кумир» був синонімом естетичної довершеності. З іншого боку, своє художнє втілення, згідно з Вінкельманом, цей ідеал краси знайшов у Філоктеті Софокла і скульптурній групі «Лаокоон» Агесандра, Полідора й Афінодора (I ст. до н. е.), де зображено троянського жерця, який разом з двома своїми синами гине в обіймах змій, оскільки він перешкоджав перевезенню до Трої дерев'яного коня, у якому, як потім з'ясувалося, ховалися грецькі воїни. Відзначимо, що це найпізніша за часом створення з усіх оригінальних грецьких скульптур, які дійшли до нашого часу, однак її було віднайдено раніше за всі інші, її відкопали в Римі на початку XVI ст.; знаменитий іспанський художник Ель Греко (1541-1614), грек за походженням, своєрідно інтерпретував сюжет «Лаокоона» в однойменній картині, голова Лаокоона близько повторює голову античної статуї, хоча ракурси тіл інші. Вінкельман говорить, що Лаокоон переживає найжорстокіші страждання, але цей біль не виявляється ні на обличчі, ні в позі героя: він мужньо, по-стоїчному незворушно переносить його. На прикладі Лаокоона Вінкельман робить висновок про те, що, подібно до того, як морська глибінь постійно спокійна, як би не хвилювалася розбурхана поверхня,

[111] Дмитриева Н.А., Акимова Л.И. Античное искусство. – М., 1988. – С. 89.

так і постава у грецьких фігурах виявляє, не дивлячись на всі пристрасті, велику й урівноважену душу. Велич стародавньої людини Вінкельман убачає в її стоїчній непорушності, в тому, що вона здобуває внутрішню перемогу над стражданням і насиллям, що виходить із зовнішнього світу. Таким чином, ідеал для Вінкельмана – це людина стійка, велика у своїй непорушності й терпінні, здатна героїчними зусиллями духу подолати ті страждання, які звалюються на неї з-зовні. Така концепція античної (і взагалі) краси, як зазначає М.Ф. Овсянников, має свою основу в епікуреїзмі, засвоєному Вінкельманом через Лукреція та французького філософа-сенсуаліста П'єра Гассенді (1592-1655)[112]; вона базується на «споглядальному спокої» грецьких богів і героїв. Вважаємо, що тут виглядає доречним зацитувати характеристику епікурівських богів, яку дав Маркс (ще до того, як став власне розробником марксизму) у своїй докторській дисертації (написаній латинською мовою), оскільки вона значно «просвітлює» філософське підґрунтя концепції Вінкельмана античної краси: «Багато хто жартував із приводу цих богів Епікура, які, будучи схожими на людей, живуть у міжсвітових просторах існуючого світу, мають не тіло, а щось на зразок тіла, не кров, а щось на зразок неї; перебуваючи в блаженному спокої, вони байдужі до будь-якого прохання, не піклуються ні про нас, ні про світ, і шанують їх заради їхньої краси, їхньої величі і досконалої природи, а не заради якої-небудь користі. І все ж ці боги – не фікція Епікура. Вони існували. Це – пластичні боги грецького мистецтва... Теоретичний спокій є головним моментом у характері грецьких богів»[113]. У відповідності з цим Вінкельман надає перевагу пластичним мистецтвам, оскільки вони за своєю специфікою вирішують більше і краще художні завдання краси, ніж виразу.

Спираючись на таке розуміння суті грецького мистецтва, Вінкельман перестав убачати в ньому безформне зібрання прекрасних раритетів і подав першу історію античного мистецтва, визначивши

[112] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 162.

[113] Маркс К, Энгельс Ф. Из ранних произведений. – М., 1956. – С. 44.

його зародження, еволюцію і занепад, пов'язавши їх зі змінами в політичному житті стародавніх греків. Із праць Вінкельмана почалася наукова історія античного мистецтва, а його самого з повним правом називають батьком наукової історії античного мистецтва. Хоча його ідеал античної краси має характер відірваності від життя, утопічності. Позитивний герой в античному світі у Вінкельмана не борець, не діяльна істота, а стоїк, що мужньо зносить всі болі і страждання, які виходять з зовнішнього світу. Ідеальний античний герой Вінкельмана лише внутрішньо долає насилля і гніт, лише духом він досягає певної свободи. Стоїчна незворушливість цього героя робить його пасивним, не здатним на будь-яку дію, схильним до примирення з наявним станом речей.

Слід відзначити, що вінкельманівська «Історія античного мистецтва» 1764 року неодноразово видавалася німецькою, французькою, італійською й англійською мовами. Російською мовою її вперше опублікували в Ревелі (суч. Таллінн) 1890 р. в перекладі С. Шарової за редакцією Г. Янчевецького. Переклад цього видання було відредаговано проф. А.А. Сидоровим і С.І. Радцігом і вдруге видано 1933 р.[114] Українською мовою найбільш важливі частини праці Вінкельмана, як ми відзначали і цитували, в перекладі Н.А. Дубини та Б.М. Гавришківа побачили світ 1990 р.

Теоретичні положення Вінкельмана викликали жваву дискусію у другій половині XVIII ст. Одним із перших його критиків, і водночас продовжувачем справи був **Готхольд Ефраїм Лессінг** (**Gotthold Ephraim Lessing**, 1729-1781), який фактично є засновником німецької естетики, літературної критики й теорії літератури, «батько нової німецької літератури» (Микола Чернишевський). Лейтмотивом усієї художньої, критичної та теоретичної діяльності Лессінга була боротьба з феодально-дворянською ідеологією, класицистично-просвітницько-вінкельманівським розумінням античності; її він проводив з винятковою послідовністю й рішучістю. Кульмінаційним пунктом тієї самовідданої боротьби

[114] Див. ще зовсім нове видання: Винкельман Иоганн Иоахим. История искусства древности. Малые сочинения. / Изд. подгот. И.Е. Бабанов. – СПб.: Алетейя, Гос. Эрмитаж, 2000. – 800 с.

було створення трактату «Лаокоон», який завдав вирішального удару естетиці класицизму і розчистив шлях для розвитку реалізму.

Уже в молоді роки (1750-ті) антична тематика заявляє про себе в творчій лабораторії Лессінга. Особливої уваги серед його полемічних творів заслуговують т. зв. «реабілітації»; зокрема, у «Реабілітаціях Горація» (1754) Лессінг виступив проти звинувачень римського поета в аморальності, доводив, що з творів не можна судити про особисте життя й переконання автора, оскільки поет відображає дух епохи, соціальні та моральні норми свого часу, а ці норми можуть і не збігатися з його власними. Чимало місця античності присвячено й у «Літературних листах» Лессінга кінця 1750-х рр., у яких він полемізує з класицистичною концепцією Йоганна Кристофа Готшеда (1700-1766). Так, у знаменитому 17-му «Літературному листі» (1759) Лессінг відзначає, що Готшед недооцінює значення національних шляхів розвитку літератури, що останній «не стільки хотів удосконалити давній німецький театр, скільки бути творцем нового... офранцуженого», тобто класицистичного театру[115]. «Офранцужений» театр Готшеда, на думку Лессінга, відірваний від національного ґрунту, не відповідає духу німецької культурної традиції, оскільки для смаку й характеру німецького глядача більш імпонує театр Шекспіра. Ранні виступи Лессінга проти класицизму не означали, проте, його негативного ставлення до традицій античної культури. Грецька література, театр й образотворче мистецтво, як і «Поетика» Аристотеля, протягом усього життя зберігали для Лессінга значення незаперечного авторитету. А розходження з класицистами стосувалися самого розуміння законів античного мистецтва. Лессінг правильно вважав (як ми зазначали вище), що для античного театру обов'язкова була лише єдність дії, а два інших правила – єдності місця й часу – мали необов'язкове, допоміжне значення. Їхнє застосування обумовлювалося необхідністю в умовах античного театру «спростити саму дію до такого ступеня, так ретельно виділити з нього все зайве...», щоб учасники масового видовища на відкритому повітрі

[115] Лессинг Г.Э. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 372.

сприймали його якомога ясніше, «як єдине ціле»[116]. Французькі ж драматурги-класицисти, які використовували цілий «звід правил» при написанні своїх п'єс, спромоглися створити лише «слабкі копії» з античних оригіналів. Орієнтуючись на принципи античного мистецтва, Лессінг разом із тим надавав великого значення розвиткові німецьких національних традицій з урахуванням сучасних йому ідейно-естетичних засобів. Він наполегливо шукав ключ для поєднання всіх цих трьох факторів (античних норм, національної традиції та вимог нового часу), які, на його думку, повинні відігравати активну роль у формуванні художньої практики. Він віднайшов цей «ключ до розуміння» в творчості Вільяма Шекспіра. У тому самому 17-му «Літературному листі» Лессінг робить висновок, що «після Софоклового «Едіпа» жодна в світі трагедія не буде мати більшої влади над нашими пристрастями, ніж «Отелло», «Король Лір», «Гамлет» та ін.».[117] Лессінг писав, що, на відміну від Корнеля, Шекспір майже не знав стародавніх авторів, але «Корнель ближчий до древніх за своїми зовнішніми прийомами, а Шекспір – за суттю»[118]. Освоєння Шекспіра допомогло Лессінгові намітити правильний шлях розвитку німецької літератури й дозволило з нових позицій підійти до оцінки античності. Відсутність історичного методу, на думку дослідників, до певної міри компенсувалася в Лессінга тим, що він зміг знайти зв'язок між творчими принципами античних драматургів і їхнім подальшим розвитком у Шекспіра, хоча при цьому помітно в своїх працях «шекспіризував» античність. Відзначимо також, що з Лессінга починається критичне ставлення до Вергілія, яка надалі посилюється.

Цілу епоху в історії німецької класичної філології та класичної естетики склало велике теоретичне дослідження Лессінга «*Лаокоон, або Про межі малярства й поезії*» («*Laokoon, oder Über die Grenzen der Malerei und Poesie*», 1765-1766). На перший погляд може видатися, що в творі проводиться чисто академічна полеміка з питання про межі між живописом і поезією. Насправді ж

[116] Ibid., c. 551-552.
[117] Ibid., c. 373.
[118] Лессинг Г.Э. Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 373.

тут мовиться не лише про найгостріші питання нового буржуазного мистецтва, яке формувалося, але й зачіпаються проблеми, пов'язані з розумінням суті античної літератури і мистецтва. Слід відразу наголосити (за Г.М. Фрідлендером, М.Ф. Овсянниковим та ін.), що Лессінг, ведучи боротьбу за нові принципи, прагнучи наблизити майбутнє, разом із тим завжди залишався сином свого часу; він виходив із тих уявлень, які були вироблені до нього, з сучасної йому творчої практики. Він, наприклад, твердо дотримувався панівної за тих часів думки про існування незмінних законів і норм мистецтва, які нібито знаходили своє найвище втілення в античності. «Поетика» Аристотеля для нього така ж безгрішна, як і «Елементи» Евкліда. Цієї ж думки дотримувалися й класицисти, хоча й розуміли інакше, ніж Лессінг, принципи творчості античних майстрів і взаємозв'язок літератури й образотворчого мистецтва. Теоретики класицизму, ототожнюючи закони цих мистецтв, майже цілком ігнорували їхні специфічні особливості. Ті способи, які вони виділяли в творчій практиці античних художників, вважалися ними за обов'язкові і для письменників, і навпаки. А самі закони творчості, нагадаємо, вони визначали догматично, як збір певних правил. На самому початку першого розділу (після «Переднього слова») трактату Лессінг звертає увагу читача на те, що Вінкельман, аналізуючи скульптуру Агесандра, Полідора й Афіногора «Лаокоон», твердить, ніби згадані митці тлумачать образ так само, як його могли вирішувати і грецькі письменники. Таке твердження Лессінг не вважає правильним: переживання людини в реальній дійсності, яка б зазнала нападу змій, виявлялися б інакше, ніж у скульптурній групі «Лаокоон». У зв'язку з цим у Лессінга постає питання: що ж могло б у цьому випадку примусити скульпторів відійти від правди реального життя? Вінкельман подібним чином питання не ставив. На його думку, митці приглушили біль і замінили крик на глухий стриманий стогін не тому, що їх не цікавила життєва правда, а навпаки, щоб виразити в скульптурі «велич духу» саме так, як її розуміли стародавні греки (за Вінкельманом, як вище зазначалося, стриманий вираз страждання був притаманний літературним героям стародавньої

Греції). Лессінг не вважав таке пояснення переконливим. Він цілком слушно доводив, що в грецьких письменників герої досить безпосередньо виявляють свої почуття. В «Енеїді» Вергілія, яку теж було створено в І ст. до н. е., Лаокоон виявляє біль «жахливим криком»:

...Вони ж [змії – С. Л.] у рішучім розгоні прямують
Просто до Лаокоона. І спершу тіла обкрутили
Двох невеликих синів його змії обидва і давлять
Та роз`їдають суглоби. А потім так само й його вже,
Що ухопився за зброю й на поміч синам поспішає,
Ловлять і в звої великі обкручують тісно. Два рази
Впоперек вже і його обвинули і потім ще двічі
Шию хребтами, лускою покритими, тісно обвивши,
Високо вгору і голови, й шиї над ним піднімали.
Він одночасно вузли ті руками розсунути хоче,
В пасоці чорній увесь, отрутою стьожки священні
Збризкані, й крики жахливі його аж до неба сягають.
Зранений віл так реве, від жертовної вирвавшись смерті
Й скинувши з шиї сокиру, яку йому вбито невміло.
(«Енеїда», II, 211-224; пер. Михайла Білика)[119]

Так само природно виказує свої муки Софоклів герой Філоктет і навіть міфологічні герої та боги Гомера. Лессінг, демократичні погляди якого відзначалися більшою послідовністю, заперечував тезу Вінкельмана про те, що стоїцизм міг бути властивий грекам. «Інша річ грек! – вигукує Лессінг. – Він уміє почувати і знав страх; він виявляв своє страждання і своє горе; він не соромився ніякої людської слабості, але жодна з них не могла перешкодити йому йти дорогою честі й виконувати свій обов`язок. Те, що варвар чинив з дикості й запеклості, у нього підпиралося життєвими правилами. Героїзм грека – це схована в кремені іскра, що спокійно спить собі в холодному, гладенькому камені, аж поки

[119] Вергілій. Енеїда / Пер. М.Білика за ред. Бориса Тена. – К.: Дніпро, 1972. – С. 47-48.

її збудить якась зовнішня сила»[120]. Філософія стоїцизму, властива Стародавньому Римові, була розрахована на те, щоб «виховати гладіатора», зробити нелякливим і навіть безстрашним раба, а не вільного громадянина. Тому повинна існувати інша причина, яка не дозволила скульпторам передати крик і примусила їх відступити від поеми Вергілія: «І ось тепер я доходжу до такого висновку: коли правда, що крик як вияв тілесного болю зовсім не заперечує величі духу, особливо з погляду стародавніх греків, то, напевне ж, не через бажання показати велич душі Лаокоона митець не віддав того крику в мармурі. Мала бути якась інша причина, що він поступився тут місцем своєму суперникові, поетові, який навмисне не оминув того крику»[121]. Цю причину Лессінг вбачав у тому, що в літературі й образотворчому мистецтві діють різні закони і що ця обставина мала бути відомою грецьким майстрам. Саме через те, що поет і скульптори підкорялися різним законам, вони були змушені ставити перед собою різну мету. У вступі до трактату Лессінг присвячує багато уваги пошукові висловлювань античних митців і теоретиків для підтвердження такої думки. Він зазначає, що митці Апеллес і Протоген уважали за можливе до малярства прикладати правила поезії, а письменники Аристотель, Цицерон, Горацій, Квінтіліан застосовували до поезії закони малярства (у трактаті «Лаокоон» під малярством скрізь розуміється образотворче мистецтво, а під поезією – художня література). «Блискуча антитеза грецького Вольтера, що живопис – німа поезія, а поезія – промовистий живопис, була, мабуть, не запозичена з підручника. То був влучний здогад, яких багато є в Симоніда (Симонід Кеоський (556-468 до н.е.) – грецький лірик та епіграматист, відомий, як і Вольтер, своєю дотепністю – С. Л.); правдиве зерно в них таке очевидне, що ми вважаємо себе зобов`язаними заплющити очі на те, скільки воно тягне за собою непевного й фальшивого. Проте стародавні не заплющували на це очей, а, обмежуючи слушність Симонідового вислову тільки цариною впливу обох мистецтв на

[120] Лессінг Г.-Е. Мінна фон Барнгельм. Емілія Галотті. Лаокоон. – К.: Дніпро, 1976. – С. 175.
[121] Ibid., c. 177.

людину, не забували відзначати, що хоч який той вплив подібний, вони все-таки відрізняються одне від одного і за предметом зображення і за способом наслідування»[122]. Саме це висловлювання – «Вони відрізняються і за способом зображення, і за способом наслідування» – Лессінг знайшов у видатного грецького письменника періоду «римського класицизму» Плутарха, зробивши ці слова епіграфом до своєї книги, надаючи їм таким чином програмного значення.

Теоретичні розмірковування та висновки Лессінга (художникові, наприклад, складніше подати конкретне уявлення про духовний світ героя, письменникові – про його зовнішній вигляд) вплинули на його ставлення до скульптурної групи «Лаокоон». Порівнюючи тлумачення образу троянського жерця Лаокоона у скульпторів Агесандра, Полідора й Афінодора, з одного боку, й у Вергілія – з другого, Лессінг робить висновок, що поет прагнув якнайповніше передати правду життя, а скульптори змушені були відходити від неї, оскільки їхніми діями керував закон краси, бо сама дія перебуває поза межами пластики. Незалежно від того, чи виходили митці, створюючи скульптурну групу, з тексту «Енеїди», чи зверталися до того самого джерела, що й Вергілій, зобразили вони Лаокоона під час нападу змій і справді дещо по-різному. Як ми бачили, поет сцену з Лаокооном фіксує в той момент, коли змії вже здіймаються над шиєю і навіть самою головою героя. А скульптори переносять кільця змій на руки й ноги і завдяки цьому відкривають глядачеві основну частину тулуба, а крик жерця замінюють стриманим стогоном. Лессінг, розглядаючи питання цих змін, уже наперед мав переконаність, що засоби образотворчого мистецтва дозволяють в окремому творі відображати зміст лише одного епізоду події, один момент її розвитку. Тому зміст образу Лаокоона в скульптурі, як у цілісному творі, він порівнював не з узагальненою характеристикою цього образу в «Енеїді» в цілому, а тільки з його трактуванням в окремо взятому епізоді поеми. Вергілій в «Енеїді» виводить Лаокоона в кількох сценах, виявляючи в кожній

[122] Ibid., c. 172.

ситуації ту чи іншу рису його характеру – мудрість, героїзм, відданість своєму народові, рідному місту; усе це задля того, щоб потім ці риси синтезувати в уяві читача в цілісний художній образ. Адже, якщо підійти до аналізу скульптурної групи без упередженості, то можна легко помітити прагнення її творців дати узагальнену характеристику образу Лаокоона, відобразити всі риси, притаманні героєві. Виглядає самоочевидним, що задля реалізації цієї мети їм доводилось іти специфічним шляхом, відмінним від того, яким слідував Вергілій. Зовні це виявилось у тому, що вони змушені були, працюючи над твором, відійти від трактування образу героя в одному місці поеми, зате наблизитися до його тлумачення в кількох інших її місцях. Скульптори в цьому випадку зробили так само, як досвідчені ілюстратори книжок, що прагнуть не до механічного відтворення окремо взятого епізоду, а до узагальнення в цьому епізоді характеристики героя, розкритої письменником у кількох сценах. Якби скульптори показали Лаокоона лише так, як він зображений у вищенаведеному епізоді «Енеїди», то зміст цієї сцени зводився б тільки до самої загибелі героя. Але вони розкривають образ жерця повніше й глибше. «Плодотворний» момент композиції скульптури фіксує подію на одну мить раніше, ніж її зображено в поета. Це дозволяє їм змінити акценти в творі й показати героя не лише як жертву, але і як борця. Підкреслимо, що, будучи прихильником активної дії, Лессінг був схильний убачати красу не в споглядальному спокої, як Вінкельман, а в боротьбі, в діяльності і в пристрасному гніві проти несправедливості і зла. Скульптори уникають зображення «пристрасті в момент найвищої напруги», оскільки в цьому випадку уява глядача не була б у змозі динамічно сприйняти страждання Лаокоона. В цьому плані потрактовано всю постать Лаокоона, форми його тіла і саму поставу. Важкий вдих могутніх грудей, широкий змах міцних рук, що стискають змій, різкий вольовий рух усього тулуба в лівий бік, динаміка м'язів – усе тут сповнене якнайбільшої напруги, пройняте пафосом смертельної боротьби. Разом із тим в усій поставі героя, у скорботному виразі обличчя, зверненого до неба, вже відчувається, що сила його залишає. Отже, зміни в трактуванні

образу Лаокоона в скульптурі порівняно з відповідною сценою, переданою поетом, дозволили митцям не лише показати подію в тенденції її розвитку, але й розширити її в часі відповідним ліпленням обличчя й усієї фігури. Цій меті (як відзначав, зокрема, і Гете) підпорядкована і сама побудова композиції. У ній способом «колективної дії» узагальнено в трьох постатях три моменти боротьби: початковий в образі ще неушкодженого старшого сина, кульмінаційний в образі батька і підсумковий в образі молодшого сина, вже отруєного зміями. Все це свідчить про те, що боротьба зі зміями як символом ворожих сил була у скульпторів головним мотивом твору.

Як зазначається в критичній літературі, не можна погодитися з Лессінгом, що зміни, внесені скульпторами – звільнення від змій основних частин тіла, приглушення болю – викликані їхнім бажанням зробити основним предметом своєї творчості виявлення краси тіла героя. Ці зміни справді пом`якшують вияв фізичних страждань. Але, як ми вже бачили, вони були зроблені для того, щоб надати творові героїчного характеру, а не втілювати в ньому абстрактну ідею тілесної краси. Приглушення фізичних страждань до того ж сприяло створенню необхідних умов для зосередження уваги глядача на внутрішньому змісті образу з тим, щоб дати можливість відчути всю жорстокість моральних мук троянського жерця. Лаокоон у композиції, створеній митцями, страждає і тужить – у цьому не може бути сумніву. Зображений біля олтаря, він виступає перед глядачем і як батько двох синів, і як проводир троянців. Це примушує шукати джерело його страждань не лише в конкретних фізичних мордуваннях і тортурах, але й у трагедії батька, на очах якого гинуть його діти, і в розпачі духовного вождя, який втрачає надію врятувати свій довірливий народ. Хоч за часів еллінізму засоби психологічного аналізу тільки розроблялись, грецькі скульптори вже досить переконливо зобразили духовні страждання Лаокоона. У глибоко зворушливому поясі лев'ячої голови жерця, у скорботних очах, звернених з докором і благанням до неба, в усьому його обличчі відчувається трагедійна сила.

Цей твір за патетикою свого зображення нагадує героїчні образи, створені грецькими поетами-трагіками.

Таким чином, система естетичних поглядів Лессінга на античне мистецтво, ґрунтовна інтерпретація основ античної культури й естетики, що втілена в трактаті «Лаокоон», при всій своїй прогресивній спрямованості все-таки не могла правильно висвітлити всі важливі питання художньої культури. На його хиби неодноразово вказували згодом навіть ті вчені, які високо цінували внесок Лессінга в розвиток класичної філології та всієї теоретико-естетичної думки – Олександр Герцен, Микола Чернишевський, Іван Франко, який з великим пієтетом говорить про «Лаокоон» Лессінга у власному глибокому літературно-естетичному трактаті «Із секретів поетичної творчості». Українською мовою «Лаокоон» переклав Євген Попович, він витримав два видання 1968 і 1976 рр. (ми цитували друге видання перекладу). Етапним було і російськомовне видання «Лаокоона» 1957 р. з ґрунтовним дослідженням майже на 60 сторінок Г.М. Фрідлендера.

Тут доречно сказати, що, подібно до Лессінга в літературі, увійшов в історію як видатний реформатор (на основі античного змісту), але вже оперного мистецтва, його молодший співвітчизник композитор **Кристоф Віллібальд Глюк** (**Gluck**, 1714-1787) своєю знаменитою оперою на античний сюжет «Орфей і Евридіка» (1762), створивши героїчну музичну трагедію, просякнуту громадянським пафосом, піднесеними почуттями. В опері Глюка античні герої постають у величній простоті, наділені всіма людськими почуттями. Музика органічно підпорядкована драматичному розвитку дії, особливо вирізняється другий акт з грізним хором духів, «фатальним ритмом», що мало відтворити атмосферу підземного царства; всьому цьому протистоїть ніжна арія Орфея («Заклинаю, благаю, змилуйтеся, змилуйтеся з мене») під акомпанемент ліри, яка набула свого часу великої популярності завдяки блискучому виконанню Іваном Семеновичем Козловським (1900-1993), визначним українським і російським тенором радянського часу.

На межі 1770-х рр. німецька наука і культура вступили в нову фазу розвитку, пов'язану з течією «Буря і натиск» («Sturm und

Drang»), що постала на основі просвітницької ідеології в поєднанні з культом серця, почуття, пристрасті. Теоретичним вождем нового естетико-літературного руху був видатний німецький філософ, історик, письменник і перекладач **Йоганн Готфрід Гердер** (**Johann Gottfried Herder**, 1744-1803), який ніби підсумував досягнення в галузі вивчення античного мистецтва і культури, здійснені Вінкельманом та Лессінгом, запропонувавши власну оригінальну концепцію всесвітньої філософії, в тому числі й античної історії і культури. Гердер народився в маленькому містечку Морунген у Східній Пруссії, вивчав філософію і теологію в Кенігсберзькому університеті, де йому пощастило слухати лекції І. Канта, що вперше його познайомив з ідеями Руссо. Після закінчення університету Гердер п'ять років (1764-1769) був пастором у Ризі, що входила тоді до складу Російської імперії, з 1776 р. жив у Веймарі, дружив з Й.В. Гете. Ключем до розуміння новаторської ролі Гердера є переворот, здійснений ним у філософії історії. У своїй найвідомішій праці «**Ідеї до філософії історії людства**» («**Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit**», 1784-1791) він подав найглибшу для XVIII ст. розробку принципу історизму, визнавши поступальний світової цивілізації і його сприятливі наслідки для людського роду – не лише матеріальні, але й духовні, моральні. Гердер розуміє історизм як складне і багате вчення, він долає, хоча й повністю не заперечує, обмежений характер географічного детермінізму Монтеск'є, загальний прогрес природи і людства не означає, проте, повного перекреслення пройдених етапів, особливо в галузі культури. Кожний ступінь в розвитку людства вирізняється своєю неповторною своєрідністю і своєю цінністю, які невідворотно втрачаються на наступній сходинці. Рух відбувається як відштовхування, неприйняття зниклої культурної епохи зі сторони тієї, яка її замінила. Гердер не ідеалізує патріархальну минувшину, але закликає дбайливо оберігати її сліди, передусім народну поезію. Гомера він уважав «народним поетом», імпровізатором, пісні якого згодом були записані з уст пізніших співців. Дуже хотілося б тут навести широковідомий вислів філософа про призначення України, наявний у його «Щоденнику моєї подорожі за 1769 рік»

(вид. 1846): «Україна стане новою Грецією – в цій країні чудовий клімат, щедра земля і її великий музично обдарований народ прокинеться колись для нового життя». Далеке античне минуле було для Гердера хай і прекрасним, однак історично неповторним етапом розвитку, ним осуджувалася вінкельманівська ідеалізація античності, її «виняткова досконалість», оскільки малочисленні народи й племена також створили власну неповторну своєрідну поезію – переважно безписемну, фольклорну, яку необхідно зібрати, записати, зробити доступною культурній свідомості європейців.

«При аналізі давньогрецької культури основну увагу Гердер приділяє мистецтву, – зазначає визначний історик філософії А.В. Гулига. – Тут він значною мірою спирається на «Історію стародавнього мистецтва» Вінкельмана. Подібно до Вінкельмана, він пов'язує характер античного мистецтва з кліматом країни, державним устроєм, релігією, способом життя давніх греків. Гердер не вибудовує жодних ілюзій щодо відродження античності; загалом, і не сумує з цього приводу. Він усвідомлює, що мріяти про повернення часів Греції та Риму було б наївно, юність світу пройшла, і навіть якщо було б і можливе повернення до минулого, воно навряд чи принесло б користь людству. До того ж, захоплюючись свободою й демократизмом давньогрецьких республік, Гердер був далеким від їхньої ідеалізації. Він не заплющує очі на війни, які не припинялися в Греції, на утиск колоній, «союзників» по афінському морському союзу, важкі державні повинності, що лежали на громадянах. Але, з іншого боку, Гердер відзначає, що саме ці обставини витворили базу, на якій виросло прекрасне мистецтво, що стало нерозривною складовою частиною життя грецького народу, специфічною формою, як сказали б зараз, його суспільної свідомості»[123]. Гердер виокремив основні етапи грецької історії: початковий період (він тривав приблизно 700 років), пов'язаний із появою родової культури; поступове перетворення первісних родових монархій в аристократичні (Спарта) і демократичні

[123] Гулыга А.В. Гердер и его «Идеи к философии истории человечества» // Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – С. 633-634.

(Афіни, згодом Фіви) міські республіки; «війни з персами проводять першу різку межу в історії Греції» (нагадаємо, це 500-449 до н. е.), їхнє переможне для Афін у першу чергу завершення зумовило їхню славу і розквіт, що свого апогею досягла у «вік Перікла» (444-429 до н. е.). «Але, – зазначає Гердер, – розбиті вщент перси разом зі здобиччю й соромом залишили в Греції іскру, полум'я якої знищило всю споруду грецького ладу. Услід за греко-перських війнами прийшли слава й багатство, розкіш і ревність, коротше кажучи, гординя й пиха»[124]. Причини занепаду афінської держави, виникнення Македонської монархії та її загибель теж пояснюються природним закономірним ходом подій. Основні етапи історії Стародавнього Риму розглянуто в 14-ій книзі третьої частини, яка складається з наступних п`яти підрозділів: етруски й латиняни; розбудова військової і політичної споруди панування; римські завоювання; падіння Риму; римський характер, римські науки і мистецтва; загальні роздуми про долю Риму та його історію. Відзначимо, що причини розпаду Римської імперії вбачаються Гердером не в псуванні моралі, а у факторах, наявних у самій «внутрішній системі» Стародавнього Риму, насамперед у боротьбі станів (патриціїв і плебеїв), що підривала зсередини державу, а також у тих гострих суперечностях між Римом і його різноманітними численними провінціями, що домагалися дедалі більшої самостійності від «центру», нарешті в рабстві – цьому важливому генераторі розкладу і суспільних потрясінь, найсильнішим із яких було повстання рабів під проводом Спартака 74-71 рр. до н. е.

У деяких інших своїх працях – «Фрагменти з німецької літератури» (1766-1803), «Про Оссіана і пісні стародавніх народів» (1773), «Про Шекспіра» (1773) – Гердер висуває принцип історичного підходу до явищ мистецтва. Він доводить, що поезія – продукт діяльності не окремих «витончених і розвинутих натур», а цілих народів. У поезії кожного народу, яка ще не понівечена книжною вченістю, відображені народні звичаї, мораль, умови праці й побуту. Кожне мистецьке явище може бути зрозумілим

[124] Гердер. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – С. 381.

лише при вивченні тих умов, у яких воно постало. У зв'язку із цим Гердер не схильний у мистецтві надавати перевагу стародавнім грекам, бо в кожного народу є свої власні поети рівня Гомеру, Есхілу чи Софоклу. Акцентуючи на індивідуально-неповторній цінності кожної епохи, кожного народу, Гердер тим самим відкидає нормативний підхід, що утвердився в естетиці класицизму, із його орієнтацією на абсолютний художній ідеал, який зазвичай пов`язувався з античністю. «Історизм Гердера має своїм прямим наслідком реабілітацію середньовічної культури, яку цілковито відкидали на попередніх етапах Просвітництва. І в цьому питанні, як і в багатьох інших, концепція Гердера дала поштовх ідеям романтиків»[125]. Додамо, що в художній спадщині Гердера наявна переробка античних і біблійних міфів (драми «Брут», «Філоктет», обидві 1774 р.; «Розкутий Прометей», 1802).

Таким чином, у ставленні до античності Гердер був пристрасним противником усього абстрактно-схоластичного, містичного, нежиттєвого. Подібно до своїх співвітчизників – Лессінга, Шиллера, Гете – Гердер намагався пропагувати не вінкельманівську монументалізовану античність, а її світлу, осяйну сторону.

Народно-демократичні тенденції класичної філології німецького Просвітництва отримали яскраве вираження в Йоганна **Георга** Адама **Форстера** (**Forster**, 1754-1794), який відзначався радикальністю політичних поглядів, як віце-президент Рейнсько-німецького конвенту брав активну участь у діяльності німецьких якобінців. «Форстер – один з перших німецьких теоретиків – виступив з ідеєю революційно-демократичного тлумачення античності. Ідеям Вінкельмана-Лессінга Форстер надав яскраво вираженого плебейсько-якобінського характеру»[126]. У цьому плані заслуговує на увагу його стаття на захист відомої поезії **Фрідріха Шиллера** (1759-1805) «*Боги Греції*» (надрукована 1788), у якій у дусі концепції Вінкельмана проголошується глибоко людський

[125] История зарубежной литературы XVIII века /Под ред. З.И.Плавскина. – М.: Высш.шк., 1991. – С. 278.

[126] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 180.

характер грецької міфології і всієї грецької культури, а чуттєвій життєрадісності античності протиставлено суворий середньовічний аскетизм:

Інший світ за вашого правління
Був, Еллади світлої боги!
Ви вели блаженні покоління
На казкові щастя береги.
Люди ще були тоді, як діти, –
Радісні, безхитрісно, прості,
У вселенському храмі Афродіти
Всі вклонялись красоті.
(пер. Миколи Лукаша)[127]

У цій статті Форстер говорить, що «Греція була для нашого духу більше, ніж матір'ю і годувальницею»[128]. Своє замилування античністю Форстер висловив також у статті «Мистецтво й епоха» (1789)[129], де схарактеризовано Грецію як країну краси, міри і взірця демократичного суспільного життя. Зразкове грецьке мистецтво було звернуте до народу, оспівувало громадські чесноти, через те й не потребувало меценатства. На переконання М.Ф. Овсянникова, еллінізм Георга Форстера становить форму вираження його революційно-демократичного гуманізму, хоча мислитель і усвідомлював, услід за Гердером, що античність відродити не можна. «У цьому відношенні він був реалістичнішим за якобінців, які прагнули побудувати життя за античним зразком»[130]. На жаль, теоретична спадщина Форстера ще слабко досліджена.

---

[127] Шиллер Ф. Лірика. – К.: Дніпро, 1967. – С. 109.

[128] Форстер Й.-Г.А. Фрагмент письма одному немецкому писателю о "Богах Греции" Шиллера// Немецкие демократы XVIII в. – М.: Госиздхудлит,1956. – С. 229.

[129] Форстер Й.-Г.А. Искусство и эпоха // Форстер Георг. Избранные произведения. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. ˜ С.509-518.

[130] Овсянников М.Ф. История эстетической мысли. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – С. 181.

Говорячи про Просвітництво, хотілося б зупинитися на питанні про латиномовні граматики національних мов, їхній вплив на становлення національних класичних філологій і т.п. Зробимо це на прикладі Румунії – відповідно і до зацікавлень автора, і до яскравості цього процесу, який мав і європейське відлуння. Ще раз нагадаємо аксіоматичне твердження, що впродовж тривалого часу (V-XV ст. і навіть далі) латинська мова в усій Західній Європі вивчалася з дидактичною метою за найвідомішими давньоримськими граматиками «Ars minor» і «Ars maior» Елія Доната та «Institutiones grammaticae» Прісціана. Як ми бачили, Ренесанс регламентував і кодифікував граматичну спадщину античності, яка вже в «ренесансному вбранні» поширилася і в країнах «греко-православного кола», зокрема, і в **румунських землях – Ţara Românească** (Румунська країна, тобто Валахія), **Ţara Moldovei** (Країна Молдова) (перебували в XVI-першій половині XIX ст. у політико-адміністративній залежності від Османської імперії) та **Principatul Transilvania** (Принципат Трансільванія), що з кінця XVII ст. був окупований австрійськими габзбургами, ставши, як і Галичина згодом, складовою підневільною частиною «клаптикової» Австрійської монархії. Так, особливо популярною в Румунії стала праця Грегоріуса Мольнара «Elementa grammaticae Latinae» («Елементи латинської граматики»), уперше опублікована 1556 р. у м. Клуж (нині Клуж-Напока) з подальшими численними перевиданнями XVII-початку XIX ст., що використовувались як підручники навчання латинської мови в трансільванських школах. Нагадаємо, що румунська мова – це розмовна латинська мова, яка розвинулася під дією внутрішніх мовних чинників на північному сході колишньої Римської імперії та внаслідок узаємодії (мовних контактів) із мовами фракійських аборигенів (даккський субстрат) і слов'янських, тюркських, угорського й грецького етносів (суперстрат). На території сучасної Румунії рано поширилося християнство (починаючи з IV ст.), причому в «латиномовному вбранні», про що свідчить латиномовне походження в сучасній румунській мові значної кількості лексем на позначення стрижневих понять християнської релігії (при цьому слід враховувати фонетичні

зміни, зумовлені різними причинами): *Dumnezeu < Dominus Deus "Бог", biserică < basilica "церква", creştin < christianus "християнин", înger < angelus "ангел", rugăciune < rogatio "молитва" (acc.sing. rogationem), cruce < crux "хрест", a boteza < baptizare "охрещувати, хрестити", a cumineca < communicare "причащати"* та ін. Однак, із початком Середньовіччя становлення й розвиток румунської культури аж до середини XIX ст. набуває ознак двоплощинності, та якщо її чисельник був завжди константним (національним), то займенник змінювався. Придунайські князівства й дещо меншою мірою Трансільванія (слов'янська назва Семиграддя – семантична калька німецького Siebenburgen), як і українські землі та деякі народи Південно-Східної та Східної Європи (Візантія, Болгарія, Сербія, Російська держава), складали в середні віки «греко-слов'янський» культурно-історичний ареал, що протистояв значною мірою «західноєвропейсько-латинському»; навіть у XVII ст., коли посилилися взаємозв'язки між ними, специфіка культур Південно-Східної та Східної Європи порівняно з Західною майже не зменшилася. Румунська культура, що формувалася в трьох давніх румунських державах, при переважаючій місцевій течії (народно-романській), активно взаємодіяла з сусідніми культурними формаціями – насамперед із грецькою та слов'янською. Східна Римська імперія (Візантія), починаючи з доби імператора Іраклія (610-641), набувала все більших ознак «грецької» візантійської (ромейської) держави (див. розділ про Середньовіччя), втягуючи в свою орбіту й сусідні народи, в тому числі й румунські землі; значною мірою греко-православна візантійська культура на румунських територіях була трансплантована «субстратом» південних і східних слов'ян, в активні контакти з якими романізоване населення колишньої Дакії ввійшло з кінця VI-VII ст. З XIV до початку XVI ст. функціонуючою літературною мовою у Валахії та Молдові була церковнослов'янська в двох редакціях – відповідно «середньоболгарській» і «словеноросьскій», «румунська душа маніфестувалася слов'янською мовою» (Думітру Міку), якою написано державні юридичні документи господарів – грамоти (відзначимо, що мова Молдавських грамот XIV-XV ст.

добре вивчена український і румунським мовознавством) й закони, а також приватні листи, літописи, найвідомішими з яких є «Хроніка Штефана Великого» (1486-1499) і валаські «Повчання Нягоє Басараба» (початок XVI ст.). У XVIII ст., у зв'язку з правлінням у Придунайських князівствах греків-фанаріотів (вихідці з грецького кварталу Фанар у Стамбулі), широкого розповсюдження набула новогрецька мова. Це зумовило значне поширення в румунських землях у XVI-на початку XIX ст. граматик церковнослов'янської (передусім «Граматики слов'янської» Мелетія Смотрицького)[131] і грецької (згадувана відома граматична праця Константина Ласкаріса) мов (щодо граматичних розробок латинської мови, то їхнє побутування в Румунії імплікувалося певною мірою входженням Трансільванії до «західноєвропейської середньовічної культурної парадигми»). Із середини XVIII ст. культурні процеси в Придунайських князівствах і Трансільванії стали розвиватися під прапором загальноєвропейських ідей Просвітництва, що, безпосередньо випливали з Ренесансу в поєднанні з сильною класицистичною течією, внаслідок чого естетико-філологічна доктрина епохи базувалася, як вище зазначалося, на двох основних положеннях – поверненні до очищеної від класицистичних нашарувань, але універсальної «автентичної античності» й водночас утвердженням народно-національної ідеї, яка в румунському варіанті Просвітництва стала домінантною і знайшла цілковите втілення в діяльності вчених «Трансільванської школи» (рум. Şcoala Ardeleană, остання чверть XVIII-перша третина XIX ст.) – Самуїла Міку (1745-1806), Георге Шінкая (1754-1816), Петру Майора (1761-1821), Іоана Мольнара-Піуаріу (1749-1815),

[131] Див. статті: Лучканин С.М. Румунські шляхи «Граматики» Мелетія Смотрицького // Відродження, 1995, № 5-6. – С. 76-77; його ж: Східнослов'янська граматична традиція і становлення румунського мовознавства // Пам'ять майбутнього. Збірник наукових праць. Вип. 1. – К.: КНУ ім.Т.Шевченка, 2001. – С. 83-95. Його ж: Особенности рецепции «Грамматики славянской» Мелетия Смотрицкого в Придунайских княжествах в 17-18 вв. // Славянские культуры в инонациональной среде. Материалы международной научно-практической конференции (май 1995, Кишинёв, Республика Молдова). – Кишинёв, 1995. – С. 166-168.

Раду Темпя (1768-1824), Пауля Йорговича (1764-1808), Йона Будай-Деляну (1761-1820), Константина Дяконовича-Логи (1770-1850) та ін. Філософська концепція книжників-«трансільванців» мала яскраво виражений національно-патріотичний характер з акцентуацією на старожитності румунського етносу, який із початку нашої ери безперервно проживав на підкореній римським імператором Траяном у 101-106 рр. території сучасної Трансільванії («румуни – нащадки римлян у провінції Дакія») та на латинському характері їхньої мови («румунська мова – попсована латина»), яку необхідно всіляко культивувати, «реромaнізувати», звертаючись до класичної латинської («материнської») мови, символізуючої єдність румунів зі своїми «братами» – західними романцями й сприяючої національному визволенню румунського народу – хоча найчисельнішого й найдревнішого на теренах Дакії, та позбавленого у XVIII ст. на своїй рідній землі соціально-політичних прав. Модерні дослідники іноді картають їх за надмірну апологетику старовини, однак згадаємо твердження Д.С. Наливайка про єднання в Просвітництві народно-національного з античним – ґрунтовніше вивчення Стародавньої Греції відкрило Трою і фольклор «догомерівської епохи», що й спричинило захоплення Гердером і романтиками народною творчістю; зацікавлення «Енеїдою» Вергілія зумовило створення різних національних “травестій” на античні мотиви, і в цьому контексті варто назвати (крім уже згадуваних), щоправда з певною умовністю, «Циганіаду» Й. Будай-Деляну (на його історико-філологічній концепції ми зупинимося трохи нижче). Просвітницьким принципом у тогочасній румунській класичній філології була й ідея «плекання мови», що безперервно розвивається разом із розвитком людини – носія цієї мови від первісного природного вигуку (за Ж.-Ж. Руссо) чи рефлексійного «слова-душі» (Й.-Г. Гердер) до граматично впорядкованої мови, проте «понівеченої цивілізацією». Народно-національне кредо книжників Трансільванської школи зумовлювалося як політичними обставинами, так і тогочасною європейською філософською думкою, з якою вони були добре обізнані, навчаючись у престижних на той час європейських установах, зокрема, в колегіях

«Pazmanian» та «Святої Барбари» у Відні й «De Propaganda Fide» в Римі. Це стало можливим завдяки укладеній 5 вересня 1700 р. в місті Алба-Юлія унії, що широко відкрило двері авторитетних католицьких вищих шкіл перед румунами-уніатами. Позитивний імпульс цієї події чітко простежується на біографічному тлі авторів першої друкованої граматики румунської мови – «*Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*» («*Основи дако-романської або валаської мови*», Відень, 1780) – **Самуїла Міку** (**Samuil Micu**) та **Георге Шінкая** (**Gheorghe Şincai**) (останній зі своїми уточненнями перевидав працю в Буді 1805 р.)[132]. У 1766-1772 рр. С. Міку навчався в колегії «Pazmanian», де студіював курси просвітницького спрямування (філософію, принципи державної політики, механіку) й німецьку мову, що дозволило йому 1779 р. стати префектом колегії «Святої Барбари». Г. Шінкай упродовж 1774-1779 рр. учився в римській колегії «De Propaganda Fide», де ретельно опрацьовував давні джерела, вилучаючи звідти свідчення стосовно румунської історії, що згодом увійшли до його відомої багатотомної праці «Hronica românilor» («Хроніка румунів»), логічно обґрунтовуючої дако-румунський континуітет (*continuitate*) у Трансільванії (тут можна провести типологічні паралелі з вітчизняною «Історією русів» невідомого автора, що теж була створена в той самий історичний період – кінець XVIII-початок XIX ст.) У його передмові до «Elementa...» (загальна структура праці належить С. Міку) вперше викладено концепцію Трансільванської школи щодо походження румунського народу та його мови. «Настало сімнадцяте століття з тих пір, – зазначає Г. Шінкай, – як Траян, перемігши Децебала, колонізував спустошену Дакію» [р. 2], але «дако-романці» зберегли мову своїх предків, що стверджується в першій частині граматики «De orthografia» («Про орфографію») виявленням основних закономірностей фонетичної еволюції латинських слів у румунські. Скажімо, перехід наголошених у латині **e, o** в дифтонги

[132] Перевидання див.: Micu S., Şincai Gh. Elementa linguae daco-romanae sive valachicae / Studiu introductiv, traducerea textelor şi note de Mircea Zdrenghea. – Cluj-Napoca: Ed. Dacia, 1980. – 246 p. За цим виданням і цитуємо текст у власному перекладі.

ea, oa в румунській пояснено так: «Коли після складу, що пишеться з **o**, йде наступний з голосною **a** або **e**, попереднє **o** звучить ніби **oa**, наприклад: *porta* "*porta*" [лат.-С.Л.] ("*брама*"), *sorte* "*sors*" ("*доля*"). Читай: [*poarta*, *soarte*]» [p. 16]. Тут же сформульовано й загальні правила етимологічного правопису, які мали «просвітити», як образно висловився видатний румунський письменник Лучіан Блага, «затемнену субстанцію румунського слова», його латинську внутрішню й зовнішню форми. У другому виданні граматики пропонувалося передавати нелабіалізований румунський голосний заднього ряду високого підняття [w], що походить із латинських [a], [e], [i] та ін. за допомогою діакритичного знаку circumflex над відповідними літерами на позначення голосного – **â, ê, î**: *câmp* "*cîmp*" < лат. *campus* "*поле*", *têmp* "*tîmp*" < лат. *tempus* "*час*", *împerat* "*împărat*" < лат. *imperator* "*цар*, *імператор*" та ін. [p. 124,126]. Обгрунтуванню романського характеру румунської мови (власне, її latinitate, бо наголошується на класичній латині) служать і теоретичні моменти другої частини праці – «De etymologia» («Про етимологію [морфологію – С. Л.]»), які базуються на латинських ренесансних граматиках (з відповідною лінгвістичною термінологією), значно ближчих, як нами було показано у розділах про Середньовіччя та Відродження, за середньовічні до класичного канону linguae sacrae. Прагнучи знайти всі відповідники граматичних форм і категорій класичної латини (цілком у дусі просвітницької «автентичної античності»), укладачі (насамперед, С. Міку) значною мірою виокремлювали неіснуючі в румунській мові форми – ablativus у системі відмінка, майбутній час інфінітива ("*a fi lăudător*" = *laudaturus esse*), наказового способу ("*să lauzi tu*" = *laudato*; ця форма в сучасній румунській мові властива презенсу кон'юнктива, який може використовуватися в спонукальній функції імператива, однак лише теперішнього часу), дієприкметника ("*a fi lăudător*" = *laudaturus*), родовий відмінок зворотного займенника ("*a-săi*" = *sui*). "Відмінки" герундія в румунській мові – теж наслідок імітації латинських граматик ("*de lăudat*" = *laudandi*, "*de lăudare*" = *ad laudandum*, "*lăudînd*" = *laudando*; лише остання форма літературна). Умовний спосіб (condiţional)

уключено в кон'юнктив, який справді в латинській мові міг виражати умовне значення (coniunctivus potentialis, optativus та irrealis). Окрім презенса й перфекта кондиціонала, властивих сучасній румунській мові, вичленено імперфект ("*eu aş lăuda*" = *laudarem*, власне, це модерна форма презенса; в «Elementa...» ж 1-а ос. одн. презенса кондиціонала – "*să laud*", яка нині нормативна лише в кон'юнктиві) та плюсквамперфект ("*eu aş fi lăudat*", "*eu aş fi fost lăudat*"= *laudavissem*, *laudatus essem*). Подібна плутанина зумовлена в першу чергу тим, що кондиціонал і кон'юнктив сучасної румунської мови (як і conditionnel та subjonctif французької) походять від латинського кон'юнктива (modus coniunctivus), який у класичну добу, вживаючись у чотирьох часових формах (praesens, imperfectum, perfectum, plusquamperfectum) активного й пасивного станів, міг передавати, крім можливості, заклик до дії, побажання про її виконання, вагання, сумнів тощо. Не зовсім вдалою є ремарка про відсутність у румунській мові середнього роду. Дійсно, він почав занепадати ще в класичній латині – в уривку «Cena Trimalchionis» («Бенкет Трімальхіона») Петронія форми чоловічого роду типу *balneus* "*баня*", *cornus* "*ріг*" замінюють літературні форми середнього роду відповідних іменників *balneum*, *cornu* – і зник (у його «латинській субстанції») в усіх сучасних романських мовах (чеський лінгвіст Ж. Моль пояснював це впливом умбрської мови), проте в румунській (можливо, внаслідок узаємодії зі слов'янськими мовами) залишилися форми «подвійного (або обопільного) роду» іменників і прикметників, куди перейшла переважна більшість латинських відповідників середнього роду: рум. *fier*, *fiere* < лат. *ferrum* "*залізо*", рум. *val*, *valuri* < лат. *vallum* "*вал*" та ін. Вагомішим у граматиці є живомовне наповнення цього латинського граматичного канону, деякі емпіричні правила стосовно тих чи інших закономірностей "дако-романської мови" (розрізнення роду іменників за афіксами й семантикою, утворення форм множини від однини і т. п.); як окрему частину мови схарактеризовано числівник, щоправда, аналізуються лише кількісні й порядкові [р. 42, 44] (слід наголосити, що, скажімо, в русистиці вперше числівник як окрему частину мови схарактеризував

Ф.І. Буслаєв аж 1859 р.). Оригінальнішим є третій розділ («De syntaxi»), де акцентуються відмінності синтаксичної будови румунської мови від латини (прийменникова конструкція з **pe** в акузативі для істот; ablativus instrumenti і т.д.). Завершує працю невеликий «Румуно-латинський розмовник».

Ставши вдалим поєднанням сакральних латинських канонів граматичної теорії з «національним змістом», праця С. Міку та Г. Шінкая стимулювала вихід подальших граматик румунської мови – Іоана Мольнара-Піуаріу (1788), Раду Темпя (1797), Пауля Йорговича (1799), Константина Дяконовича-Логи (1822). Вона мала й міжнародний резонанс. Засновник романістики Фрідріх Діц (1794-1876), розглядаючи румунську мову як романську в тритомному дослідженні «Grammatik der romanischen Sprachen» («Граматика романських мов», 1836-1845), що «стала головним джерелом знайомства з румунською мовою за кордоном», відштовхувався в цьому питанні від висновків С. Міку та Г. Шінкая.

За браком місця дуже коротко спинимося ще на деяких латиномовних граматиках румунської мови. **Петру Майор** (**Petru Maior**, 1760/61-1821), найрадикальніший латиніст Трансільванської школи в культурному житті Румунії кінця XVIII-початку XIX ст., фундатор власне латинськоі течії в XIX ст., диференціювавши класичну та народну латину (з якої походить румунська мова) й базовий словниковий склад та «латинський перстрат» у романських мовах, стимулював і часткову деуніверсалізацію румунської граматичної теорії[133], імпульсуючи її поступовий відхід від класично-ренесансного латинського канону, що можна простежити вже на прикладі граматичних праць сучасника П. Майора, зачинателя нової румунської літератури **Йона Будай-Деляну** (**Ioan Budai-Deleanu**, 1760-1820), більша половина життя якого (33 роки з 60, з 1787 до смерті) пов'язані зі Львовом.

З останньоі чверті XVIII ст. Галичина разом із Трансільванією стали складати спільний історико-культурний і релігійний

[133] Лучканин С.М. «Ідіоетнічне» в «універсальному» – основний інгредієнт історико-лінгвістичної концепції Петру Майора // Мова та історія. – К., 1996. – Вип.19. – С. 6-8.

(греко-католицький) ареал у межах багатонаціональної Австрійської монархії з її тісною контамінацією культур, національно-освітніх осередків, широкою циркуляцією націо- й інонаціональних літературно-художніх і наукових видань. Як стверджується в «Історії румунської літератури», Львів на той час мав і румунську школу, а місцевий суд – румунську секцію; працюючи в столиці Східної Галичини як «судовий секретар і придворний радник», Будай-Деляну міг не тільки познайомитися з українською, польською, німецькою культурами, не забував латинську, а й брав активну участь у діяльності румунського земляцтва, листувався зі своїми трансільванськими однодумцями, зокрема – з Петру Майором. У Львові Будай-Деляну написав свій найвідоміший лтературно-художній твір – сатирично-бурлескну поему «Ţiganiada» («Циганіада»)[134], пройнятою соціальною критикою феодальних порядків із позицій Просвітництва (відчутно вплив «Орлеанської діви» Вольтера), історико-документальну працю «De originibus populorum Transilvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis» («Коментар про походження народів Трансільванії з історико-критичними зауваженнями»), у якій аргументовано доводиться романське походження румунського етносу та його мови, румунський континуітет у Дакії, уклав «Lexiconul românesc-nemţesc» (у 4-х томах) і два томи «Німецько-румунського словника». Однак у центрі нашої уваги – насамперед граматичні праці Й. Будай-Деляну – «Fundamenta grammatices linguae romanicae seu ita dictae valachicae usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata» («Основи граматики романської мови або так званої валаської, приладженої для вжитку як автохтонів, так і чужинців») та створена десь після 1815 р. румуномовна граматика – «Temeiurile gramaticii românești» («Основи

[134] Фрагменти «Циганіади» українською мовою переклала відома сучасна українська письменниця Ольга Страшенко, див.: Хрестоматія румунської поезії XIX-XX ст. Двомовне видання румунською та українською мовами. / Упоряд., передм. та прим. С.М. Лучканина. – К,: Наук. світ, 2002. – С. 36-39. Цей переклад передруковано і в книгах поетичних перекладів Ольги Страшенко в 2007 та 2018 рр.

румунської граматики»)[135], а також незакінчений коментар до неї «Dascălul românesc pentru temeiurile gramaticii româneşti» («Румунський наставник для основ румунської граматики»). Загалом, відмінність між двома варіантами незначна, однак латиномовний більш логічно виважений, довершений, а в румуномовному виклад не такий послідовний, популярніший. На жаль, майже всі твори Будай-Деляну були надруковані аж через пів-, а то й через ціле століття по смерті письменника, через те й не мали прямого впливу на його румунських сучасників, хоча, цікава річ, латинськомовним варіантом «Основ румунськоі граматики» міг скористатися Іван Вагилевич, автор «Дакійської граматики» та «Даккського словника» (про словник див. розвідку С.В. Семчинського)[136]. Узагалі, граматичні праці Й. Будай-Деляну якісно відрізняються від попередніх, створених трансільванськими книжниками – при латинській течії філолог викладає граматичну теорію румунської мови як континуант латини, а не її «псування», детально описує її фонетичну систему, говорить про механізм висловлювання (свого роду біологічний аспект вивчення звукової природи мови), зв'язок між словом (cuvînt) і поняттям (noţiune), пояснює особливості вимови румунських літер посередництвом орфоепічної традиції інших мов – як еквівалент румунського звуку [ă] наводяться латинський дифтонг *ae*, німецьке *ä* та французький дифтонг *ai*, [î] – відповідний звук чеської, польської й російської мов. По суті, єдиним недоліком орфографічної частини, у якій обстоюється фонетичний принцип правопису латиницею, є розрізнення за латинським зразком румунських голосних за довготою і короткістю (тут проявило себе захоплення письменника латинським віршуванням). У Будай-Деляну, на перший погляд, збережено давню восьми-

[135] Граматичні праці Й. Будай-Деляну можна прочитати в наступних виданнях: Budai-Deleanu I. Scrieri lingvistice. / Text stabilit şi glosar de Mirela Teodores, introducere şi note de Ion Gheţie. – B., 1970; Şcoala Ardeleană. Antologie. În III vol., vol. II. – B., 1970. – P. 299-312.

[136] Semcinsky S. Un dicţionar românesc din prima jumătate a secolului al XIX-lea // Actele celui de-al XII-lea congres internaţional de lingvistică şi filologie romanică, p. a 2-a. – B., 1971. – P. 1397-1404.

членну класифікацію частин мови, однак у ній говориться і про артикль, імена поділено на іменники (substantivurile) та прикметники (adiectivurile), які аналізуються окремо. Збережено п'ять латинських відмін, однак критерій поділу – флексія називного відмінка множини; скажімо, першу відміну складають іменники, що утворюють множину на *-е – measă* (sic!) «*стіл*», *doamnă «господиня», lemn «дерево», cîntec «пісня»*; в латині до першої відміни належали лише перші два слова – *masa*, *-ae*; *domina*, *-ae*; *lignum,-i (n)* та *canticum,-i (n)* – іменники другої відміни; другу – іменники з флексією *-i (arbore, arbori*; у латині *arbor,-oris*(f) – третя відміна) і т.д. Виокремлено шість відмінків іменника (з аблативом) і, як у львівській граматиці «АДЕЛЬФОТЕС» 1591 р. (про це див. далі), сказано, що номінатив і вокатив – прямі відмінки, інші – непрямі. Окрім чоловічого та жіночого, розрізняються й іменники середнього роду (*obicei «звичай»*, *lucru «річ»*, *lemn «дерево»*, *nume «ім'я»*), про що не згадано граматиці С. Міку та Г. Шінкая «Elementa linguae romanae sive valachicae». Дескрипція прикметників, займенників – майже як і в сучасних румунських граматиках. Частково ще латинізаторська традиція (в порівнянні з попередніми граматичними працями) простежується в розділі про дієслово, що полягає у виділенні майбутнього часу інфінітива (*de a adunare = congregaturus esse*), активної і пасивної форми давноминулого часу індикатива (*adunasem = congregaveram; am fost adunat = congrecatus eram «я був обраний»*), імперфекту й плюсквамперфекту кон'юнктива (названого subjunctiv); пор. те саме в праці С. Міку та Г. Шінкая. Але вже нічого не сказано про футурум дієприкметників, відмінки герундія, натомість вичленено в індикативі нові часи – (deplin) trecut sîmplu (sic!) (perfectul simplu «простий минулий закінчений час») та (deplin) trecut compus (perfectul compus «складений минулий закінчений час»), схарактеризовано неправильні дієслова виключно румунської мови (*a da «давати», a sta «стояти», a mînea* (sic!) (*a mînca* – С.Л.) *«їсти»*). Однак, на відміну від морфологічної, синтаксичну частину граматичної праці Будай-Деляну створено в латинізаторському дусі

з узгодженням часів та особливостями вживання кон`юнктива в незалежних і підрядних реченнях.

Загалом, граматичним працям Й. Будай-Деляну властива експліцитна латинізація, проте наголосимо, що ще раніше за П. Майора він ствердив, що румунська мова є продовженням розмовної латинської мови у Дакії і підкреслив роль даккського субстрату у формуванні нової мови (про це особливо сказано у передмовах). Також йому одному з перших у румунській лінгвістиці належить дослідження подібності між певними румунськими словами та відповідниками з французької, іспанської, італійської мов. Й. Будай-Деляну запропонував орфографічну реформу, обґрунтувавши необхідність переведення румунського письма на латинський алфавіт (тривалий час румунська графіка базувалася на кирилиці аж до 1860-1863 рр.). Зберігаючи частково «латинізаторські» захоплення своїх попередників, його граматичні праці систематичніше подали мовний матеріал і майже остаточно виробили сучасну граматичну термінологію, хоча майже в кожному випадку новий граматичний термін має поруч і власний «переклад» румунською мовою: *personal (frăţăsc) «особовий», posesiv (răducătoriu) «присвійний», prepositie (punere înainte) «прийменник», genetiv (născătoriu) «генетив, родовий відмінок», comparativ (asemănătoriu) «компаратив, вищий ступінь порівняння»* та ін. Граматичні праці Йона Будай-Деляну, хоча й тривалий час залишалися в рукопису, займають проміжне місце в процесі нормалізації румунської мови. Написані за зразком латинських ренесансних граматик, вони привнесли, незважаючи на деякі латинізаторські перебільшення, ряд нових елементів (системність подачі мовного матеріалу, термінологія та ін.), які ознаменували становлення нової епохи в історії румунської граматики, остаточно оформленої працею «Gramatica românească» («Румунська граматика») Йона Еліаде-Редулеску (1802-1872), що побачила світ у Сібіу 1828 р.

Менш відомою є латиномовна «Дако-романська або валаська граматика» («Grammatica Daco-Romana sive valachica latinitate donata, aucta, ac in hunc ordinem redacta») культурно-церковного діяча **Іоана Алексі** (**Ioan Alexi**, 1801-1863), що була опублікована

1826 р. у Відні. Її було написано задля того, щоб зробити відомими «скарби румунської мови». Структура граматики традиційна – відповідно орфографічно-орфоепічна, етимологічна (морфологічна) й синтаксична частини, містить як додаток румунсько-латинський словничок, кілька діалогів і текстів, підбірку байок Езопа. У відповідності з орфографічною системою, започаткованою Петру Майором (зменшення «зайвих» кириличних літер), пропонується скорочення кириличного алфавіту.

1840 р. у Відні з'явилася праця «Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae Romanae in utraque Dacia vigentis vulgo Vallachicae» («Критичний огляд походження, творення і форм романської мови в обох Дакіях молодого валаського народу») **Августа Требонія Лавріана** (**August Treboniu Laurian**, 1810-1881), основоположника «латинізаторської течії» в румунській мові. У ній реконструйовано прототип (насправді неіснуючий) румунської мови на основі розмовної латини епохи Траяна (поч. II ст. н.е.), яка, за автором, не змінювалася протягом століть, а наступні «нашарування» мають бути усунуті в процесі культивування мови. Пропонуючи штучну мову, ця праця, звичайно, не могла мати практичного значення, проте подавала цінні спостереження щодо лексичних і граматичних «стратів» у румунській мові.

Латиномовні граматики румунської мови, при всіх своїх перебільшеннях, відіграли помітну роль у формуванні наукового погляду на румунську мову як романську, її «латинське» походження і необхідність заміни кирилиці латиницею, а також представили румунську мову для наукових європейських шкіл. Вони стимулювали зацікавлення історичним минулим румунського народу, що з середини XIX ст. знайшло своє відображення в появі в Румунії (повністю незалежна держава з 1877 р.) наукових організацій, музеїв, у розгортанні історико-археологічних і філологічних досліджень, пов'язаних з долями причорноморських грецьких міст-держав і їхнім впливом на місцеві племена сусідньої Добруджі (східна Румунія), історією земель нижнього Придунав'я в період римського володарювання та в епоху «великого переселення

народів» у зв'язку з етногенезом румунів та еволюцією з народної латини румунської мови[137].

У загальному процесі розвитку класичної філології період Просвітництва займає важливе місце, оскільки саме в цей час вона остаточно набула світського вигляду, революційно-демократичного забарвлення, було вироблене уявлення про людське суспільство як складний комплекс, який згодом отримав назву «цивілізації». У відповідності з новими установками й устремліннями, новий класицизм доби Просвітництва шукає собі «точку опори» вже не в мистецтві «золотого віку Октавіана Августа» (як це було з французьким класицизмом XVII ст.), а рішуче звертається до класичної Стародавньої Греції та республіканського Риму. У першу чергу в епоху Просвітництва високого злету досягла історіографія античної історії, оскільки основні теоретичні положення просвітників значною мірою вироблялися на матеріалах античної історії. Майже всі представники європейського Просвітництва були авторами спеціальних досліджень із проблем античної, передусім римської історії і культури. Найвидатнішими просвітниками, що збагатили просвітницьку класичну філологію (в її найширшому розумінні, в тісному зв'язку з історичною наукою, філософією, літературною теорією та критикою і т. д.) своїми дослідженнями, були Джамбатиста Віко в Італії, Шарль Монтеск'є, Вольтер та Дідро у Франції, Едуард Гіббон й Адам Діксон в Англії. Окремо слід виділити класичну філологію Просвітництва в Німеччині (Вінкельман, Лессінг, Гердер, Форстер, окремі художні твори Шиллера та Гете), а також накопичення у XVIII ст. матеріалу джерел та методики їх історико-філологічного дослідження, розповсюдження національних

[137] Про дослідження з класичної філології в Румунії у зв'язку з загальною історією мовознавства див.: Graur Al., Wald L. Scurtâ istorie a lingvisticii. Ediţia a III-a revâzutâ şi adâugitâ. – Bucureşti: Ed. didacticâ şi pedagogicâ, 1977. – 275 p. (P. 123-131). Про латиномовні граматики румунської мови див. також: Лучканин С.М. Латиномовні граматики румунської мови кінця XVIII-початку XIX ст. // Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Випуск 9. – К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2000. – С. 48-51.

граматик, написаних латинською мовою, як-от у румунських феодальних державах-князівствах.

Водночас у просвітницькій класичній філології були й недоопрацювання – недооцінка ролі джерел і надмірне звернення до соціологічних вибудов та зайва публіцистичність, які заважали об'єктивному дослідженню справжнього поступу античної історії і культури.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкажіть про витворення культу античності як справжнього джерела людської культури в епоху Просвітництва.
2. До яких періодів з історії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму переважно зверталися просвітники? Чому?
3. Схарактеризуйте основні ідеї трактату Монтеск'є «Роздуми про причини величі й занепаду римлян» (1734). Що зумовило велич Риму на думку Монтеск'є? А що спричинило падіння Риму? Чи перегукується це із сучасністю?
4. Якому аспекту з вивчення античності закликав найбільше довіряти Вольтер? Обґрунтуйте свою думку.
5. Схарактеризуйте основні ідеї праці Е. Гіббона «Історія занепаду і руйнування Римської імперії». Що Вам відомо про зацікавлення Тараса Шевченка цим твором?
6. Розкажіть про бачення Й.-Й. Вінкельманом зразку прекрасної людини, держави, культури в еллінській класиці («Історія стародавнього мистецтва»). У чому вважав «єдиною причиною могутності й величі, яких досягли Афіни», Й. Вінкельман?
7. Розкажіть про «Лаокоон» Г.Е. Лессінга як засудження помилкового тлумачення античної спадщини класицистами.
8. Як характеризував історичну роль стародавніх греків і римлян Й.Г. Гердер («Ідеї до філософії історії людства»)?
9. Чому в румунських землях набули значного поширення в XVII-XVIII ст. граматики латинської і давньогрецької (меншою мірою) мов? Що Вам відомо про епоху фанаріотів в історії румунської культури?
10. Схарактеризуйте працю «Elementa linguae dacoromanae sive valachicae» С. Міку та Г. Шінкая (1780).

11. Повідомте про латинськомовні граматики румунської мови першої половини XIX ст. Й. Будай-Деляну, Й. Алексі, А.Т. Лавріана. Що Вам відомо про зв'язки Йона Будай-Деляну зі Львовом? Наведіть паралелі його «Циганіади» з «Енеїдою» Івана Котляревського (опис пекла і под.), для цього використайте переклад фрагментів «Циганіади» українською мовою Ольгою Страшенко.

ВИРОБЛЕННЯ РОЗУМІННЯ ПРЕДМЕТУ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ XIX СТ. РОЗВИТОК КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ В XIX-XX СТ.

На зламі XVIII-XIX ст. відбулася суттєва й рішуча зміна становища класичної філології, її місця серед інших наук. Причини, що зумовили класичній філології новий напрям розвитку, полягають у тих змінах, що відбулися в суспільно-політичному й духовно-культурному житті Західної Європи. Нагадаємо, що на той час уже достатньо великого розвитку набули національні мови й літератури, в інших країнах цей процес розпочався раніше, як, наприклад, у Франції та в Англії, в інших дещо пізніше, наприклад у Німеччині, Італії. З їхнім розвитком мало-помалу стала витіснятися латинська мова з тих галузей, де вона до того майже виняткова панувала. Ще в XVII ст. ця мова в міжнародних відносинах стала замінюватися французькою, а у XVIII ст. латина почала втрачати своє виняткове місце й у науці. Починаючи з XVIII ст. навіть учені в своїх працях стали попеременно вживати то латинську мову, то вітчизняну. При такому розвитку національних мов і літератур не міг далі втриматися погляд на класичну філологію як на наставницю в красномовстві й поезії, а водночас не могло не втратити свого значення і колишнє практичне вивчення латинської мови з метою оволодіння нею в досконалості. Писання латинських віршів, промов, епістол і т.п. стало все більше й більше виходити з моди. До того ж самі науки, які в епоху Відродження перебували на нижчому рівні розвитку, ніж в античний час (особливо в Греції), завдяки тому поштовхові, який було надано вивченням клачиних літератур, стали досягати значних успіхів і почали розвиватися самостійно. Не говорячи вже про природничі й технічні науки, значення яких усе більше й більше зростало разом із їхнім розвитком, навіть ті науки, які були найближчими до філологічних студій,

такі як філософія, історія, почали «еманциповуватися» від зразків і теорій древніх і прокладати собі нові шляхи розвитку. Загалом, чим самостійнішими ставали науки і чим ширшим ставало їхнє коло, тим менш імовірною була та всебічна ерудиція, яка вирізняла філологів-«енциклопедистів» попередніх століть і тим менше могла філологія бути представницею універсального знання. «З багатьох предметів стародавні греки і римляни перестали бути єдиним або, в крайньому випадку, основним джерелом знання, а в деяких науках, особливо в природничих, утримували лише історичний інтерес. Таким чином, з розвитком наук і національних літератур, класична філологія не могла втриматися в своєму колишньому стані»[138]. Слід зазначити, що вже в XVII-XVIII ст. самі класичні філологи по-різному вбачають предмет і завдання своєї науки. Якщо одні з них усе ще дивилися на неї як на енциклопедію знань, то інші розуміли під нею лише знання античних мов і археології (історії). Більшість англійських і голландських вчених, як ми вже відзначали, вважали справжнім завданням класичної філології критику, виправлення й тлумачення літературних і взагалі писемних пам'яток класичної давнини.

З цього дискусійного становища було виведено класичну філологію наприкінці XVIII ст. визначним німецьким філологом **Фрідріхом Августом Вольфом** (**F. Wolf**, 1759-1824). Він працював професором у Гетингені, згодом став членом Берлінської академії наук і викладачем у новоствореному Берлінському університеті. Його наукові погляди почали формуватися ще на студентській лаві, коли, будучи студентом Гетингенського університету, він слухав лекції знаменитого на той час професора Ер. Гейне, що став відомим завдяки своїм досконалим коментарям до Вергілія. Однак Вольф не сприйняв естетичного елементу свого вчителя в тлумачення древніх авторів, не знаходячи в ньому достатньо критичного аналізу й відкидаючи надто велику віру в традицію й загальні естетичні судження. Ф.А. Вольф (саме він став першим

[138] Вейсман Л. Очерк истории классической филологии в Западной Европе // Русское обозрение, 1882, № 5. – С. 609.

уживати термін «ФІЛОЛОГ» на позначення фаху), як і його великий сучасник і співвітчизник Вільгельм Гумбольдт у мовознавстві (виокремив загальну теорію мови), першим зрозумів, що класична філологія далі не могла виконувати ті завдання, які вже частково розв`язувалися іншими науками, частково застаріли, вважаючи, що класична філологія має чіткіше розмежувати свою галузь у порівнянні з галузями інших наук, щоб не розчинитися в них і щоб не дублювати їх. Не задовольняючись ні надто широким, ні надто вузьким поглядом на неї, він намагався точніше визначити її предмет і завдання. Предметом класичної філології Вольф уважав давні пам'ятки, давши їй назву *науки про старожитності* (*Alterthumswissenschaft*)[139]. Укажемо, що на зламі XVIII-XIX ст. з іменем філології нерозривно пов`язувалося вивчення не якихзавгодно старожитностей, а лише греко-римської давнини. Тому Вольф, визначаючи філологію як науку про старожитності, розумів під нею лише класичну філологію, яка одна й існувала практично на той час (говоримо, звичайно, з деяким перебільшенням). Виходячи з цього основного положення, що філологія (тобто класична філологія) є наука про класичні старожитності, він увів до її кола всі ті дисципліни, в полі зору яких – вивчення цих старожитностей. Не перераховуючи всіх 24 дисциплін, які, за визначенням Вольфа, складають частини філології або науки про класичні старожитності, відзначимо лише основні, а саме: грецька і латинська граматики (говорячи сучасною мовою, нормативна (базова) граматика давньогрецької і латинської мов); теорія прози й поезії давніх греків і римлян, або стилістика й метрика (сучасне «античне віршування»); основи філологічної герменевтики і критики (тобто тлумачення стародавніх авторів, критика й виправлення тексту і т. п.); географія та історія стародавніх греків і римлян з включенням хронології та історичної критики («історія античного світу»); грецькі і римські старожитності, суспільні та приватні («приватне і громадське життя давніх греків та римлян»); грецька

[139] Сучасне видання в перекладі російською див.: Вольф Ф.А. Что такое классическая филология? Очерк науки древности. – М.: Либроком, 2012. – 96 с.

та римська міфологія (назва Вольфа не змінилася й до сьогодні); історія грецької та римської літератур; археологія або теорія та історія мистецтва стародавніх греків і римлян («античне мистецтво»); епіграфіка та нумізматика; історія класичної філології з включенням бібліографії як підсумкова дисципліна.

Цей свій погляд на об'єкт і завдання класичної філології Ф. Вольф виклав спочатку в лекціях, читаних ним у Гетингенському університеті під назвою Encyclopaedia philologica, надрукованих після його смерті одним із його слухачів (Wolf`s Vorlesungen über Encyclopaedie der Philologie von Stochmann, 1830), а також у спеціальній статті, що опублікована у виданому Вольфом Museum der Alterthumswissenschaft за 1807 р. під заголовком Darstellung der Alterthumswissenschaft. У цій статті Вольф, між іншим, пояснює, чому він дав цій науці назву науки про старожитності, а не «класичної філології»: це сталося тому, що, за його словами, ім`я філології скоріш за все співпадає з літературою і виключає мистецтво древніх, а також ще тому, що під філологією переважно розуміють лінгвістику.

Якщо уважно поглянути лише на назви дисциплін, які Вольф уключає до кола класичної філології, то можна побачити, що в цьому відношенні він небагато нового ввів до неї, оскільки й до нього філологи займалися більшою чи меншою мірою вищезазначеними дисциплінами. Нове й суттєве в його погляді полягало в поєднанні й виробленні розуміння класичної філології як науки, визначенні її об'єкта. Вольф вивів класичну філологію зі стану невизначеності і привніс єдність і логічний зв`язок там, де до нього панувала розрізненість. Він надав їй форми «наукового організму», визначив точно її предмет і завдання, які до нього розумілися доволі затуманено – або занадто широко, без певних меж, або занадто обмежено й вузько. Зробивши об'єктом класичної філології вивчення давнього класичного світу, Вольф виключив з неї все, що не стосувалося цього вивчення (як, наприклад, енциклопедичне заняття майже всіма науками або ж практичне заняття нею як наукою елоквенції) і включив до неї все те, що прямо стосувалося цього вивчення і що до того часу складало предмет випадкових

або аматорських («дилетантських») занять (маються на увазі історія античного мистецтва, яку після Вінкельмана не розробляли з нових позицій, антична епіграфіка, нумізматика та ін.) Разом із тим Вольф спробував визначити й базу філологічного методу й сам подав зразок філологічної критики у своєму найвідомішому творі «*Вступ до Гомера*» («*Prolegomena ad Homerum*», 1795, була перекладена також російською мовою у XIX ст.)

Цей твір було опубліковано як передмову в підготовленому Вольфом виданні грецького тексту поем і він став першою справді науковою постановкою «гомерівського питання». Вольф писав свою працю вже в обстановці підвищеного інтересу до народної поезії, який завдяки Гердеру та передромантикам розвинувся на той час в Англії та в Німеччині. Ворожий класицизму напрям (пізнє Просвітництво і передромантизм) у літературі й естетиці встановлював глибоку, принципову відмінність між «природним» народним і «штучним» книжним епосом; поеми Гомера відносили до першої категорії. Вольф, подавши зразок критичного розгляду як самого тексту, так і внутрішнього змісту поем, намагався подати історично документоване обґрунтування того, що «Іліада» й «Одіссея» є зводами різних пісень, складеними в різний час багатьма народними співцями, серед яких найзнаменитішим виявився Гомер. «Він наводить три аргументи проти традиційного уявлення про єдність гомерівських поем, – зазначає відомий дослідник античної літератури І.М. Тронський: 1) порівняно пізній розвиток писемності у греків, який він відносить до VII-VI ст. до н. е.; 2) античні відомості про перший запис поем у часи Пісістрата; 3) окремі вставки і суперечності в поемах»[140]. Неможливість створення великих поем у безписемний час (а Вольф уявляє собі обсяг репертуару давніх співців значно меншим, ніж він насправді буває в безписемних суспільствах – співці запам'ятовують велику масу тексту, розміром у десятки тисяч віршів) і непотрібність їх в епоху, коли вимагалися лише короткі застільні пісні на честь

[140] Тронський І.М. Історія античної літератури. – 2-е вид. – К.: Рад.школа, 1959. – С. 61.

богів і героїв, приводять Вольфа до переконання, що «Іліада» й «Одіссея» постали внаслідок значної редакційної обробки зібрань окремих пісень. Пісні ці були збережені в пам'яті рапсодів і були записані лише за часів Пісістрата (560-527 до н. е.); тоді ж було виконано певну редакційну роботу для того, щоб їх об`єднати. «Вольф не заперечує єдності й цілісності поем, але вважає, що ця єдність лежить уже в самому матеріалі, в міфі, і тому не вимагає припущення про єдиного автора поем. Проте Вольф припускає, що більшість окремих пісень, які ввійшли в поеми, належать одному співцеві, якого він називає Гомером; пізніші співці склали ряд інших пісень, які зберігались у рапсодичному переказі разом зі справжнім Гомером і були об'єднані з ним за часів Пісістрата. Це останнє припущення Вольфа є компромісом, поступкою традиції і не випливає з його основних доводів. Уже 1796 р. відомий німецький романтик Фр. Шлегель, розвиваючи положення Гердера і Вольфа, зробив з них послідовний висновок: художня цілісність поем пов'язана не з творчим задумом індивідуального автора, а з єдністю «народу, який творить». Іншими словами: гомерівський епос є результатом творчості народних поетів»[141]. Після виходу у світ праці Вольфа дослідники «гомерівського питання» поділилися на прибічників двох основних гіпотез: «аналітичної» («вольфіанці»), яка розділяла епос на окремі самостійні твори, складені різними співцями, і «унітарної», що захищала єдність поем та одного їхнього автора – Гомера.

У подальшому розвитку філологічної науки, як зауважує І.М. Тронський, один з основних доказів, які висувалися Вольфом на користь його теорії, було визнано виразно помилковим, а саме – його погляд на пізню появу писемності в греків. Відкриття в галузі грецької епіграфіки й палеографії, різноманітні археологічні розкопки показали, що писемність у греків була наявна задовго до VII-VI ст. до н.е. і вже у VIII ст. до н.е. мала широке застосування. Епоха витворення «Іліади» та «Одіссеї» не може

[141] Тронський І.М. Історія античної літератури. – 2-е вид. – К.: Рад.школа, 1959. – С. 61-62.

характеризуватися як безписемний період. Також було з'ясовано, що відомості про пісістратівську редакцію становлять собою значною мірою домисли учених пізньої античності і не можуть сповна довести, що перший запис гомерівських поем було проведено в часи Пісістрата. До нашого часу в силі залишається третій аргумент Вольфа, який він, проте, розробив найменшою мірою – про суперечності й неузгодженості між окремими частинами поем. Зокрема, сам план «Іліади», як його намічено на початку – про гнів Ахілла, – на думку Вольфа витримується лише до XVIII пісні, а окремі частини мають вигляд вільно з'єднаних рапсодій. Вольф також наголошував, що в «Іліаді» (як і в «Одіссеї») між деякими частинами трапляються суперечності: наприклад, у XIII пісні «Іліади» (658) з'являється герой Пілемен, а раніше (V, 578) розповідалося про його смерть. У п'ятій книзі «Іліади» Діомед (син Тідея, аргоський герой, один з наймогутніших ахейських воїнів-героїв Троянської війни) завдає поранення Афродіті й Аресу, а в шостій (вірш 129) він говорить, що ніколи не наважувався битися з богами Олімпу і т. ін. Виявляючи подібні неузгодженості, «вольфіанці» намагалися виділити в «Іліаді» й «Одіссеї» їхні складові частини й намалювати справжню картину тривалого в часі виникнення гомерівського епосу.

Таким чином, незважаючи на те, що й тлумачення Гомера, і система науки про старожитності Вольфа мали деякі недоліки (надмірне дрібнення дисциплін, відсутність органічного зв`язку між окремими з них, твердження про відсутність у гомерівський час писемності), погляд Ф.А. Вольфа справив величезний вплив на розвиток класичної філології. Завдяки йому вона набула характеру модерної науки, що має свої чітко визначені завдання, спонукала до критичного аналізу джерел для того, щоб виділити різноманітні історичні періоди, відтворити реальну історичну дійсність. Вольф обмежив коло зацікавлень класичної філології щодо інших наук, однак «у цьому колі» чітко окреслив і поглибив сферу її діяльності.

Напрямок, накреслений класичній філології Ф.А. Вольфом, набув особливого поширення в Німеччині, де вона і розвивалася

найбурхливіше протягом усього XIX ст. Видатним ученим XIX ст. був, зокрема, учень Вольфа **Август Бек** (**A.Boeckh**, 1785-1867), професор Берлінського університету і член Берлінської академії наук. Його визначною заслугою стало видання «Корпусу грецьких надписів» («Corpus inscriptionum Graecarum», у 4-х т., 10-и випусках, що містили близько 10 тис. грецьких написів; 1825 р. – 1-й випуск, 1853 р. – останній), що заклало основи грецької епіграфіки. Для збирання і видання з коментарями давньогрецьких написів, які до цього були опубліковані в європейських збірниках і журналах, Бек залучав учених з інших країн, у тому числі і з Росії. Він увів у науковий обіг новий матеріал написів, які раніше майже не використовувалися з метою історичного дослідження й подав зразок історичних студій, заснованих переважно на цьому виді джерела. Предметом свого вивчення він обрав також мало популярну в науковій літературі того часу тему – фінансове господарство Афін, наслідком чого стало видання капітальної праці в трьох томах «Державне господарство афінян» (1817). Новизна теми (економіка), її вивчення на основі епіграфічного матеріалу, спроба поглянути на давніх греків з погляду їхнього повсякденного життя (заробітна плата, ціни, предмети першої необхідності, різноманітні податки, «внески» союзників і т ін.) сприяли подоланню ідеалізації давньогрецького суспільства. Як і будь-яка новаторська ідея, праця Бека викликала невдоволення консервативного напрямку в німецькій класичній філології, який представляв Готфрід Герман, що вважав разом зі своїми послідовниками, що своєю зацікавленістю до повсякденного економічного життя Бек підриває традиційне розуміння класичної філології, покликаної, на його думку, вивчати лише тексти, а не реальне життя античних народів. Обстоюючи широке розуміння предмету класичної філології як спрямованого на вивчення різних сторін життя древніх, тобто розуміючи її як історію в найширшому сенсі цього слова, Бек написав кілька інших великих праць – з античної метрології (1838), календаря (1855 1859), а також синтетичний трактат з класичної філології загалом «Енциклопедія й методологія філологічних наук» («Encyclopaedie und Methodologie der Alterthumswissenschaft»,

1877), де підсумовано його численні дослідження. Надзвичайно плідною була також професорсько-викладацька діяльність Бека, який виховав зі своїх учнів видатних учених – Карла Мюллера, Вільгельма Дройзена, Ернста Курціуса, Макса Бункера та ін., що піднесли німецьку класичну філологію на вищий рівень розвитку.

Улюбленим учнем Бека був **Карл Готфрід Мюллер** (**Müller**, 1797-1840), наукова творчість якого вражає широким колом інтересів. Він звернув свою увагу на історію окремих міст і племен (доріянців, яких він тлумачив за найяскравіших виразників грецького генія, острова Егіни та ін.), грецьку міфологію (праця «Вступ до наукової міфології», 1825), класичну археологію («Керівництво з археології мистецтва», 1830; «Пам'ятки античного мистецтва», 1832), написав двотомну працю про етрусків (1828), яка в пізнішій переробці О. Дееке зберігає наукове значення до цих пір. Як представник класичної філології, Мюллер не міг оминути основні проблеми давньогрецької літератури й випустив узагальнюючу працю «Історія грецької літератури» у 2-х томах (1841), де подав дослідження не лише художньої літератури, але й історичних, публіцистичних і філософських творів, аналізуючи їх на широкому тлі духовного життя давніх греків. Відомим учнем А. Бека став і **Йоганн Густав Дройзен** (**J.G.Droysen**, 1808-1884), європейську славу якому принесла тритомна праця «Історія еллінізму» (1833-1843), присвячена історії Олександра Македонського, діадохів і епігонів (події третього тому доведено до 221 р. до н.е.). Він першим запропонував власне термін «еллінізм», тобто «наслідування греків»; цим терміном користуються і досі, вкладаючи в нього, проте, дещо інший зміст. Опрацювавши величезний фактичний матеріал, Дройзен визначив особливий характер цього історичного періоду як саморозвиток «світового духу» (у даному випадку позначився вплив філософії Гегеля), що спочатку був утілений у народах Стародавнього Сходу, а потім перейшов у Грецію; греко-македонське завоювання характеризувалось як вияв діяльності цього духу. Не дивлячись на окремі недоліки – надмірна увага до зовнішньополітичної історії, ідеалізація Олександра Македонського, деяка риторичність і суб'єктивізм у викладі – «Історія

еллінізму» Дройзена стала однією з найголовніших праць в історіографії античності XIX ст., розсунувши хронологічні межі давньогрецької історії майже на три століття (з кінця IV до кінця I ст. до н.е.). Дройзен також порівнював дії Олександра Македонського з подіями німецької історії XIX ст., а також проводив аналогії між об'єднанням Греції Філіппом II та об'єднанням Німеччини в 1864-1870 рр.

Найзапеклішим противником широкої концепції предмету класичної філології Вольфа-Бека був професор Лейпцизького університету **Готфрід Герман** (**Hermann**, 1772-1848) та його послідовники. Герман у першу чергу прославився як блискучий граматик, метрик і критик, його «Елементи доктрини метрики» («Elementa doctrinae metricae») тривалий час слугували керівництвом у цій складній галузі класичної філології. Крім того, важливими були його видання грецьких трагіків (Есхіла, Софокла, Еврипіда), а також деякі дослідження з античної граматики. Йому належить вислів *Duae res longae sunt difficillimae – lexicon scribere et grammaticam «Існують дві найважчі справи – укладати словник і граматику»*, яким, зокрема, відкривається капітальне свого часу дослідження В.В. Виноградова «Русский язык (Грамматическое учение о слове)», перше видання якого побачило світ 1947 р.[142] Г. Герман зі своїми послідовниками вважали, що завдання, поставлені перед класичною філологією Вольфом та його сподвижниками, є надзвичайно широкими, і що справжнім предметом класичної філології є давньогрецька і латинська мови, тлумачення і критика літературних творів класичної давнини, а що вивчення т. зв. реальних сторін цієї давнини належить іншим наукам, а саме: вивчення давньогрецької і давньоримської історії – історичній науці, вивчення мистецтва – археології та ін. До певної міри вони мали рацію, тому що, по-перше, мова й літературні твори древніх завжди були основним предметом філологічних занять, і, по-друге, тому що давні мови і літератури самі по собі становлять

[142] Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – С. 13.

важливу галузь дослідження, оскільки в них найповніше відображено стародавню освіченість. Проте в їхньому погляді наявна і значна непослідовність. Вони визнавали, що кінцевою метою класичної філології є опанування і ніби духовне сприйняття (рецепція) всього найкращого в античній культурі (літературі), а для такого розуміння й опанування недостатньо знати одні лише давні мови, необхідно також вивчати історію, міфологію і мистецтво цих народів. Отже, вони суперечили самі собі, визнаючи необхідність т. зв. «реальних» частин класичної філології і, водночас, бажаючи виключити їх з кола цієї науки. Також, обмежуючи завдання класичної філології вивченням однієї лише мови й тлумаченням і критикою літературних творів, вони перетворювали її таким чином на науку чисто формальну, допоміжну, передаючи дослідження античної історії, літератури і мистецтва іншим наукам, фахівці яких могли бути погано обізнані з давньогрецькою і латинською мовами. Доречніше виглядає, щоб розробку і дослідження змісту всього античного світу проводили саме ті вчені, яким цей зміст був найбільш доступним унаслідок знайомства з мовою древніх. Послідовники Вольфа справедливо відзначали, що обмежувати класичну філологію лише вивченням мови, критичним аналізом давніх текстів означає лише підготовляти матеріал для інших, самому його не досліджуючи, отже, зупиняючись на півдорозі, і вважати наукою те, що служить лише підготовкою до неї. Слід також зазначити, що з початку XIX ст. вивчення самої мови набуло цілком нового характеру. Завдяки працям Ф. Боппа, Р. Крістіана Раска, О.Х. Востокова та братів Грімм з'явилося порівняльно-історичне мовознавство, з виникненням якого ще менш стало можливим вважати вивчення одних класичних мов чимось самим по собі закінченим, а доводилося розглядати це вивчення як частину чогось загальнішого й ціліснішого. Хоча боротьба між Беком і Германом та їхніми послідовниками мала і свої позитивні сторони, змусивши чіткіше окреслити місце і значення давньогрецької і латинської мов у загальній системі класичної філології, поставивши їх на чільне місце в ній, без знання яких неможлива

самостійна й ретельна розробка т.зв. реальних частин класичної філології.

Г. Герман уніс внесок і в розробку «гомерівського питання». Вперше свої думки щодо цього він виклав у статті «Про інтерполяції (вставки) у Гомера» (1832), а розширив їх у статті «Про повтори в Гомера» (1840). Він припустив, що першопочатково Гомером були створені дві невеличкі поеми – «пра-Іліада» і «пра-Одіссея» – і що потім вони поступово розширювалися й доповнювалися іншими поетами. Внаслідок цього основну єдність було збережено, але в частинах сталися численні відступи від плану й навіть суперечності: основне зерно обросло багатьма різними доповненнями. Так, основною темою «Одіссеї» було повернення героя на батьківщину, все ж інше наросло пізніше; особливо виділяється частина, що стосується Телемаха. Так само і в «Іліаді» основним зерном є ті місця, де розповідається про гнів Ахілла. Цей напрям, створений Г. Германом, отримав назву «теорії первісного ядра» (теорія основного зерна – нім. Kerntheorie).

Детальніше погляд Германа був розвинутий його численними послідовниками і найперше за все відомим англійським істориком **Джорджем Гротом** (**G.Grot**, 1794-1871), який у 2-му томі «Історії Греції» (1846; усього протягом 1846-1856 рр. ним було випущено 12 томів) вважає основним зерном «Іліади» пісню про Ахілла – «Ахіллеїду». До її складу, на його думку, входили пісні: I – де описувалася суперечка царів і обіцянка Зевса; VIII – поразка греків; XI-XXII, що містять описи третьої й четвертої битв і включають смерть Патрокла та Гектора. Усі інші пісні – пізнішого нашарування, лише розвиваючі основну тему першого автора. Унаслідок цього першопочаткова «Ахіллеїда» розширилася й перетворилася у велику поему. Сама ж «Історія Греції» Дж. Грота прославляє Афіни й афінську рабовласницьку демократію, бо афінська історія для вченого – основа всієї грецької історії. Дослідження найрізноманітніших сторін грецької історії, інтерес до демократичних інститутів, критичний метод використання джерел, образна мова, мимовільна модернізація давньогрецького суспільства (це було першим виявом модернізації історії Стародавньої Греції, яка

набула на кінець XIX ст. невтримних розмірів) забезпечили праці Грота почесне місце в європейській історіографії античності та класичній філології.

Цікаво відзначити, що, незважаючи на ворожнечу між собою, А. Бек та Г. Герман «не виявляли особливого інтересу до порівняльної граматики, а то й ставилися до неї вороже: їм було просто прикро спостерігати, як люди, не зовсім добре обізнані з класичними мовами, обмежуючись фонетикою, морфологією і залишаючи поза увагою синтаксис, посилалися на санскритську, давньоперську, готську та інші індоєвропейські мови, дозволяють собі застосовувати не зовсім приступні для контролю і не в усьому навіть чітко визначені методи до вивчення давньогрецької і латинської мов. І все ж відкриття все нових численних старогрецьких написів із говірковими особливостями їх мови, ширше й глибше вивчення старогрецьких діалектів наочно показувало, що фонетичні та граматичні особливості, спостережувані в різних говорах, легше пояснювати, якщо залучати фактичні матеріали спільногрецької та інших індоєвропейських мов»[143].

Першим, хто пристосував порівняльно-історичний метод для вивчення класичних мов був німецький філолог **Георг Курціус** (**G. Curtius**, 1820-1885), який поєднав традиційну класичну філологію і нове на той час порівняльно-історичне мовознавство, впровадивши в науку про мову результати, здобуті як елліністами, так і першими компаративістами. Праці Георга Курціуса «Порівняльне мовознавство у його відношенні до класичної філології» (1845) й особливо «Основи грецької етимології» (1858-1865; 5-е вид., 1879), «Грецька граматика» (1852 та ін. видання і пояснення до неї 1863 р.), «Дієслово грецької мови» (1873-1876; 2-ге вид., 1877-1880) були на той час вагомими й новаторським дослідженнями. Як відзначають історики мовознавства, не так вправно й досконало здійснив це завдання для латинської мови В. Корссен (1820-1875) у своїй роботі «Про вимову, вокалізм і наголос у латинській

[143] Ковалик І.І., Самійленко С.П. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичної думки. – К.: Вища шк., 1985. – С. 92.

мові» (1858; 2-е вид. 1868-1870). Відзначимо, що Г. Курціус видавав також періодичні збірники «Студії з грецької і латинської граматики» (побачили світ 10 томів) протягом десяти років (1868-1878), на шпальтах яких були опубліковані численні дослідження як власне Г. Курціуса, так і його послідовників та учнів.

Велике значення для подальшого розвитку античної історіографії і вивчення римського права мала діяльність німецького історика **Георга Бартольда Нібура** (**Niebuhr B.G**., 1776-1831). Він народився в Копенгагені у сім'ї відомого орієнталіста Карстена Нібура, з юнацьких літ відзначався феноменальною пам'яттю й філологічними здібностями. До 23 років він вивчив понад 20 давніх і нових мов, у тому числі й російську. Закінчивши університет у м. Кіль, він багато років був зайнятий на державній службі у Пруссії (директор Ост-Індського Банку, легат Пруссії при Ватикані). Водночас він жваво цікавився різними проблемами всесвітньої історії й після своєї відставки з державної служби спершу читав лекції в щойно заснованому Берлінському університеті (1811-1816), а потім у Бонні (1824-1831). Там Нібур уперше розробив самостійні історичні курси з історії античності, у той час як у більшості старих університетів Західної Європи вони були органічними частинами філософського й богословського курсів. Важливе значення мало відкриття Нібуром 1816 р. «Інституцій» («Institutiones», елементарний посібник з цивільного права – особи, речі, позови, тобто personae, res, actiones) римського юриста II ст. н.е. Гая у бібліотеці м. Верона (Італія), а також трактату Цицерона «Про державу» («De re publica»). Уперше «Інституції» Гая були видані 1820 р., потім неодноразово перевидавалися в різних країнах світу[144]. Проте основну увагу вченого було спрямовано на розробку різноманітних аспектів давньоримської історії. Нібур є засновником історико-критичного методу, вважаючи, що будь-яке джерело несе в собі позитивну інформацію і завдання історика або філолога-класика полягає в тому, щоб очистити дане джерело

[144] Недавнє перевидання російською мовою див.: Гай. Институции. Книги 1-4. Пер. Ф. Дыдынского. – М.: Юрист, 1997. – 368 с.

від пізніших нашарувань, відкрити історично достовірне, справжнє ядро. Нібур намагався, спираючись на етнографічні дані, відновити справжню картину розвитку подій. У своїй основній праці «Римська історія» (т. I-III, 1811-1812) дослідник подав не лише зразки критики джерел, але й запропонував нове і глибше розуміння історичного процесу виникнення Риму з різних етнічних елементів, намалювавши картину розвитку римського суспільства від родового побуту до державного утворення.

Найвидатнішим німецьким філологом-класиком другої половини XIX-початку XX ст. часто називають **Ульріха фон Віламовіца-Меллендорфа** (нім. Enno Friedrich Wichard Ulrich von **Wilamowitz-Moellendorff**, 1848-1931). Початкову класичну освіту він здобув у 1862-1867 у Шульпфортській гімназії (поблизу Наумбурга), навчався в 1867-1869 в Боннському, у 1869-1870 – Берлінському університеті. Учасник франко-прусської війни 1870-1871. З 1876 професор у Грейфсвальді, з 1883 – у Геттингемі, у 1874-1876 та в 1897-1929 – у Берліні. Прибічник політичного консерватизму. Був близьким до німецького імператорського двору. Віламовіц-Меллендорф здійснив комплексний синтез філології та історії античної матеріальної культури, що дозволило йому подолати застій у філологічній науці, зумовлюваним тривалим пануванням історизму в методології, розширив сферу матеріалу, який вивчає класична філологія, увівши до нього епоху еллінізму (нагадаємо, що сам термін запроваджений ще Дройзеном), що назавжди перервало давню традицію переважної орієнтації на вивчення класичного періоду античності. Укладена вченим «Книга для читання грецькою мовою» (т. 1-2, 1902), що становить зібрання блискуче прокоментованих зразків найрізноманітніших галузей грецької словесності, відіграла вагому роль у здійсненні реформи викладання давніх мов. Ґрунтовні наукові дослідження, публікації текстів (зокрема Есхіла, Еврипіда, Менандра, Платона) та численні промови й майстерні переклади Віламовіца-Меллендорфа сприяють глибшому розумінню античності. Автор праці «Die Griechische Literatur des Altertum» («Історії грецької літератури»), у якій походження трагедії витлумачено не безпосередньо з

культу Діоніса, а як наслідок розвитку хорової лірики, що постала з дифірамбу. Учений також опублікував два памфлети проти Фрідріха Ніцше як автора твору «Зародження трагедії» (1872 і 1873), написав загальний нарис історії класичної філології (1921), книгу спогадів із детальними замальовками з наукового життя (1928).

У XIX ст. розгорнулася й жвава **археологічна діяльність**. Крім Помпей було віднайдено і деякі дуже важливі етруські пам'ятки (1830-1840), переважно непограбовані могили етруських аристократів, що справили значний вплив на розвиток етрускології. У Римі було частково розкопано катакомби, а також форум і Палатинський пагорб. Відбулися важливі епіграфічні відкриття в північній Африці, Сирії та інших частинах Східного Середземномор'я. У містах Європи виникали нові і збагачувалися старі музеї. Усе це значно розширювало коло джерел з історії давнини. 1871 р. визначний німецький археолог **Генріх Шліман** (**Schliemann**, 1822-1890) розпочав свої розкопки (виключно на власні кошти) в Малій Азії на ймовірному місці древньої Трої й переніс їх згодом на грецький материк, у Мікени, Тірінф і на острів Ітаку. Ще під впливом вражень дитинства зародилася в ньому пристрасть до археології і мрія про відкриття Трої. Йому було всього 8 років, коли він прийшов до непохитної віри, що Троя існувала у такому вигляді, як її описує Гомер. 1846 р. Шліман приїхав до Санкт-Петербурга, де розпочав самостійну торгівлю; справи пішли добре, і в 1860-х рр. Шліман став мільйонером. 1866 р. він повернувся до Європи, де взявся за вивчення археології, готуючись здійснити мрію свого життя. Розкопки Шлімана на пагорбі Гіссарлик у північно-західній частині Малої Азії та в північно-східній частині Пелопоннесу відкрили велику кількість невідомих раніше археологічних матеріалів, які вчений приписував гомерівській добі, що з цього часу з легендарної перетворилася на історичну. Та Г. Шліман відкрив більше, ніж сам припускав, – він виявив так звану мікенську добу, що передувала гомерівській. Троя II, яку Шліман уважав гомерівською, була побудована на 1200 років раніше царювання Пріама. Відкриті скарби у Мікенах Шліман передав Греції, і мікенські знахідки зберігаються тепер в Афінах. Відзначається,

що під час своїх розкопок Шліман припустився багатьох помилок. Він знищив кілька давніх споруд, зруйнував стіни, а все це являло певну цінність. Однак історики вибачають йому це, погоджуючись, що при систематичних розкопках було б дуже важко віднайти давні прошарки і ту культуру, яку ми називаємо троянською. Слід зазначити також і те, що розкопки у Мікенах і Тиринфі проводилися на значно вищому археологічному рівні порівняно з троянськими. 1874 р. Шліман опублікував книжку «Троянські старожитності», у якій доводив, що гомерівські поеми – не лише літературні твори, але й історичне джерело. Використовуючи відомості, узяті з «Іліади», «Одіссеї» та деяких інших творів античних авторів, він довів правдивість свідчень Гомера, відкрив для світу нові, невідомі раніше культури – троянську і мікенську.

У 1870-х рр. **Ернст Курціус** (**E. Curtius**, 1814-1897), учень і сподвижник А. Бека та К. Мюллера, розпочав розкопки в Олімпії. Було відкрито 130 статуй, 13000 бронзових предметів, 6000 монет, 400 написів. Згодом за цими матеріалами було здійснене видання «Олімпія». Відзначимо, що перу Е. Курціуса належить також тритомна капітальна праця «Грецька історія» (1852-1867), основну увагу в якій зосереджено саме на історії античної культури, на «розумовому і мистецькому житті» давніх греків.

З 1900 р. англійський археолог **Артур Джон Еванс** (**A.J. Evans**, 1851-1941) розпочав археологічні розкопки на Криті в районі стародавнього Кносса і провадив їх далі у великих масштабах у перші десятиліття XX ст. Учений відкрив залишки кносського палацу з численними палацовими і господарськими спорудами, настінні фрески своєрідного стилю і глиняні таблички з піктографічним і лінійним письмом[145]. Невідому раніше культуру Еванс назвав міноською (за ім'ям легендарного царя Міноса) і запропонував її періодизацію, що чинна й нині. 1921 р. побачила світ його узагальнююча праця в чотирьох томах, де було подано детальний, дуже

[145] Ю.Л. Мосенкіс відзначає, що «критська ієрогліфіка була відома ще до початку досліджень А. Еванса», див.: Мосенкіс Ю.Л. Найдавніші пам'ятки грецької мови. Грецька мова кінця III-середини II тисячоліття до н.е. – К.: ІУКС, 2000. – С. 3 і далі.

багатий на фактичний матеріал звіт про розкопки палацу в Кноссі. З початку XX ст. у науковій літературі набув значного поширення термін «крито-мікенська культура», яким більшість істориків і філологів-класиків і досі позначає найдавніший період історії і культури Стародавньої Греції. А самі археологічні розкопки в місцях існування крито-мікенської культури тривають з перервами дотепер. У 1952-1953 рр. англійський учений і професійний дешифрувальник **Майкл Вентріс** (**M. Ventris**, 1922-1956) розшифрував крито-мікенське лінійне складове письмо Б, що датується XIV-XIII ст. до н.е. (лінійне письмо А періоду XVII-XIV ст. до н.е. залишається й донині нерозшифрованим, але, як гадають, користувалися ним не греки, а догрецьке населення Криту)[146]. 1953 р. він разом з еллініcтом Джоном Чедвіком опублікував цінну працю «Свідчення про грецьку мову в мікенських архівах», яка доводила, що населення Греції цього періоду (II тис. до н.е.) говорило грецькою мовою, а аналіз змісту документів дозволяв виявити характер соціальної організації суспільства.

У XX ст. проводилися археологічні розкопки в різних місцях Греції, Італії, Франції, Іспанії, Румунії (переважно в Добруджі), на елліністичному Сході. Так, з 1947 р. було відкрито в районі Мертвого моря рукописи давньоєврейських релігійних громад (**кумранські рукописи**), які датуються II ст. до н.е. – II ст. н.е. і частково написані (поруч з давньоєврейською, арамейською та ін.) також грецькою та латинською мовами. Вони по-новому освітлювали риси елліністичних релігій, історію первісного християнства. Хотілося б тут зазначити, що певне історичне значення для розуміння виникнення християнської ідеології (як і всієї античної цивілізації загалом, якщо дотримуватися суспільно-формаційного підходу щодо історії) становлять і праці Фрідріха Енгельса

[146] Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима: Пер. с пол. – М.: Высш. шк.,1990. – С. 23. Див. також вищезгадану працю Ю.Л. Мосенкіса, с.16-21 і далі, та наступні підручники: Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – С. 71; Семчинський С.В. Вступ до порівняльно-історичного мовознавства (на матеріалі індоєвропейських мов). – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – С. 146-147.

(Friedrich Engels, 1820-1895) «Бруно Бауер і первісне християнство» (т. 19, с. 295-303), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884; т. 21, с. 23-171), «До історії первісного християнства» (1894; т. 22, с. 467-492), що підсумувала всі попередні дослідження. Карл Маркс (Karl Marx, 1818-1883) і Ф. Енгельс – учені й політичні діячі (хоча ми зараз і відкидаємо й засуджуємо створену ними тоталітарну ідеологію, згадуємо винятково як про вчених, що дотичні до вивчення історії стародавнього світу), отримали класичну освіту, знали давньогрецьку і латинську мови, античну історію і культуру, читали в оригіналі античних авторів, уміли працювати з античними джерелами, уважно стежили за новою літературою з історії античності і класичної філології (їм були добре знайомі праці Г. Нібура, Дж. Грота, Т. Моммзена, Г. Моргана та багатьох інших). Для К. Маркса і Ф. Енгельса як для вчених давньогрецьке і давньоримське суспільства – це суспільства рабовласницької суспільно-економічної формації, розвиток якої визначається рабовласницьким способом виробництва класичного типу. Вони виділили хронологічні межі класичної рабовласницької формації, датуючи її початок межею IX-VIII ст. до н.е., тобто кінцем гомерівського періоду, а її завершення відносили до року падіння Західної Римської імперії в 476 р. н.е. Ця періодизація значною мірою чинна й нині. Енгельс, зокрема, дав дуже влучну характеристику Луцію Аннею Сенеці (4 до н.е.-65 н.е.), який, закликаючи до стриманості і морального самовдосконалення особистості, «не гребував» при цьому багатством, оточивши себе небаченою розкішшю: «Цей стоїк, що проповідував доброчесність і стриманість, був першим інтриганом при дворі Нерона, причому не обходилося без плазування; він добивався від Нерона подарунків грішми, маєтками, садами, палацами і, проповідуючи бідність євангельського Лазаря, сам у дійсності був багатієм з тієї самої притчі. Лише коли Нерон зібрався схопити його за горло, він попросив імператора взяти у нього назад усі подарунки, бо, мовляв, з нього досить його філософії»[147]. Відомо,

[147] Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 19. – С. 311-312.

що деякі положення стоїчної філософії Сенеки знайшли відображення у християнській релігії, це дало Енгельсу право назвати Сенеку «дядьком християнства»[148]. Дисертація молодого Маркса (написана латинською мовою) «Відмінність між натурфілософією Демокрита і натурфілософією Епікура»[149] була присвячена порівняльному аналізу поглядів цих двох видатних давньогрецьких філософів-«атомістів». Маркс словами Теренція *Homo sum et nihil humani a me alienum puto* (*«Я людина, і гадаю, що ніщо людське мені не чуже»*) любив про себе говорити, часто повторюючи цей вислів, зокрема, в листах; саме ці слова він навів у жартівливій сповіді 1865 р. на питання про свій улюблений афоризм. Загалом латинські афоризми в оригіналі неодноразово вживали Маркс та Енгельс у своїх працях, публіцистичних виступах, листах, промовах, через те, відкидаючи й засуджуючи зараз їхню політичну теорію, не варто применшувати їх значення в історії вивчення духовної спадщини античного світу. Відзначимо також, що свого часу висловлювання про античність Маркса та Енгельса були зібрані у збірниках «К. Маркс и Ф. Энгельс. Об античности» (под ред. С.И. Ковалёва, Л., 1932), «К. Маркс, Ф. Энгельс и история литературы» (монографія-хрестоматія акад. О.І. Білецького, М., 1934), а також у виданнях «К. Маркс і Ф. Енгельс. Про мистецтво» (українською мовою – 1978 р.; двотомник російською мовою, починаючи з 1957 р., витримав кілька перевидань), що стали основою «марксистської» ідеологізації класичної філології в колишньому СРСР, що обмежувало її поступ (про що далі).

Дуже велике значення в дослідженні римської історії, римського права і класичної філології мала багатогранна діяльність німецького вченого **Теодора Моммзена** (**Th. Mommsen**, 1817-1903), автора близько 1500 праць. Крім перекладеної більшістю європейських мов (у тому числі й російською) «Римської історії» (саме за неї він став лавреатом Нобелівської премії з літератури за 1902 р.), назвемо ще деякі його праці: «Римське державне право»

[148] Ibid., c. 310.

[149] Див.: Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. – К.: Політвидав, 1973. – С. 15-90.

(т. 1-3, 1871-1887), де досліджуються римські магістрати, громадянство і сенат, «Римське кримінальне право» (1899), «Питання права між Цезарем і сенатом» (1899). Під керівництвом Т. Моммзена було видано «Звід цивільного права» Юстиніана (знаменитий «Corpus iuris civilis»), «Кодекс Феодосія», 1863 р. з'явився за його редакцією перший том (присвячений найдавнішим латинським написам) зразково виданого зібрання римських написів «Corpus Inscriptionum Latinarum». Починаючи з другого тому в основу видання було покладено географічний принцип; всього побачили світ 15 томів, одні з них були видані безпосередньо вченим, інші він просто переглянув, а їхню обробку було доручено різноманітним співробітникам. Але найвідомішим твором Моммзена стала його «Римська історія» (т.I-III, 1854-1856; т.V, 1885; четвертий том не виходив), написана блискучим літературним стилем, у якій простежено історію Риму від царської епохи до смерті Цезаря. Основну увагу автора зосереджено на історії політичних подій і установ, хоча в поле його зору потрапляють і соціальні відносини, господарське життя і культурний процес. За Моммзеном, римляни було просто змушені створити величезну державу, що об`єднала спершу Італію, а потім і все Середземномор'я і виконувала свого роду всесвітньо-історичну місію. Моммзен дещо перебільшував роль в історії великих осіб, уважаючи їх здатними змінювати хід історичного розвитку, хоча і розглядав їх як виразників народного духу (у дусі ідей В. Гумбольдта про «народний дух»). Ідеальним державним діячем, на погляд Моммзена, був Цезар, який зміг своїми реформами відродити італійську націю, створивши т.зв. демократичну монархію. Важливе значення в подальшому розвитку історіографії про Стародавній Рим мав п'ятий том «Римської історії» Моммзена, присвячений систематичному дослідженню римських провінцій у I-III ст. як органічних частин Римської держави.

Ми вже згадували про великого швейцарського вченого **Якоба Бурхардта** (**Iakob Burckhardt**, 1818-1897) та його працю «Культура Італії в епоху Відродження». У даному випадку нас більше цікавить інший його знаменитий твір у 4-х томах «Історія грецької культури» (1893-1902), у якому давньогрецьку цивілізацію

досліджено як складний культурно-релігійний комплекс. На відміну від більшості істориків XIX ст., що визначали рушійною силою історичного розвитку державу, політичні установи, Бурхардт висував на перший план історію духовної культури. Основу давньогрецької цивілізації, її рушійну силу він убачає в особливостях «грецького духу», носіями якого є великі особистості, «цивілізатори» народу, як-от Олександр Македонський, своєрідний «перший глобалізатор». І том присвячений осмисленню грецького міфу, у II томі розглядається давньогрецька релігія, культ і етика греків, у III – мистецтво, поезія, музика, філософія, наука і красномовство, а в IV томі подано характеристику греків протягом різних епох їхньої екзистенції.

Одним з визначних представників французької історіографії і класичної філології другої половини XIX ст. був **Жозеф Ернест Ренан** (**J.E. Renan**, 1828-1892), славу якому принесли праці з історії християнства: «Історія походження християнства», «Життя Ісуса» (1868; перекладена російською мовою, опублікована як до революції, так і в роки «перебудови» (репринтне видання); Ренан не сумнівається у факті існування Ісуса Христа), «Апостоли», «Марк Аврелій і загибель античного світу». Проблемам походження релігії було присвячено і знаменитий бестселер англійця **Дж. Фрезера** (**J.G. Frazer**, 1854-1941) «Золота гілка. Дослідження магії і релігії» (1911-1915; переклад російською мовою 1980 р.), де по-новому витлумачені різні релігійні обряди, міфологічні і фольклорні образи та ін.

Об'єднання Італії (1859-1870) стимулювало розвиток **італійської класичної філології й античної історіографії**. Провідну роль при цьому відігравала «філологічна школа», що сприяла розвитку критики джерел, поліпшення якості публікації документів; з 1873 р. в Італії став виходити періодичний збірник «Класична філологія». Назвемо деякі праці тодішніх італійських учених, присвячені історіографії Стародавнього Риму: Г. Ферраро, «Велич і падіння Риму» (т. 1-4; 1904-1907); Г. де Санктіс «Історія Риму» (т. 1-4; 1907-1923); Е. Пайс, «Історія Риму» (т. 1-2; 1898-1899), «Критична історія Риму протягом перших п'яти століть» (т. 1-5;

1913-1920). Це саме можна сказати і про **новогрецьку класичну філологію**, яка успішно почала розвиватися після визволення Греції з-під турецького гніту в 1815-1830 рр. На зламі XIX-XX ст. «Грецьке археологічне товариство» проводить широкомасштабні археологічні розкопки, з'являється 5-томна «Історія грецького народу» (1860-1874) К. Папарігопулоса (1815-1891) та ін. Для грецьких антикознавців вивчення античності концентрується переважно на дослідженні Стародавньої Греції і давньогрецької мови, що сприймалася і сприймається як частина національної історії та історії національної мови.

У XIX-на початку XX ст. **вивчення давньогрецької і латинської мов**, які на той час уже втратили своє суспільно-політичне і культурне значення, зберігається майже в усіх вищих навчальних закладах і багатьох класичних гімназіях європейських країн, на базі лексичних одиниць латинської і дещо меншою мірою давньогрецької мов формуються терміносистеми національних новоєвропейських мов, інтернаціональна лексика[150]. З'являються дослідження з історичної граматики давньогрецької і латинської мов, історичної фонетики, історії класичних мов. Окремо хотілося б виділити працю американського лінгвіста **Уоллеса Мартіна Ліндсея** (**Lindsay**, ?-1937) «Коротка історична граматика латинської мови», перше видання якої побачило світ 1895 р., друге – 1915[151]. У ній викладено історію розвитку мовних явищ, зафіксованих у тих чи інших літературних пам`ятках, домінує при цьому описовий метод, іноді автор звертається до порівняльно-історичного. Античні мотиви наявні і в творчості багатьох письменників того часу – згадаємо лише романи «Quo vadis» (1894-1896) **Генріка Сенкевича** (**Sienkiewicz**, 1846-1916), де, зокрема, виведено

[150] Див.: Звонська Л.Л., Шовковий В.М. Латинська мова. – К.: Книга, 2003. – С. 10; також передмови до багатьох сучасних підручників нормативної граматики латинської (і давньогрецької) мов.

[151] У перекладі російською мовою див.: Линдсей В.М. Краткая историческая грамматика латинского языка. Перевод и дополнения Ф.А .Петровского – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1948. – 176 с. Є і новіші перевидання перекладу російською мовою цієї книги.

колоритний, але дещо ідеалізований образ Петронія; за цим романом поставлено однойменний художній фільм; і «Будденброки» (1901) **Томаса Манна** (**T. Mann**, 1875-1955)[152], а про античний світ у генія румунської літератури **Міхая Емінеску** (**Mihai Eminescu**, 1850-1889) написав блискуче дослідження незабутній С.В. Семчинський; на XIX-початок XX ст. припадає і значна перекладацька діяльність у донесенні скарбів античної літератури національними мовами на основі наукових принципів перекладу (зокрема, у румунській культурі в цьому відношенні провідне місце займають видатний поет **Джордже Кошбук** (**George Coşbuc**, 1866-1918), який переклав румунською мовою «Іліаду» й «Одіссею», «Енеїду» Вергілія, «Божественну комедію» Данте, до якої написав і детальні коментарі, а також видатний поет, драматург, літературний критик, фольклорист, лінгвіст **Богдан Петрічейку Хашдеу** (**Bogdan Petriceicu Hasdeu**, 1838-1907), котрий у 1852-1856 рр. навчався в Харківському університеті, його однокурсником був славетний український лінгвіст Олександр Потебня, що перекладав румунською мовою «Tristia» Овідія, який став першим в історії великим поетом, що написав визначні поетичні рядки на нинішній румунській землі і про цю землю.

На **стан європейської класичної філології та історіографії античності між двома світовими війнами (1918-1939)** справляли вплив наслідки першої світової війни 1914-1918 рр., події в Росії 1917 р. і подальше становлення радянської класичної філології (не слід применшувати цього факту), доволі нестабільна суспільно-політична ситуація (світова економічна криза 1929-1933 рр.), ускладнена у 1930-х роках підготовкою до великої війни правлячими колами нацистської Німеччини і фашистської Італії. При цьому співіснують ліберальний напрямок, що ґрунтується на принципах історизму і науковості, і яскраво виражена реакційна течія, що породжувала фашистську інтерпретацію історичного і культурного процесу з позицій расизму, геополітики,

[152] Див.: Рыжкова Л. Античные мотивы и образы в романе Т. Манна «Будденброки» // Античність – сучасність (питання філології). Зб. наук. праць. Вип.1. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 138-132.

підпорядкування історії, мови і культури зловіщим агресивним планам. Про це не слід забувати і нині, в нову «постіндустріальну» добу світової глобалізації. У цей час відбувається занепад німецької і посилюється значення французької й англійської класичної філології та історіографії античності, зростає роль науки США, деяких держав Європи – Польщі, Румунії, колишньої Чехословаччини та ін. Продовжується накопичення нових матеріалів джерел, тривають розкопки в Помпеях (А. Майюрі), Римі (Дж. Лульї, Е. Гьєстад), Остії (Дж. Кальц та ін.). Хоча вивчення і викладання класичних мов поступово зменшується, проте саме в цей час з'являються такі відомі праці, перекладені свого часу російською мовою і видані в 1949-1953 рр. у колишньому СРСР як «Історична фонетика латинської мови» швейцарського вченого Макса Нідермана (1874-1954), «Історична морфологія латинської мови» французького науковця Альфреда Ерну (1879-1973), «Історична морфологія грецької мови» теж ученого з Франції П'єра Шантрена (1899-1974). Цікаві думки про розвиток латини після падіння Західної Римської імперії висловив у праці «Історія мови Риму» (1944, 2-е вид.) італійський неолінгвіст Джакомо Девото (1897-1974), оперуючи такими лінгвістичними термінами як субстрат, суперстрат, якісна зміна літературної мови в порівнянні з живою розмовною і под[153].

У цей час з'являються і деякі колективні узагальнюючі праці, у яких чимало місця приділено й античній літературі: «Кембріджська стародавня історія» (1928-1940) в 12-ти томах за редакцією Дж. Бьюрі, С. Кука, Ф. Едкока і М. Чарльсворта; «Загальна історія старожитностей» у 13-ти книгах за редакцією Г. Глотца (1923-1939); «Народи і цивілізації. Загальна історія» у 5-ти томах за ред. А. Альфана і Ф. Саньяка. З середини 1930-х рр. в Італії стали виходити окремі томи грандіозної 30-томної «Історії Риму», у якій історія і культура Стародавнього Риму зайняли 19 томів, її авторами стали відомі свого часу італійські фахівці П. Дукаті,

[153] Див.: Девото Дж. Латынь после падения Римской империи // Современное итальянское языкознание. Сб. ст. / Пер. с итальян., под ред. и с предисл. Т.Б. Алисовой. – М.: Прогресс, 1971. – С. 161-186.

Р. Парібені, А. Кальдеріні та ін. Хоча у фашистській Італії часів диктатури Муссоліні (1922-1943, а на півночі країни до квітня 1945) й особливо в нацистській Німеччині (1933-1945) вивчення античної історії і культури було підпорядковане ідеології расизму, вихваляння агресії і мілітаризму (з цього погляду уславлювалася військова організація Спарти), ідеалізації «сильних вождів» (найпопулярнішими стали фігури Мільтіада, Перікла у греків, Сціпіона Африканського Старшого, Цезаря й Октавіана Августа у давніх римлян, серед письменників у фашистській Італії особливо полюбляли Вергілія за його уславлення «римського героїчного духу»), німецькими нацистськими істориками підкреслювалася вирішальна роль в історії міфічного нордичного елементу (його «вбачали», зокрема, у патриціях), «носія» найвищих начал порядку, культури і цивілізації. Навіть представники поміркованих кіл були змушені або припинити свою наукову діяльність, або емігрувати з гітлерівської Німеччини, якщо вони не поділяли маячні ідеї «офіційних істориків і філологів фашизму». Так, нацистськими за своїми положеннями були такі загальні огляди історії і культури Стародавньої Греції і Риму у фашистській Німеччині: «Грецька історія» Берне (т. 1-2, 1931-1933), «Римська історія» Корнеманна (т. 1-2, 1938-1939), «Історія старожитностей» Тегера (т. 1-2, 1939); ідеалізувалася дорійська Спарта (праці Г. Берве «Спарта», 1937, Т. Леншау «Виникнення Спартанської держави», 1937), у політичній організації Спарти вбачалося ідеальне втілення тоталітарної держави. Муссоліні, прагнучи відродити колишню Римську імперію, створив під власним жорстоким контролем 1930 р. при Римському університеті Італійський інститут античної історії. Італійські фашисти шукали витоки свого руху в римській минувшині, підкреслюючи, що носіями давньої культури були автохтони Італії, давні римляни, а найвищою доблестю була римська військова експансія, що створила велику Середземноморську імперію, спадкоємницею якої Муссоліні та його «офіційні приручені історики» вважали сучасну Італію («праці» Перикле Дукаті «Історія Італії» у 2-х томах, 1936 р., «Як постав Рим», 1939 р. та ін.). Слід відзначити, що у фашистській Італії пропагувалася латинська мова як вияв

«римського генія», навіть окремі правила сучасної італійської мови прагнули наблизити до латини: «Надовго запам'яталася італійцям запекла кампанія, яка провадилася проти вживання 3-ї особи (Lei) як ввічливого звертання, що прийнято в італійській мові. Ціла низка декретів, що супроводжувалися газетними статтями, оголошувала цю звичку «буржуазним пережитком», що розслаблює націю і вимагала обмежитися звертанням та «ти» (tu) для членів партії і на «ви» (voi) для всіх інших»[154]. Муссоліні пропагував створення опер, картин, повістей і романів, у яких у фашистському дусі уславлювався б «римський геній»; широко рекламувалися оперні спектаклі на аренах античних театрів. Так, у музичній драмі Ніно Каттоццо «Світанок відродження», поставленій на вимогу фашистських керівників у знаменитому театрі Ла Скала 24 січня 1934 р., діяли давньоримські легіонери, які вогнем і мечем підкорювали африканські племена (диктатор готувався до агресії проти Ефіопії, що сталася роком пізніше).

Проте античність і латинську мову використовували і як дієву зброю проти фашистського мракобісся. Так, 1937 р. німецький композитор **Карл Орф** (**Carl Orff**, 1895-1982) на основі середньовічних пісень вагантів створив кантату «Carmina Burana», яка в нацистській Німеччині прозвучала як світла гуманістична утопія, як хвала миру, віра в обов'язкову перемогу добра над злом. Власний аспект у тлумаченні античного матеріалу вибирає видатний німецький письменник **Герхарт Гауптман** (**Hauptmann**, 1862-1946) у тетралогії про Атридів, що створювалася в 1940-1944 роках і включає дві трагедії на п'ять актів «Іфігенія в Дельфах», «Іфігенія в Авліді» і дві одноактівки «Смерть Агамемнона», «Електра» (при розгляді подій у хронологічній послідовності порядок розташування драм наступний: «Іфігенія в Авліді», «Смерть Агамемнона», «Електра», «Іфігенія в Дельфах»). У цих драмах Гауптман метафорично розвінчує методи впливу фашистської демагогії, зловживання реальними вимогами мас заради проведення злочинної

[154] История Италии. Отв. ред. С.И. Дорофеев. В 3-х т. Т.3. – М.:Наука, 1971. – С. 140.

політики. Змальовано виразний образ Агамемнона, цього «пастира народів», що веде їх на загибель лише задля того, щоб Еллада стала «повелителькою світу» (аналогії з Гітлером очевидні). Дуже майстерно передано в п'єсах атмосферу страху і відчаю, підриву людських відносин і звичаїв, перетворення людини в «людину-вовка» (цілком у дусі латинської приказки homo homini lupus est «людина людині – вовк»), що зумовлене світовою війною, яка уможливлює жахливий злочин проти людини. Але над владою темряви, над пануванням сил пекла підіймаються спроби повстати проти фатуму, відстояти людську гідність, які чинять Клітемнестра, Пейто (богиня, яка уособлювала мистецтво переконування; супутниця Афродіти та Гермеса) й Орест. Письменник на основі античного матеріалу протестує проти війни і винуватців страждань народу, крізь фатум і жахіття пробивається промінчик світла, про що свідчить і божественна гармонія кінцівки «Іфігенії в Дельфах»[155]. Відзначимо, що до історії онуків Атрея, яку оповіли визначні давньогрецькі трагіки, зверталися в той час також американський драматург Юджін О'Ніл («Траур до лиця Електрі», 1931), французькі письменники Жан Жіроду («Електра», 1937) і Жан-Поль Сартр («Мухи» («Орестова помста»), 1943). Загалом література міжвоєнної доби і буремних літ другої світової війни, переживаючи за долю людини і світу, обстоюючи гуманізм і високу духовність, неодноразово апелює до одвічних **сюжетів античності**; назвемо лише більш відомих письменників і їх твори: Андре Жід – «Едіп» (1930) і «Тезей» (1946); Альбер Камю – «Калігула» (1942; уперше в перекладі українською мовою надрукована у вид.: Всесвіт, 1988, № 7, с. 71-98, згодом з'явилася і в окремому виданні творів А. Камю українською мовою 1991 р. з передмовою Д.С. Наливайка); Август Мюллер – «Смерть Дідони» (1937); Герман Брох – «Смерть Вергілія» (1945) та ін. Оригінальне прагнення пов'язати реальне повсякденне життя з античною міфологією наявне в широковідомому романі Джеймса Джойса (1882-1941)

[155] Див. про це: История зарубежной литературы XX века, 1917-1945. / Под ред. В.Н. Богословского, З.Т. Гражданской. 4-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – С. 89.

«Улісс» (1922), який лише 1989 р. був перекладений російською мовою (переклад опубліковано в журналі «Иностранная литература»).

Нові умови для розвитку класичної філології склалися **після другої світової війни 1919-1945 рр.** Розгром фашистських режимів (хоча тоталітаризм не зник з планети), розпад колоніальної системи, бурхливий розвиток світової економіки на основі науково-технічного прогресу відкрили великі можливості перед суспільством і світовою наукою (чого варта хоча б підводна археологія Жака-Іва Кусто і Ф.Бенуа). Одним із виявів загального прогресу стало вдосконалення і поширення університетської освіти майже в усіх країнах світу, збільшення асигнувань на різні науки (стосується саме другої половини XX ст.), найширше спілкування вчених різноманітних країн на численних наукових конгресах, симпозіумах, конференціях. І в цей період продовжуються знахідки нових творів античних авторів; 1958 р. В. Мартен уперше опублікував комедію Менандра «Дискол» («Відлюдник»), 1964 р. було надруковано близько 400 віршів його ж комедії «Сікіонець» (публікація фрагментів Менандра триває й до нашого часу). Разом з тим особливістю післявоєнного соціально-політичного розвитку до початку 1990-х рр. став поділ світу на розвинуті капіталістичні країни на чолі з США, так звану «світову систему соціалізму» на чолі з СРСР (проіснувала до початку 1990-х рр.) та «країни третього світу» («країни, що розвиваються»). Розвиток суспільних наук, включаючи й класичну філологію, аж до середини 1980-х років визначався панівними в кожній групі країн ідеологічними доктринами, між якими виникла гостра конфронтація (т. зв. «ідеологічна боротьба»), яка стала помітно слабнути лише з середини 1980-х рр. Бурхливий розвиток засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення, кіно, грамзапис, а потім аудіо- й відеотехніки, цифрових технологій), якому значною мірою сприяло використання новітніх досягнень науково-технічної революції, зумовив значне поширення у 1960-1990-х рр. у багатьох західноєвропейських країнах і США (і не лише) т. зв. «масової культури», у якій теж наявні античні мотиви (цей процес триває й нині). Зокрема, широкої

популярності набули художні фільми (а також подібні до них «історичні романи»; краще їх назвати, за Андрієм Бакановим, «умовно-історичними романами») про Ганнібала, Цезаря й Октавіана Августа, Антонія і Клеопатру, Калігулу, Нерона, Марка Аврелія та Коммода, Аттілу, гладіаторські бої в Римі, жорстоку боротьбу за імператорську владу та ін., у яких античність є лише своєрідним яскравим історичним фоном; фільми (чи ці «умовно-історичні романи») видовищні, легко доступні для сприйняття (на відміну від творів, скажімо, того ж Джеймса Джойса чи інших модерністів усіх відтінків), багаті на масові батальні епізоди, вбивства, еротичні сцени та ін., однак повністю безідейні, не несуть у собі «катарсису», «духовної насолоди», «не печуть і не гріють» людські душі. Варто назвати деякі з них: «Юлій Цезар» (англ. *Julius Caesar*) – кінофільм режисера Джозефа Манкевича, знятий 1953 р. як екранізація однойменної п'єси Вільяма Шекспіра; «Падіння Римської імперії» (1964) – кінофільм режисера Ентоні Манна, одну з головних ролей у ньому зіграла Софі Лорен[156]; спільний румунсько-французький фільм видатного румунського режисера Серджіу Ніколаеску (1930-2013) «Даки» (1966); Серджіу Ніколаеску брав участь і в створенні воєнно-історичної драми «Битва за Рим» (1968), присвяченої війнам полководців Велізарія та Нарсеса згадуваного візнатійського імператора Юстиніана (527-565) з остготами в Італії в середині VI ст.; «Аттіла-завойовник» (англ. *Attila*;

[156] У фільмі сюжет розгортається близько 180-190 років – за доби занепаду Римської імперії. То були часи правління імператора Марка Аврелія (161-180) й у подальшому його сина Коммода (180-192). Фільм розповідає про протистояння Марка Аврелія загрозі нападу германських племен та одночасно про складну політичну боротьбу з опонентами всередині країни. Марк Аврелій збирався зробити своїм спадкоємцем свого полководця – Гая Метелла Лівія. Натомість його рідний син Коммод, розуміючи що може втратити імператорський престол, починає інтригу проти Лівія… Трактування подій у фільмі «Падіння Римської імперії» сильно відрізняється від сучасних уявлень істориків. Можна сказати, що цей фільм – більше вигадка, що частково базується на історичних фактах. Так, відповідно до фабули фільму, Марка Аврелія отруїли змовники, натомість на обґрунтовану думку істориків, він помер під час походу від чуми. «Битва чотирьох армій» та союз із парфянами, зображені у фільмі, також не мали місця в історичній реальності того періоду.

у Великій Британії – «Аттіла Гун») – американський історичний міні-серіал 2001 року про епоху занепаду Західної Римської імперії і нашестя гунів на Європу та ін. Якоюсь мірою «видовищна» і «розважальна» масова культура (також кіномистецтво) з «античною підосновою» стала своєрідною реакцією на надмірну заакадемізованість традиційної класичної філології, яка стала набувати з другої половини XX ст. (спершу на Заході, а потім і на Сході) усе більш чітких «вузько академічних форм», зрозумілих лише вузьким фахівцям з даної проблеми. Для багатьох наукових праць, присвячених класичним мовам і античній літературі є притаманним концентрація на якійсь вузькій науковій проблемі (чи з історичної фонетики, чи з історичної граматики класичних мов, чи з особливостей стилю того чи іншого письменника, проникнення в його «метатекст» і т. п.). Вивчення латинської й особливо давньогрецької мов усе більше втрачало престижність упродовж кінця XX-початку XXI ст., хоча, безумовно, класичні мови залишилися базовими при підготовці саме фахівця з класичної філології. Окрім того, як слушно зазначає Н.В. Корольова, «мертва» мова здатна отримати нове життя через проведення паралелей із сучасністю та максимальну наближеність до реалій сьогодення. Використання нетрадиційних мовно-культурних форм, рідко вживаних у повсякденній викладацькій практиці латиністів, надасть змогу студентам встановити зв'язки між латинською мовою і європейською цивілізацією, підвищити загальну ерудицію та професійну компетенцію, розширити культурний горизонт»[157]. Ми зумисне не називаємо праць західних учених повоєнного періоду з класичної філології, час покаже, яким із них буде суджено стати класикою. Та й літератури з цього питання є дуже небагато[158]. Більш відомі у нас у перекладах українською і російською мовами

[157] Корольова Н. Viva latina : навчальний посібник з дисципліни «Жива латина» для студентів гуманітарних спеціальностей. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2019. – С. 7.

[158] Див., зокрема, про сучасну (XX ст.) зарубіжну історіографію Стародавнього Риму у вид.: История Древнего Рима. / Под ред. В.И. Кузищина. 3-е изд., перераб и доп. – М.: Высшая школа, 1994. – С. 24-28.

різноманітні дослідження з античності науковців з країн колишньої «соціалістичної співдружності» – східнонімецьких (НДР існувала в 1949-1990 рр.)[159], польських[160] і чеських учених[161], якоюсь мірою і румунських (Йоргу Йордан, Хараламбіє Міхеєску, Янку Фішер, Лучія Валд та ін.), присвячених римським провіціям Дакія і Нижня Мезія, останньому періоду життя і творчості Овідія на засланні в м. Томи, де зараз розташоване румунське місто Констанца і стоїть пам'ятник Овідію, дослідженню сцен війни Траяна з даками, що зображені на знаменитій колоні Траяна в Римі (її точна копія зберігається в Національному історичному музеї Румунії в Бухаресті).

Розпад «світової системи соціалізму» і СРСР на початку 1990-х рр., неухильні процеси глобалізації, світової політичної й економічної інтеграції, розширення нових технічних можливостей (інтернет, відео, DVD і под.) зумовили новий етап суспільно-культурного розвитку і традиційної класичної філології зокрема. Якоюсь мірою йому притаманне все те, що було висловлене про античність у масовій культурі (так, нещодавно на початку XXI ст. з великим касовим збором у світі пройшов новий американський «бойовик» з античним тлом «Гладіатор»). Хоча існують спроби «інтернетизувати» класичні мови, з'являються аудіокасети і компакт-диски з вивчення латинської мови, інтернет-словники (англійсько-латинський і навпаки та под.), нове «прочитання» і «постановка» античних творів (герої на сцені майже повністю голі як античні статуї, відсутність декорацій і т. п.). Можливо, це якоюсь мірою і «воскресить» престижність класичної філології (у поєднанні з традиційною університетською освіченістю), а сучасна людина усвідомить, що переживання античних діячів і героїв є

[159] Словарь античности. Пер. с немецкого. Отв. ред. В.И.Кузищин. – М.: Прогресс, 1989. – 704 с.

[160] Див., зокрема: Ян Парандовський. Міфологія. Вірування та легенди стародавніх греків і римлян. З польської пер. Ольга Лєнік. – К.: Молодь, 1977. – 232 с.; Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима: Пер. с пол. – М.: Высш. шк., 1990. – 352 с.

[161] Бартошек Милан. Римское право: [понятия, термины, определения]: Пер. с чешск. – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с.

близькими і нам, людям початку III тисячоліття н.е., бо «ми всі – греки» (Персі Біші Шеллі)[162].

Контрольні запитання та завдання

1. Коли й чому відбулася зміна становища класичної філології, її місця серед інших філологічних наук?
2. Який комплекс дисциплін, за Ф. А. Вольфом, складає класична філологія як наука про класичні старожитності? Чи співпадають вони із сучасним розумінням класичної філології?
3. Розкрийте внесок Ф. А. Вольфа у «гомерівське питання».
4. Розкажіть про подальший розвиток у Німеччині XIX ст. напрямку, накресленого класичній філології Ф. А. Вольфом: Август Бек, Карл Готфрід Мюллер та ін.
5. Схарактеризуйте тритомну працю «Історія еллінізму» Йоганна Густава Дройзена. Що нового вона внесла у вивчення античної цивілізації? Чи актуальною, на Вашу думку, є проблема «Еллінізм та сучасність»?
6. Охарактеризуйте основні тенденції розвитку зарубіжної класичної філології XX ст.
7. Як впливали на розвиток класичної філології XX ст. тоталітарні режими (нацистський у Німеччині, фашистський в Італії тощо), ідеологічні протистояння між «світовою системою соціалізму» та капіталістичними країнами другої половини XX ст.?
8. Підготуйте кілька повідомлень про античні сюжети в європейській літературі XX ст.
9. Як Ви розумієте проблему «Античність і західна масова культура другої половини XX – початку XXI ст.»? Які західні фільми (європейські, американські) Вам відомі, поставлені на античні сюжети? Як у них розуміється античність? Проаналізуйте сюжети 2-3 із цих фільмів на відповідність реальним історичним фактам.

---

[162] Сучасний стан класичної філології в Румунії подає, зокрема, наступна полемічна стаття: Liviu Franga. Studii clasice... vechi şi noi // România literarâ, nr. 41, 15-22 octombrie 2003, p. 14; Gabriela Creţia. Noi studii clasice // România literarâ, nr. 42, 22-28 octombrie 2003, p. 7. Див. також надзвичайно змістовну антологію: Lingvişti şi filologi evrei din România / Prezentare şi antologie de Lucia Wald. – Bucureşti: Ed. Hasefer, 1996. – 448 p.

10. На основі Інтернет-матеріалів підготуйте повідомлення на тему «Класична філологія в одній з європейських країн другої половини XX-початку XXI ст.». Який стан вивчення класичної філології в університетській освіті сучасності обраної Вами країни Європи? Чи можна говорити про кризу спеціальності «класична філологія» в сучасному Європейському Союзі, у США, Канаді?

Антична культура і класичні мови у східнослов'янському світі. Розвиток класичної філології в Україні

Роль і значення античних традицій в українській (як і білоруській та російській) національній культурі (і літературі зокрема), поширення давньогрецької і латинської мов у східнослов'янському світі активно опрацьовувалося вітчизняною філологічною наукою починаючи з кінця XIX ст., особливо активно – з кінця 1980-х років, коли відбувся процес «актуалізації» історичної пам'яті, звернення до історичного минулого в умовах становлення і розбудови незалежної України. Вивченню греко-римської спадщини та її рецепції в українських землях присвячували свої дослідження Іван Франко, Іван Огієнко, Дмитро Чижевський, Євген Маланюк, Олександр Іванович Білецький, Андрій Олександрович Білецький, Йосип Устимович Кобів, Михайло Йосипович Білик, Віталій Петрович Маслюк, Борис Мозолевський, Броніслава Яніш, Галина Натанівна Підлісна, Василь Німчук, Дмитро Наливайко, Фіонілла Олексіївна Нікітіна, Іван Петрович Мегела, Юрій Микитенко, Юрій Вадимович Шанін, Людмила Петрівна Скорина, Мирослава Шах-Майстренко та багато інших дослідників, у російській (і радянській) філологічній думці тему «антична культура і східнослов'янський світ» ретельно опрацьовували Володимир Степанович Іконников, Микола Каленикович Гудзій (писав і українською мовою), Ілла Миколайович Голенищев-Кутузов, Ігор Петрович Єрьомін, Сергій Іванович Радціг, Борис Миколайович Рибаков, Дмитро Сергійович Лихачов та ін. З 1980-х років з'являються надзвичайно важливі праці, присвячені поширенню латинської мови в Україні (про що спорадично писали ще Михайло Грушевський, Михайло Возняк, Іван Франко, Іван Огієнко та ін.), ренесансним віянням в українських землях, українським

латиномовним письменникам, що значно розширило уявлення про український історико-літературний процес; це дослідження Володимира Івановича Крекотня, Леоніда Єфремовича Махновця, Григорія Антоновича Нудьги, Валерія Олександровича Шевчука, Василя Васильовича Яременка, Оксани Миколаївни Сліпушко, Галини Олегівни Усатенко, Наталії Миколаївни Яковенко, Валентини Миколаївни Миронової та її численних аспірантів, Ольги Миколаївни Лефтерової, Світлани Павлівни Гриценко, В'ячеслава Миколайовича Шовкового, Тараса Володимировича Шмігера, Інеси Степанівни Кагал (Макар), Соломії Андріївни Антонюк-Кириченко, Людмили Шевченко-Савчинської та ін. Зважаючи на все це, обмежимося в даному розділі найзагальнішим викладом даної теми, відсилаючи зацікавлених читачів до відповідних праць.

«Важливим компонентом як перекладної, так і оригінальної літератури Київської Русі, однієї з умов її активного розвитку був зв'язок з античністю, що здійснювався ще до запровадження християнства при посередництві Візантії. Історія грецько-слов'янських і слов'яно-грецьких літературних взаємозв'язків сягає глибини століть», – відзначає Ю.О. Микитенко[163]. **Історико-культурні зв'язки Візантії та Київської Русі** охоплювали різні сфери суспільно-політичного і духовного життя – воєнну, дипломатичну, династичну, мистецьку та ін.[164], тому існувала нагальна потреба у вчених людях, книжниках, які б добре володіли грецькою мовою. Через те у Київській Русі передусім і вивчали її (відзначимо, що грецьке письмо в Русі було відоме ще до офіційного запровадження християнства 988 р., про що свідчать договори русів з візантійцями 911, 944 і 971 рр., зафіксовані в «Повісті временних літ») з практичною метою на основі загальних

[163] Микитенко Ю.О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 18.

[164] Про зв'язки візантійських архітектури і живопису з києворуськими див. дуже цікаву і змістовну статтю: Удальцова З.В. Киев и Константинополь – культурные связи до XIII века // Как была крещена Русь. 2-е изд. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989. – С. 272-287.

граматичних трактатів, перекладених з грецької мови[165] – для обслуговування цих відносин, добре знали греку великі київські князі Всеволод Ярославич (1078-1093; «сидячи вдома», вивчив п'ять мов), Володимир Мономах (1113-1125), який і був сином грецької принцеси, галицький князь Ярослав Осмомисл (1152-1187) та ін. Київська Русь прийняла християнство за грецько-візантійським зразком (хоча, як відомо, при цьому існували й альтернативи), тому перші книги були перекладними візантійської генези (іноді через південнослов'янське посередництво), насамперед біблійні, куди входили літературні пам'ятки давньоєврейського і грецького походження, апокрифи, агіографія (тексти «житій святих» свідчать про те, що їхнім авторам були добре відомі писання «поган»-язичників Ксенофонта, Плутарха, Тацита та деяких інших). Яскравим зразком наявності античної мудрості в Київській Русі є перекладний візантійський збірник «**Пчела**» («**Бджола**»), укладений ченцем Антонієм у XI ст., що становить собою зібрання афоризмів з Біблії, творів євангелістів й апостолів, а також античних письменників – Есхіла, Софокла, Еврипіда, Сократа, Платона, Аристотеля, Геродота, Фукідіда, Демосфена, Демокрита, Менандра, Плутарха та ін., як-от: «Демокрит: Належить закон твердий мати, а справи – світлі. І рівний будеш богові, як не вчиниш нічого, його не гідного. Діоген: Коли лихословив його хто, що нечистими місцями ходить, відповів: «Сонце також нечисті місця освітлює, та не оскверняється». Еврипід: Сліди благих мужів час не згладжує, велич померлих осяває. Аристотель сказав: Бог може сотворити, що схоче, людина ж та добра, яка корисне обмірковує..; Плутарх. Привчай тіло до важкого життя: хто малого потребує, велике найде... Езоп. Цей каже: «Кожен з нас два міхи носить: один перед собою, а інший позаду. У передній кладе чужі гріхи, а у задній – свої»[166]. Проте слід відзначити, що афоризми, анекдоти, сентенції грецьких, римських та християнських авто-

[165] Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 4.

[166] «Бджола» // Історія філософії України. Хрестоматія / Упоряд. М.Ф. Тарасенко та ін. – К.: Либідь, 1993. – С. 51-68.

рів, що вміщені у «Пчолі», не обов'язково належать тим із них, чиє ім'я зазначене у заголовку кожного висловлювання. Численні переписувачі спотворювали імена авторів, довільно змінювали їх, приписували іноді помилково ті чи інші висловлювання не власне їх авторам. Перші переклади «Пчоли» в Київській Русі були відомі вже в XII ст., а в наступному столітті в Галицько-Волинському князівстві, що утворилося 1199 р. внаслідок об'єднання окремих до того Галицького і Волинського князівств Романом Мстиславичем (1199-1205), було виконано новий переклад уже безпосередньо з грецької мови. Відзначимо, що 1599 р. у Дерманському монастирі на Волині було здійснено ще один переклад «Пчоли», афоризми з якої неодноразово використовували Іван Вишенський, Антоній Радивиловський, Іван Величковський, Григорій Сковорода. Як відзначає Ю.О. Микитенко, на античні природничо-наукові відомості, наявні у Платона, Аристотеля, Плутарха, Плінія Старшого, орієнтувалися укладачі анонімного «Фізіолога», який містив статті-розповіді як про реальних тварин (лев, орел, змія, їжак, слон та ін.), так і про казково-фантастичних (фенікс, кентавр, єдиноріг), а також рослини і мінерали (дуб, кремінь та ін.). Відомості з античних письменників були наявні і в перекладних хроніках Іоанна Малали та Георгія Амартола, де, крім усього іншого, описувалася історія Стародавньої Греції (оповідання про богів Кроноса і Зевса, про Троянську війну, походи Олександра Македонського та ін.) і Стародавнього Риму (від його заснування до часів Октавіана Августа). Набула певного поширення в Київській Русі і хроніка Георгія Синкелла (VIII-IX ст.), у якій викладено події від «сотворіння світу» до правління римського імператора Діоклетіана (284 р.н.е.). У києворуську писемність історичні факти й міфи Стародавньої Греції входили і завяки перекладній воїнській повісті «Троянські діяння» (подані портрети-характеристики Пріама, Єлени, Ахіллеса, Менелая, Андромахи, Одіссея, Гектора та інших персонажів), про життя і діяльність визначного македонського царя і полководця Олександра Македонського оповідав перекладний воїнський роман «Олександрія», через увесь текст якого було «проведено думку про перевагу еллінської культури над «варварською», що

було співзвучним першим давньослов'янським перекладачам і редакторам роману, а ідеалізований образ Олександра, його переможні битви – ідейним запитам давньоруських читачів»[167]. Античні впливи простежуються і в оригінальних жанрах літератури Київської Русі, зокрема, автор «Послання пресвітеру Фомі» київський митрополит-русич (другий після Іларіона), проповідник **Климент Смолятич** (середина XII ст.) був добре обізнаний з античною культурою, зазначаючи, що писав «от Омира (Гомера – С.Л.) и от Аристотеля и от Платона».

З XIII ст. в українських землях починає поширюватися й **латинська мова**. «Початки її проникнення сюди сягають часів Галицько-Волинського князівства, – зазначають Н.М. Яковенко і В.М. Трипуз (Миронова). – Латина вживалася, зокрема, у канцелярії князя Данила Галицького (1201-1264), який, прийнявши у 1254 р. від папи римського королівський титул, підтримував широкі міжнародні контакти. У першій половині XIV ст. поряд з документами, адресованими за кордон, з княжих канцелярій Галицької Русі виходять і перші акти внутрішнього обігу, написані латиною. Нарешті, з 30-х років XV ст. українська мова на Галичині й Західному Поділлі практично повністю витісняється латинською, поштовхом до чого став Єдлінський привілей 1430 р. про поширення принципів польського права на руські землі. Якщо йдеться про пам'ятки актової латини цього регіону, то донині збереглося, крім поодиноких документів, близько 7 тис. томів рукописних судово-адміністративних книг Львова, Галича, Жидачева, Белза, Перемишля, Холма та інших міст, що хронологічно охоплюють період від 20-х років XV до останньої третини XVIII ст.»[168]. На XV-XVI ст. припадають

---

[167] Грицай М.С., Микитась В.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. За ред. М.С. Грицая. 2-е вид. – К.: Вища шк., 1989. – С. 33.

[168] Яковенко Н.М., Трипуз В.М. Латинська мова: Підручник. – К.: Вища шк.., 1993. – С. 11; Див. також: Миронова В.М. Граматичні особливості латинської актової мови XV-XVI ст. в Україні. Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1999. – 16 с; Яковенко Н. М. Нарис історії України. З найдавніших часів до кінця XVIII ст.. – К.: Генеза, 1997. – С. 87-90; Безбородько Н.И. Учёная латынь на Украине // Вопросы языкознания, 1978, № 6, с. 85-92; Гриценко С.П. *Динаміка лексикону української мови XVI-XVII ст*. –. К.: *ТОВ* «*КММ*», *2017*. – 936 с.

ренесансно-гуманістичні тенденції та віяння в українських і білоруських землях, що входили до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського. Чимало представників українського і білоруського населення, перейшовши в католицизм чи (рідше) в протестантство, стали здобувати вищу освіту в західноєвропейських університетах, де досконало вивчали латинську мову, писали нею наукові й художні твори й ставали відомими діячами періоду становлення української культури[169]. «Перші магістри і доктори наук з України починають плідно використовувати античну культуру і сучасну їм ренесансну традицію, сплітаючи їх із власне народним досвідом і в руслі власне народних завдань»[170]. Серед найвизначніших **українських латиномовних письменників** слід назвати Юрія Дрогобича (Юрій Котермак, Georgius Drohobicz de Russia, бл.1450-1494), Павла Русина з Кросна (Paulus (Crosnensis Ruthenus, бл. 1470-1517), Григорія Чуя Русина з Самбора (Gregorius Vigilantius Samboritanus Ruthenus, бл. 1523-1573), Себастяна Фабіана Кленовича (Кльоновича) (Sebastianus Fabianus Acernus, бл. 1550-1602 або 1608), Симона Пекаліда (Simon Pecalides, бл. 1567-після 1601), Станіслава Оріховського-Роксолана (St. Orichovius Roxolanus (Ruthenus), 1513-1566) та ін., творчість яких активно вивчається українським літературознавством і класичною філологією з 1980-х рр. В українській латиномовній поезії наявні часті звернення до античної міфології (прославляються Юпітер, Марс, Венера, Аполлон та ін.) і культури, широко використовуються жанрова система, тематика і поетика класичної античної літератури[171]; зокрема Павло Русин як представник ренесансного класицизму

[169] Див. розділ «Українські студенти в університетах Європи в XIV-XVIII ст.» у кн..: Нудьга Г.А. На літературних шляхах. – К.: Дніпро, 1990. – С. 154-169.

[170] Яременко В.В. Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 7. Тут же див. і переклади українською мовою поезій Юрія Дрогобича, Павла Русина, Миколи Гусовського, Григорія Чуй Русина із Самбора, Георгія Тичинського, Івана Туробінського Рутенця, Себастяна Кленовича (Кльоновича), Симона Пекаліда.

[171] Див. зокрема: Левко О.В. Латиномовна поезія християнського Заходу в контексті європейського та українського віршування // Літературознавчі студії. – Вип. 45. – 2015. – С. 135–140.

захоплювався творами Цицерона, Горація, Овідія, Персія, деякими нелатинськими західноєвропейськими поетами, 1513 р. він опублікував дві трагедії Сенеки. Доволі маловідомий поет Григорій Чуй Русин з Самбора написав чудову еклогу-ідилію (українською мовою її переклав Віталій Маслюк), а генеза цього жанру, як відомо, сягає давньогрецької «пастушої» поезії (її найвизначнішим представником був Феокрит) та «Буколік» Вергілія. Проте зазначимо, що в багатьох латиномовних українських письменників (які, наголосимо, були здебільшого католиками, могли навчатися в єзуїтських колегіях, через що їх діяльність тривалий час замовчувалася як царським православ'ям, так і радянською наукою аж до 1980-х рр.) виявлялася з особливою гостротою та інтенсивністю українська національна самосвідомість. Так, Станіслав Оріховський у трактаті «Зразковий підданий» («Fidelis subditus», 1548) зазначав: *Ruthenorum me esse et libenter profiteor* «Я з українців, про що заявляю охоче і з гордістю». І це – незважаючи на тривале його перебування в європейському культурному середовищі – Віттенберзі, Болоньї, Падуї, Римі; Оріховський був близьким до видатних діячів німецької Реформації – Мартіна Лютера, Филипа Меланхтона, Альбрехта Дюрера. А Ruthenia – це під такою назвою в середньовічній і ренесансній Західній Європі була відома Україна[172]. «Спостерігалися і явища українізації католиків, – зазначається в надзвичайно оригінальній і захоплюючій «Історії України» В.І. Семененко та Л.О. Радченко: у діяльності Замойської академії, українських домініканців, культурного товариства єпископа І. Верещинського в Києві. Католик С. Кленович мріяв про українсько-латиномовний парнас, а Я. Домбровський у поемі «Дніпровські камени» апелював до національної самосвідомості української аристократії»[173].

---

[172] Про Станіслава Оріховського див.: Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов`янські літератури. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 161-185; Лефтерова О.М. Фонова інформація та її роль в індивідуальному мовленні (на матеріалі латиномовних творів С.Оріховського). Автореф... дис.канд.філол. наук. – К., 1998. – 16 с.

[173] Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины с древнейших времён до наших дней. – 3-е изд., исправл. и допол. – Харьков: Торсинг, 2003. – С. 115.

Наступне долучення української культури до античної, а також грецької і латинської мов тісно пов'язане з культурною діяльністю **братств** – Львівського (засноване 1585), Острозького, Віленського, Київського. У братських школах викладали відомі із середньовіччя «сім вільних наук»: граматику, риторику, діалектику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Учні вивчали насамперед слов'янську й давньогрецьку мови, іноді – латинську й польську. Про те, що вивчення перших двох відбувалося паралельно, вказують, між іншим, статути львівської і луцької братських шкіл. Скажімо, у постанові про зміст навчання у Львівській братській школі читаємо: «У школі Львівській навчання починається – спочатку навчають складати букви, потім граматики навчають; водночас навчають церковної справи, читання й співу; щодня вимагають, щоб учні запитували один одного грецькою й відповідали слов'янською, а також запитували слов`янською й відповідали простою мовою; вони не повинні розмовляти між собою простою мовою, а лише слов'янською й грецькою мовами»[174].

З дидактичною метою 1591 р. у Львові друкують граматичну працю, названу **«ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ. Грамматіка доброглаголіваго єллино-словєнскаго языка, совєршєннаго искуства осми частєй слова...»** Це, як довів Кирило Студинський, компіляція з різних грецьких граматик; дане твердження визнають і самі складачі праці: «Грамматика сложєнна ω различныхь грамматикь спудєйми, ижє въ лвовской школі»; ними використана насамперед згадувана нами відома праця Константина Ласкаріса, залучалися також граматики інших, теж уже цитованих західноєвропейських ренесансних авторів – Пилипа Меланхтона, Мартіна Крузія та Ніколая Кленарда[175]. «Грецько-словенороську граматику» (варіант назви В.В. Німчука) укладено учнями Львівської братської школи під керівництвом «дидаскала» грецької мови Арсенія Еласонського і, вірогідно, Кирила Транквіліона-Ставровецького. Ця граматика

[174] Антология педагогической мысли Украинской ССР. – М.: Педагогика,1988. – С. 78.

[175] Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 44-45, 48.

становить підручник грецької мови, значну частину грецького тексту перекладено церковнослов'янською мовою (с. 5 зв.-65, 68 зв.-69, 127 зв.-128, 149-182), інколи виклад подано виключно грецькою з окремими тлумаченнями назв граматичних категорій і початкових форм словозмін і дієвідмін (с. 65 зв.-127 окрім 68 зв.-69) або церковнослов'янською (с. 129-148 зв.) мовами. Якби було перекладено лише метамовний компонент граматики, а приклади збереглися б грецькі, то функції перекладу зводилися б до тлумачення грецького тексту і, таким чином, мова йшла б про одну граматику грецької мови, викладену по-грецькому й по-слов'янському. Проте повнота перекладу, на думку дослідників праці, говорить про його самостійну значимість: праві сторінки «Адельфотеса» по-суті вміщували граматику церковнослов'янської мови, скальковану з грецької граматики. Граматику створено в традиційному «відродженому» Ренесансом античному каноні (вчення про вісім частин мови і притаманні їм граматичні категорії), у який уведено, відзначимо, дещо нове для слов`янських граматичних розробок. Граматичне «художество» («искуство») поділено на чотири складові частини – орфографія, просодія, етимологія (морфологія), синтаксис, який насправді відсутній. Така композиція ренесансних граматик класичних мов (про це зазначалося вище) уперше запроваджувалася в українській граматичній думці, згодом вона ввійде до граматик Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. Зазначимо, що новаторством для українського мовознавства стала сама характеристика орфографії й просодії (грецької мови) – зазначено (у дусі Діонісія Фракійця), що всі букви («письмєна») поділяються на «гласныя» (серед яких наявні «долгія», «краткія», «двоврємєнныя», а також дифтонги – «двогласныя») і «съгласныя» (тут виділено «полгласныя» і «бєзгласныя» з подальшою конкретизацією). Уперше в українській граматиці сказано про склад, нечленні прикметники та їхні ступені порівняння. Грецькі імена поділено на п'ять відмін, але словенороські – ні, бо на кінець XVI ст. вже зруйнувалася праслов'янська система відмінювання за основами, що й відбито в праці слов'янським ілюстративним матеріалом, у якому натрапляємо й на живомовні риси – ілюстрації

прислівників (куди включено вигуки й частки), сполучників, окремих граматичних форм та ін. Цікаво, що в праці наявна думка про те, що називний та кличний відмінки суть «просты и правы», а інші відмінки – «відіменні». На функціональну спорідненість називного й кличного відмінків указували й пізніше вітчизняні граматисти аж до Федора Івановича Буслаєва та Олександра Опанасовича Потебні, однак Олексій Олександрович Шахматов (1864-1920) та Олексій Матвійович Пєшковський (1878-1933), унаслідок синонімічності подібних граматичних форм у сучасній російській літературній мові, відмовили кличному відмінку у вираженні відношень іменника в цій формі до решти слів речення, і «це було підставою, щоб не визнати вокатив відмінком і кваліфікувати його «кличною формою», що виражає звертання»[176]. Подібне твердження було перенесено і в нові українські граматики (із метою уподібнення української мови до російської). Лише 1990 р. в «Українському правописі» знову запроваджено термін «кличний відмінок», наявність і функціональність якого правильно розуміли ще чотири століття тому складачі «Грецько-словенороської граматики», які, до речі, виявили оригінальність і в граматичному термінотворенні. Загалом, ця граматика стала помітним явищем в україномовленному культурному житті кінця XVI ст., залишаючись аж до XVIII ст. підручником грецької мови для східних та південних слов'ян[177]. Майже через сто років (1687 р.) російські книжники (з походження греки, що навчалися в Італії) Іоаникій (1633-1717) та Софроній (1652-1730) Ліхуди, що були викладачами заснованої тоді ж Слов'яно-греко-латинської академії в Москві (1649 р. при Чудовому монастирі в Кремлі було відкрито Слов'яно-греко-латинську школу, перетворену в Академію 1668 р.) створили граматику (залишилась у рукописах), в якій паралельно з грецьким текстом уміщено його церковнослов'янський переклад; як припускає В.В. Німчук, можливо, зразком у цьому

[176] Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – Ч.1. – К.:Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – С. 139.

[177] Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 67.

була для них львівська граматика 1591 р.[178] Цікаво, що одним з укладачів «Грецько-словенороської граматики» міг бути викладач Берестейської та Віленської братських шкіл (протягом 1592-1597) **Лаврентій Зизаній** (?-після 1634), що став автором першого унормованого підручника церковнослов`янської мови, виданого 1596 р. у Вільні під назвою *«Грамматіка словєнска»* (його перевидання фотомеханічним способом із ґрунтовним дослідженням здійснив свого часу В.В. Німчук). І в цій праці, як указував свого часу Михайло Возняк, загалом дотримано канону античних граматик (зокрема, Е. Доната) у їх ренесансних компіляціях – згадані граматики грецької мови К. Ласкаріса, Ф. Меланхтона, М. Крузія, М. Мосхопула та латинської Ф. Меланхтона, проте, як ми бачили й про що слушно відзначав ще на початку XX ст. Михайло Возняк, «граматична традиція тодішніх латинських граматик загально дуже подібна, а часто тотожна», і подібність або тотожність «у деталях може бути наслідком впливу або безпосередньої позички одного автора в другого, або треба її шукати в якімсь третім спільнім джерелі»[179]. Новизна ж твору Лаврентія Зизанія полягає в першій спробі опису фонетичної й семантичної (морфологічної підсистеми) систем церковнослов'янської мови, що не відзначалися вже на той час цілісністю й послідовністю внаслідок обмеження функціонування церковнослов'янської мови переважно релігійно-культовою сферою, через що вона була вже «мало зрозуміла народові, подаючи й книжним людям зразки, не зовсім зручні для наслідування. Вони всіма силами прагнули засвоїти літературні способи висловлення, які допускаються в слов`янських книгах, – і все-таки не могли позбутися стихійного впливу народної мови, що постійно вторгалась у слов'янську мову, наче ясний промінь сонця в темну ветху будівлю»[180]. Ренесансні граматики

[178] Копыленко М.М. Рукописная греческая грамматика братьев Лихудов // Византийский временник, 1960, т. 17. – С. 85-92.

[179] Возняк М.С. Граматика Л. Зизанія з 1596 р. // ЗНТШ, 1911, т. 101, кн. 2. – С. 57.

[180] Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія / Упоряд., вступ. ст., прим. Л.Т. Масенко. – К.:Наук. думка, 1987. – С. 23.

К. Ласкаріса, Ф. Меланхтона (грецька й латинська), Е. Альвара та М. Крузія (імовірно) стали якоюсь мірою і джерелами «перлини давнього українського мовознавства» (В.В. Німчук) – «*Грамматіки Славенския правилноє Сунтагма*» **Мелетія Смотрицького** (бл. 1577-1633)[181]. В.В. Німчук висловлював зауважу, що існують відомості, що на початку XVII ст. Мелетій Смотрицький написав і надрукував також граматику грецької мови, однак в описах стародруків її поки що не відзначено.

На основі об'єднання визначним київським митрополитом Петром Могилою (1596-1647) Київської братської і Лаврської шкіл у 1632 р. утворилася Києво-Могилянська колегія – перший вищий навчальний заклад в Україні і взагалі серед східних і південних слов'ян, з якою пов'язана, як відомо, дуже велика кількість збережених пам'яток шкільного вжитку, написаних латинською мовою – поетики і риторики[182], філософські трактати та ін. У ній особливу увагу приділяли вивченню латинської мови (при цьому ґрунтовно вивчалася і грецька, знання якої давало доступ до однієї з найбагатших скарбниць світової культури, грека мала практичне застосування і при вивченні богословських джерел), а такі курси як філософія, поетика, риторика, богослов'я навіть з часів Петра Могили і до середини XVIII ст. викладалися латинською мовою. Як відзначає дослідниця історії Києво-Могилянської академії З.І. Хижняк, латину тут вивчали за популярною тоді в Європі вже згадуваною нами граматикою Еммануїла Альвара «Institutiones linguae latinae», а з 1763 р. – за піарською граматикою, яку

[181] Детальніше про це див.: Лучканин С.М. Інтернаціональні і національні елементи в давній українській граматичній теорії (16-поч. 19 ст.) // Академія. Гуманітарний альманах. – К.: Академія, 1995. – Число 2. – С. 89-104; Лучканин С.М. Універсальне й ідіоетнічне в українській та румунській граматичних теоріях кінця XVI-початку XIX ст. Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1997. – 24 с.

[182] Детально див.: Маслюк В.П. Латиномовні поетики і риторики XVII-першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. – К.: Наук. думка, 1983. – 234 с.; Пилипок Н. Київські поетики і ренесансні теорії мистецтва // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993. – С.75-109; Антична культура і вітчизняна філософська думка. – К.: Т-во «Знання», 1990. – 48 с.

опублікували у Варшаві. «Студенти заучували латинські тексти напам'ять, робили усні й письмові переклади, вправи. Письмові вправи поділялися на шкільні (екзерциції) й домашні (окупації). Шкільні перевіряв відразу вчитель. Домашні, для першого контролю, учні здавали аудиторам, які вибирались із кращих учнів для перевірки виконаних уроків. У спеціальних зошитах – нотатах – аудитори ставили оцінки залежно від рівня знань: s – (scit) – знає, ns – (nescit) – не знає, er – (errabat) – помилився, nt – (non totam) – не весь урок, pns – (prorsus nescit) – зовсім не знає, nr – (non recitabat) – не здавав уроку. Потім з відміткою «correcta» учнівські зошити здавались учителеві. З метою більш швидкого опанування латинської мови учнів зобов'язували розмовляти з наставниками і між собою не тільки на уроках, а й вдома чи то в бурсі латиною»[183]. Оскільки вивчати і засвоювати латинську лексику лише на основі латинських чи іноземних словників було складно, то для дидактичних потреб українських «спудеїв» викладач Київської колегії **Єпіфаній Славинецький** (?-1675) уклав у середині XVII ст. «*Лексіконъ латинский*», що являв собою перекладний двомовний латинсько-церковнослов`янський словник з реєстром близько 27000 слів і з дуже вдалими перекладами, які, однак, іноді відрізняються від тих, що наводяться в сучасних латинсько-українських словниках (це пояснюється постійним функціонуванням мови). Як відзначає дослідник цієї праці В.В. Німчук (використовуємо тут дані його блискучого дослідження), реєстрове латинське слово перекладається одним, іноді кількома відповідниками, як-от: *amnesia забвенїє; affrico натираю, намащую; familia домъ, родъ, челя(д), домочадство; ucerus кружка, видро, чванъ* тощо. Іноді в перекладній частині словника Є. Славинецький як відповідники до латинських подає латинські або грецькі слова, вживані в тодішній мові, іноді реєстрове слово перекладено тільки словом грецького походження (іноді трапляються і слов'янські відповідники), наприклад *bacalaure(us) дидаскалъ, lyra, a(e) лира,*

[183] Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Вища шк.., 1981. – С. 58.

гу(с)лъ та ін. Часто імена персонажів римської міфології подаються в перекладі з грецьким відповідником, наприклад *capillus Veneris вла(с) Афродиты* і под. У словнику трапляються й описові переклади, як-от *supernato плаваю поверху, amabo милы(й) мой, antigraphum выпи(с) с книгъ* та ін. Іноді заголовне слово не перекладається, автор при цьому використовує систему посилань за допомогою поміток *зри*, *что*, *то (ж) что*: *caro, is зри carvino* та ін. Реєстрові слова, які належать до іменних частин мови, подаються у формі називного відмінка, дієслова – у формі 1-ї особи однини теперішнього часу (persona prima singularis praesens indicativi activi), іноді – у формі інфінітива. При іменниках часто наведено форму genetivus singularis (множини – у pluralia tantum), при дієсловах – форма 2-ї особи однини теперішнього часу (persona secunda singularis praesens indicativi activi). Довготу і короткість латинських голосних, як правило, не позначено. В.В. Німчук називає дану працю Є. Славинецького «оздобою староукраїнської лексикографії». Другою важливою вітчизняною лексикографічною пам'яткою середини XVII ст. є «*Лексикон словено-латинскій*» Єпіфанія Славинецького та **Арсенія Корецького-Сатановського** (друге його прізвище свідчить про те, що народився він у містечку Сатанів на Поділлі), про життя якого збереглося дуже мало відомостей, не встановлено точно навіть років його життя (безсумнівно, це середина XVII ст.). У реєстрі цього словника близько 7500 слів (значною мірою використано відомий «Лексикон» Памви Беринди 1627 р.), іноді церковнослов'янська лексема перекладається кількома латинськими словами. Дані перекладні словники, як і «Латино- грецько- турецько- вірменсько- українсько- молдовський словник» (XVII ст.) стали визначними віхами в рецепції латинської (та і грецької) мови в Україні XVII ст. Цікаво, що Є. Славинецький і А. Корецький-Сатановський працювали і в Москві. 1973 р. «Лексикон латинський» Є. Славинецького і «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського були перевидані фотомеханічним способом видавництвом «Наукова думка» з ґрунтовним вступним дослідженням (с. 5-58) В.В. Німчука.

У XVIII ст. об'єктом уваги староукраїнських граматистів знову стає грецька мова, з'являється «Institutionum linguae Graecae liber… ex variis auctoribus collectis, indicibusque Graeco et Latino instructus et exhibitus in Academia Kijowomohyłozaborsciana. Nunc primum typis evulgatus Wratislaviae, 1746» Варлаама (Василя) Лащевського, створюється і вітчизняний підручник латинської мови – «Grammatica Latina a regulis, quae captum discentium remorantur repurgata usibusque juventutis Parvae Russiae in Academia Kijoviensi excolendae, qua fieri potuit, brevitate, accomodata, typis S.Laurae Peczariensis, 1765». Грецька і латинська мови функціонували в Україні аж до кінця XVIII ст., латинською мовою листувався з володарями Швеції, Венеції, Трансільванії і Молдови, з багатьма іноземними послами й урядами Богдан Хмельницький, нею ж був надрукований текст першої конституції Війська Запорізького 1710 р. («Конституція Пилипа Орлика»), писали окремі свої твори Феофан Прокопович, Стефан Яворський і Григорій Сковорода. Ці факти загальновідомі, через те на цьому не зупиняємося. Відзначимо лише, що «саме Сковорода, який неодноразово звертався до творів Еврипіда, Платона, Лукіана, Вергілія, Овідія, Цицерона, Горація та інших стародавніх грецьких і римських авторів, найбільш творчо з усіх старих українських письменників підійшов до античної спадщини і засвоїв її, гармонійно поєднавши набутки XVI-XVII ст. з власними філософсько-естетичними концепціями»[184]. Особливо відчутна присутність у творчості **Григорія Сковороди** славетних Горація та Езопа.

«Розглянуті факти дозволяють зробити висновок, що антична греко-римська класика, грецька й латинська мови, риторика, граматика, філософія були органічною ланкою загальної стихії давньої української літератури й мали важливе значення для її розвитку. Звідси й другий висновок, що антична спадщина була не менш дійовим, ефективним і гнучким інструментом для творців давньої української літератури, ніж таке потужне і ні з чим не

[184] Микитенко Ю.О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 51.

порівнюване чистотою й прозорістю джерело, як українська народнопоетична творчість, фольклор»[185].

Латинською мовою – міжнародною мовою Європи до XIX ст. – створено (ймовірно, для іноземців-неслов`ян) і дві відомі граматики української мови: *«Grammatica sclavonica scripta per* **Ioannem Ujevicium**» («*Граматыка словенская*» **Івана Ужевича**, роки народження і смерті якого точно не відомі, жив у середині XVII ст.), яка стала першою відомою нам граматикою книжної української мови середини XVII ст., що, на жаль, залишилася в рукопису, дійшовши до нашого часу в двох чистових рукописних варіантах 1643 і 1645 рр., які зберігаються у Франції; *«Grammatica slavo-ruthena seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis linguae»* edita per **Michaelem Lutskay** (1789-1843) («*Граматика слов'яно-руська*» **Михайла Лучкая**, 1789-1843), який був видатним українським мовознавцем, істориком, просвітником, церковним діячем, фольклористом, діяльність якого пов'язується з Закарпаттям. «Граматику слов'яно-руську», що принесла Михайлу Лучкаю європейське визнання, було опубліковано в Будині (Буда, частина нинішнього м. Будапешта) 1830 р., у ній, поряд із церковнослов'янською, описано фонетичну й граматичну системи народної української мови Закарпаття. Латиномовна праця Михайла Лучкая справила значний вплив на розвиток граматичної думки в Закарпатті й Галичині, її використовували Я. Коллар, П. Шафарик, Ф. Міклошич, В. Ягич, високо цінували І. Срезневський та діячі «Руської трійці». Інститут мовознавства НАН України ім. О.О. Потебні видав «Граматику слов'янську» Івана Ужевича фотоспособом 1970 р. (один з варіантів перекладено Є.М. Кудрицьким сучасною українською мовою), а 1989 р. було здійснене і фототипне видання «Граматики слов'яно-руської» Михайла Лучкая (упорядкування, передмова, примітки та словник діалектних слів П.М. Лизанця, переклад з латинської П.М. Лизанця та Ю.М. Сака).

[185] Ibid., c. 57-58.

Доречно тут зазначити, що в **Російській (Московській) державі** під впливом вихідців з України та Західної Європи антична історія і культура та класичні мови починають активно вивчатися лише з другої половини XVII ст. (зокрема, латинською мовою складено перший документ в історії російсько-китайських відносин – Нерчинський договір 1689 р.). Так, деякі українські історики (Михайло Грушевський, Іван Огієнко та ін.) переносили відомий вислів Горація *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio* («*Полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтва в простакуватий Рим*») на стосунки України та Росії другої половини XVII-початку XVIII ст., коли після Переяславської Ради 1654 р. чимало українських книжників (Єпіфаній Славинецький, Арсеній Корецький-Сатановський, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович) внесли помітний внесок у розвиток російської освіти, науки й літератури; зокрема, у другій половині XVII ст. ректорами й професорами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві та духовних семінарій у Росії були переважно вихованці Київської колегії. У Москві тривалий час працювали визначний український композитор, музичний теоретик і педагог Микола Дилецький, а також видатні майстри граверного мистецтва Іван Щирський та Леонтій Тарасевич. Після заснування Академії Наук у Санкт-Петербурзі 1725 р. там було створено кафедру стародавньої історії, де впродовж XVIII і XIX ст. здійснювалося вивчення давньої археології та історії, а також класичної філології. Після відкриття 1755 р. Московського університету і там було утворено кафедру стародавньої історії, яка також стала значним центром з вивчення античності в Росії. У XVIII ст. з'являються перші переклади (переважно невисокого рівня) російською мовою творів Геродота, Тацита, Светонія, Цицерона, Сенеки та деяких інших авторів, українець за походженням російськомовний письменник Василь Капніст (1758-1823) навіть спробував перекласти «Іліаду», однак переклав лише окремі її фрагменти. Вихованці Слов'яно-греко-латинської академії визначні російські письменники-класицисти Василь Тредіаковський (1703-1768) та Михайло Васильович Ломоносов (1711-1765)

були глибокими знавцями античної літератури і класичних мов, Ломоносов застосовував латину у своїх працях і у листуванні з іноземними вченими, а Тредіаковський перекладав байки Езопа, твори Сенеки, комедії Теренція та ін. Високо оцінював і любив Гомера, Лукреція, Вергілія і великий російський просвітник-революціонер Олександр Радищев (1749-1802), витлумачуючи античну історію (як і Форстер) в демократично-революційному плані. На основі всесвітньовідомої оди Горація «Ad Melpomenen» («До Мельпомени», більш відома як «Пам'ятник») Гавриїл Державін (1743-1816) створює власний «Пам'ятник», у якому змальовано «картину своєї посмертної слави серед численних народів, які населяють Росію». Відзначимо, що у XVIII ст. стає особливо популярною **антична тематика українському** (також і в російському) **живопису**, що все більше й більше набував світських ознак, розвиваючись у річищі «шкільного класицизму»: це каритини «Дедал та Ікар» (1777) і «Меркурій і Аргус» (1776) П.І. Соколова, «Самоспалення Геркулеса» (1782) І.А. Акимова, особливо «Прощання Гектора з Андромахою» (1773) вихідця з України Антона Павловича Лосенка (1737-1773) та ін. **Античність** благотворно вплинула й на тодішню **українську музичну культуру** (ця тема слабкодосліджена), сприяючи, зокрема, творчому формуванню Миколи Дилецького (1630-1690), Артемія Веделя (1767-1806), Максима Березовського (1745-1777), особливо Дмитра Бортнянського (1751-1825), який написав опери «Креонт», «Алкід», «Антігона», «Квінт Фабій».

Становлення нової української літератури розпочалося, як відомо, з **«Енеїди» Івана Петровича Котляревського** (1769-1838), яка постала як на традиціях українського фольклору і давньої літератури, так і на основі класичного твору римської літератури – «Енеїди» Вергілія. Греко-римська стихія в поемі Котляревського вивчена добре українським літературознавством, співставному вивченню однойменних творів Вергілія та Котляревського присвячено, зокрема, кандидатську дисертацію Л.П. Скорини. Подібність давньоримського й українського авторів убачається в спільному жанрі (поема з певними варіаціями), назві, героях, сюжетній

лінії, в активному зверненні обох митців до міфологічно-літературної спадщини власних народів, у філософській концепції образу головного героя. І.П. Котляревський добре знав античну літературу (написав, зокрема, «Оду Сафо (Сапфо)»), латинську мову, висміюючи в поемі схоластичну тогочасну освіту, яка приписувала вивчати латину як розмовну мову (хоча саме в цьому сенсі – як розмовно-літературна мова – латина вже майже не функціонувала в Україні кінця XVIII-початку XIX ст.), що призводило до появи такого собі «латино-українського суржика» («макаронічної мови», причому макаронічність наявна як на лексичному, так і на морфологічному рівнях мовної системи, причому всі суто латинізми наведені в правильних у латині граматичних формах[186]), прикладом чого є відомі рядки з IV частини поеми:

Енеус ностер магнус панус
І славний *троянорум* князь,
Шмигляв по морю, як циганус,
Ад те, о рекс! Прислав *нунк* нас.
Рогамус, доміне Латине,
Нехай наш *капут* не загине,
Пермітте жить в землі своєй,
Хоть за *пекунії*, хоть *граціс*,
Ми дяковати будем *сатіс*
Бенефіценції твоєй.
О рекс! Будь нашим *меценатом*,
І *ласкам туам* покажи,
Енеусу зробися братом,
О *оптіме*! Не одкажи;
Енеус прінцепс єсть моторний,
Формозус, гарний і проворний,
Побачиш сам *інноміне*!

[186] Див. про це: Ничаюк С.П. Латинізми в «Енеїді» І.Котляревського //Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія. Зб. наук. праць. – Ч. 2. – К.: ВЦ «Київ. ун-т», 2001. – С. 175-178; Бородінова М. Рецепція античної традиції в «Енеїді» І.Котляревського //Античність – сучасність (питання філології). Зб. наук. праць. Вип.1. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 208-212.

Вели *акціпере* подарки
З ласкавим видом і без сварки,
Що прислані через мене...[187]

Зацікавлення античністю в першій половині XIX ст. на території Російської імперії (в тому числі й в українських землях, що входили до складу Росії вже без будь-якої автономії) знайшло своє відображення в тогочасній художній літературі – у творчості Константина Батюшкова, Олександра Пушкіна, Василя Жуковського та ін. (у російському красному письменстві), у творах Павла Білецького-Носенка, Костянтина Думитрашка, Петра Гулака-Артемовського (йому належать переспіви од Горація українською мовою), Миколи Костомарова, Левка Боровиковського (вірш «Подражание Горацію», що являє собою переспів чи вільний переклад дуже відомої в російській літературі 11-ї еподи Горація «Vitae rusticae Laudes» («Хвала сільському життю») із книги «Epodon Liber») та ін. в українській художній літературі[188]. Особливе значення мала перекладацька діяльність близького до декабристів російського поета (вихідця з України) **Миколи Івановича Гнєдича** (1784-1833), який вивчав давньогрецьку мову в Полтавській духовній семінарії та Харківському колегіумі й обезсмертив своє ім'я перекладом гомерівської «Іліади» (1829), першим переклавши з великою точністю Гомера розміром оригіналу – гекзаметром, при цьому надавши певної архаїзації стилю перекладу, що дуже гармоніювало з величною простотою давньої епічної поеми. Гнєдич створив нев'янучу пам'ятку високого й урочистого і, водночас, життєрадісного й поетичного розуміння Гомера, Пушкін назвав його працю «високим подвигом». Відзначимо, що переклад Гнєдича не втратив свого значення і в наш час, його неодноразово передруковують у XX-на початку XXI ст. Сучасник М.І. Гнєдича – поет **Василь Андрійович Жуковський** (1783-1852), великий

[187] Цит. за вид.: Котляревський І.П. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. / Упоряд. і прим. М.Т. Максименко. Вступ. ст. М.Т. Яценка. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 113-114.

[188] Корж Н.Г. Переклади творів Горація на Україні (XVIII-XIX ст.) // Іноземна філологія. Питання класичної філології, 1970, вип..20 (№ 8). – С. 68-73.

і щирий друг Т.Г. Шевченка, який відіграв значну роль у викупі українського генія з кріпацтва, – натхненний прикладом Гнєдича переклав другу поему Гомера – «Одіссею» (1849), убачаючи в Гомеровому епосі наївний і патріархальний світ, співвимірний із давньоруським в опоетизованому ним минулому[189].

Пройнятий духом античної мудрості був **Олександр Сергійович Пушкін** (1799-1837), який, хоча і не мав виняткових знань латинської мови, однак неодноразово звертався до античних образів (вірші юного поета-ліцеїста неможливо зрозуміти, не знаючи міфів, імен і реалій античності), милувався латинськими афоризмами, про що й зазначив, зокрема, подаючи таку характеристику Євгенію Онєгіну:

Латинь із моди вийшла нині;
Отож, як правду говорить,
Він знав доволі по-латині,
Щоб епіграфи розуміть,
Поміркувати об Ювеналі,
В кінці листа черкнути vale,
З Вергілія процитувать
Умів сяк-так рядків із п'ять,
Копатись він не мав охоти
У хронології тяжкій,
Та завжди в пам'яті своїй
Часів колишніх анекдоти
Від Ромула до наших днів
Держав для всіх напоготів.
(глава перша, VI, пер. Максима Рильського)

Пушкін, навчаючись у ліцеї, захоплено читав «Метаморфози, або Золотий Осел» Апулея в перекладі Є. Кострова (виконаний 1780 р.) Це був перший переклад російською мовою цього роману (другий переклад «Метаморфоз» пера М. Соколова побачив світ 1895 р. в Санкт-Петербурзі, а третій, найкращий, належить

[189] Детально див.: Егунов А.Н. Гомер в русских переводах XVIII-XIX вв. – М.-Л.: Наука, 1964. – 439с.

поетові М. Кузьміну, перше видання якого з'явилося 1929 р.), який полонив видатного поета:

В ті дні, коли в садах Ліцея
Я безтурботно розцвітав,
Читав охоче Апулея,
А Цицерона не читав...
(глава восьма, I, пер. Максима Рильського)

Перший рядок відомої оди Горація «Ad Melpomenen» О.С. Пушкін використав як епіграф до свого «Пам'ятника», у якому, проте, поета уславлено за принципову громадянську позицію і свободолюбство; у жорстокий час деспотії Миколи I («Палкіна», 1825-1855) Пушкін прославляв свободу, заступався за опальних декабристів, піснями викликав у серцях доброту:

Я перейду у пам'ять доброзичну,
За те, що почуття достойні огласив,
Що в мій жорстокий час я волю возвеличив
І за повержених просив.
(переклад Ольги Страшенко)

Творчість **Тараса Григоровича Шевченка** (1814-1861), геніального українського Кобзаря, становила вищий етап осмислення античної спадщини в період остаточного становлення нової української літератури. Відзначимо, що тема «Шевченко й антична культура» дуже ґрунтовно опрацьована вітчизняним літературознавством і класичною філологією, назвемо хоча б праці О.І. Білецького, М.Й. Білика, Т.М. Чернишової, В.Б. Яніш, Ю.О. Микитенка, М.І. Шах-Майстренко, відомої румунської дослідниці-україніста Магдалини Ласло-Куцюк та ін.[190] Перше знайомство з

[190] Чернишова Т.М. Антична література і Т.Г.Шевченко //Шевченківський словник. Т. 1. – К.: Гол. ред-ція УРЕ, 1978. – С. 40; Шах-Майстренко М.І. Шевченко і антична культура. – К.: Фахівець, 1999. – 296 с.; Микитенко Ю.О. Творчість Т.Шевченка – вищий етап осмислення античної спадщини в період остаточного становлення нової української літератури // Микитенко Ю.О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 103-150. У зазначених працях подано і детальну бібліографію з цієї теми.

античністю відбулося в Шевченка в період навчання у Ширяєва, у значно ширшому обсязі – в Академії мистецтв, де, як письменник зазначав устами одного з героїв своєї найвідомішої російськомовної повісті «Художник», «я совершенно понял, как не обходимо изучение антиков и вообще жизни и искусства древних греков». У своїх поетичних і прозових творах, щоденникових записах («Журнал»), мистецьких творах Шевченко неодноразово звертався до персонажів античної міфології, згадував давногрецьких і староримських політичних діячів (Перікла, Октавіана Августа, Нерона), філософів та істориків (Сократа, Геракліта, Геродота, Тита Лівія), поетів (Гомера, Вергілія, Горація, Овідія). Ми вже вище писали, що згадки про шеститомну «Історію занепаду і зруйнування Римської імперії» англійського історика XVIII ст. Едуарда Гіббона, зокрема про примірник, який належав Карлу Брюллову, наявні в повісті Тараса Шевченка «Художник». У широковідомій поемі «Кавказ» (1845) поетом виведено один з «вічних літературних образів» – образ Прометея, що символізував справедливість і віру в перемогу пригноблених народів царської Росії в їхній боротьбі за національне і соціальне визволення. Як відзначають дослідники, з античних письменників найближчими Шевченкові були Гомер (з «Іліадою» якого у вищезгадуваному перекладі М. Гнєдича він був дуже добре обізнаний, часто згадуючи її персонажів), Есхіл та Овідій, якого він вважав за «наисовершеннейшее создание» (лист до М. Осипова від 20 травня 1856) і часто використовував сюжети з «Метаморфоз» у літературних і малярських творах. Також Т.Г. Шевченко неодноразово використовував античні порівняння. Так відомо, зокрема, що ім'я Нерона стало символом кривавого тирана; у поемі «Неофіти» (1857) Т.Г. Шевченко зобразив розправи Нерона над невинними християнами:

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригши сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,

Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор, і патрицій –
Обидва п'яні. Кров і дим
Їх упоїв. Руїну слави
Рим пропиває...

Шевченків образ Нерона спроектований на особу тодішнього кривавого російського царя-ката Миколу I (1825-1855), якого названо Нероном у поезії «Холодний Яр»:

Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого *Нерона*.
Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі знаєте,
Що царики коять...

Згадка про «лютого Нерона» є й у вірші Шевченка «N.N.» («О думи мої! О славо злая!»):

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанную свою Вкраїну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю ...
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала,
Ірода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная!..

Потребують спеціального дослідження українські переклади античних авторів (передусім Гомера), виконані **Олександром Навроцьким** (1823-1892; один із членів Кирило-Мефодіївського товариства), **Степаном Руданським** (1834-1873; йому належить повний по-своєму навіть точний (опущено лише гомерівські складноскомпоновані епітети) віршований, але не розміром оригіналу, переклад «Іліади» – «Омирова Ільйонянка»[191]), **Пантелеймоном Кулішем** (1819-1897), **Петром Ніщинським** (1832-1896; підписував свої твори псевдонімом Петро Байда), який, отримавши освіту в Київському духовному училищі, потім закінчив в Афінах університет (філологічний і богословський факультети), здобув магістерський ступінь. Поет і композитор (автор відомого хору «Закувала та сива зозуля») П. Ніщинський, який викладав у гімназіях російську і давньогрецьку мови, першим повністю переклав українською мовою «Одіссею» (1889 р. у Львові опубліковано I-XII пісні, а 1892 р. – XIII-XXIV), дванадцять пісень «Іліади» (із яких надруковано шість), «Антігону» Софокла (Одеса, 1883), а також заінтерпретував давньогрецькою мовою «Слово о полку Ігоревім» (про долю перекладу висловлюються різні гіпотези)[192]. Визначний український історик, письменник і громадський діяч **Михайло Петрович Драгоманов** (1841-1895), брат Олени Пчілки, дядько Лесі Українки, як приват-доцент Київського університету (до своєї вимушеної відставки й еміграції) читав курси стародавньої історії Сходу, Греції, Риму, захистив магістерську дисертацію на тему «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» (1869), а конкретний аналіз античної історіографії він зробив в іншій праці (написаній теж російською мовою) – «Нарис

---

[191] Руданський С.Омирова Ільйонянка // Руданський С. Твори в 3-х т. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1973. – С. 7-405; Фрагменти з першої-третьої і шостої пісень «Іліади» у перекладі П. Ніщинського надруковано у вид.: Антична література. Хрестоматія. Упоряд. О.І. Білецького. 2-е вид. – К.: Рад. шк., 1968. – С. 52-67.

[192] Детальніше див.: Содомора П.А. Гомерів епос в українських інтерпретаціях / П.А. Содомора. – Дзвін. – 2004. – № 5-6. – С. 159-162; Содомора П.А. Філософія мови: українська перекладна література (на матеріалі перекладів «Одіссеї» Гомера). – Львів, 2012. – 136 с.; *Зарубенко Т.* Переклад «Одіссеї» в інтерпретації Петра Байди / Т. Зарубенко // Мова і культура. – 2014. – Вип. 17, т. 5. – С. 11-19.

історіографії в Стародавній Греції» («Университетские известия», 1868, № 1)[193]. Цікаво, що такий ніби далекий від античного світу і культури **Іван Семенович Нечуй-Левицький** (1838-1918), славнозвісний автор «Миколи Джері» і «Кайдашевої сім'ї», перебуваючи впродовж 1873-1885 рр. у Кишиневі (центр Бессарабської губернії, насильницьки приєднаної до Росії 1812 р.), викладав у місцевій гімназії не лише російську мову і російську словесність (функціонування румунської мови в Бессарабії, як і української в Україні переслідувалося царським урядом), але й логіку, риторику і латинську мову.

Значне місце займає антична культура в творчості **Івана Яковича Франка** (1856-1916), який проявив себе як талановитий перекладач поезії і драматургії Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, як вдумливий її дослідник і як натхненний популяризатор її вічних ідей і образів. Античну історію та культуру він вивчав у Дрогобицькій гімназії (1867-1875), на філософському факультеті Львівського університету, де латиною написав студентський реферат «Лукіан та його епоха» (1877), що показує, наскільки досконало володів письменник класичними мовами і як глибоко він знав творчість Лукіана і його епоху[194]. Упродовж усього життя увагу І.Я. Франка привертав хужодній переклад, що значною мірою демократизував літературу, поширюючи серед найширших прошарків українського населення скарби світового красного письменства, передусім – античної літератури. У перекладацькому доробку Франка – фрагменти з «Іліади» (зокрема, «Щит Ахілла») та «Одіссеї» Гомера, Гомерівські гімни (Гомера Франко відносив разом із Софоклом, Данте і Шекспіром до «найбільших велетнів людського слова», називав його «вітцем грецького духовного і

[193] Див. ще: Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Драгоманов М.П. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С. 60-83; Ставнюк В.В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46 – 54.

[194] Кобів Й.У. Студентський реферат І. Франка «Лукіан і його епоха» // Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник одинадцятий. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1964. – С. 217-218

національного життя»), «Війна жаб з мишами» («Батрахоміомахія»), «Труди і дні» і «Теогонія» Гесіода (тобто, усі його твори), лірика Сапфо, трагедії Софокла «Едіп-цар» і «Едіп у Колоні», фрагменти комедій Аристофана «Хмари» і «Жаби», «Скити і Скитія. Історичні оповідання» Геродота, «Симпозіон» («Бенкет») Платона, цикл із п'яти ідилій Теокрита (Феокрита), новела про кохання Амура і Психеї з роману Апулея «Метаморфози, або Золотий осел», фрагменти з Лукреція, Вергілія, Горація (три оди, серед яких – «До корабля», дві сатири та «До моєї книжки. Послання»), Овідія (елегія «Прощання» та послання «Невірному другові»; Франко називав Овідія «найгеніальнішим оповідачем між поетами старого Риму»), які вирізняються достатньою точністю. Для ілюстрації наведемо першу строфу оди Горація «До корабля» в перекладі І. Франка:

Судно! Чи знов нові вітри на море
Тебе несуть? Що чиниш? О, засядь
В пристані кріпко! Чи ж не бачиш,
Що без весел боки твої?[195]

Заслуговують на увагу і самостійні розробки Франка (з добіркою перекладів поезій) про Орфея, Солона, «Алкей і Сапфо» (Львів, 1913), де було вміщено більше ста перекладів віршів та фрагментів творів цих поетів, «Публій Овідій Назон у Томіді» (1915), до складу якої ввійшли вибрані переклади з Овідієвих «Сумних (скорботних) елегій» та «Послань з Понту», а також поема «Ібіс» із ґрунтовними коментарями (опублікована посмертно),

[195] Франко І.Я. Твори в 20-ти томах. – Т. 15. – К.: Держвидхудліт, 1955. – С. 77. Деякі переклади І.Я. Франка з античної літератури представлені у хрестоматії, упорядкованій О.І. Білецьким (1968). Для порівняння наведемо цей фрагмент у сучасному римованому відтворенні українською мовою письменницею Ольгою Страшенко:

О кораблю! Знову хвиля тебе несе.
О, не до моря, у гавань скоріш заходь!
Глянь, розгубив уже все,
кануть весла твої між вод.

які написано на підставі ретельного вивчення творчості поетів, з урахуванням досліджень європейських учених, на які часто покликається автор. Створені Франком на схилі віку поетичні новели (балади) з історії Стародавнього Риму (надруковані в 6-му томі 50-томного зібрання творів) – яскравий зразок його популяризаторської діяльності і майстерності. Гадають, що письменник і вчений готував цей матеріал як своєрідний віршований посібник для молоді, однак не завершив його через хворобу. Чимало думок античних ораторів і мислителів увійшли у філософську поезію і публіцистику Каменяра, що наповнена і крилатими латинськими виразами, їхніми переробками («Semper tiro», «Vivere memento» та ін.) Зокрема, *memento vivĕre* («Пам'ятай про життя») – однойменна назва відомої гуманістичної франкової поезії (1883):

А що кров не зможе змить,
Палимо огнем то!
Лиш боротись значить жить...
Vivĕre memento!

Іван Франко висловлював припущення, що ми «матимемо право назвати Овідія першим поетом, що написав вірш мовою, близькою до давньої і теперішньої української»[196], однак фахівці вважають цю гіпотезу неправильною. Діяльність І.Я. Франка – яскрава сторінка в історії творчого освоєння античної спадщини українською культурою[197].

Це саме можна сказати і про **Лесю Українку** (Лариса Петрівна Косач; 1871-1913), в оригінальній творчості якої яскраво представлена багата емоційно-естетична палітра античних ідей і образів (найвідомішою з цього погляду є драматична поема «Кассандра», 1902-1907). Зазначимо, що назва відомої поезії Лесі Українки

196 Франко І.Я. Зібрання творів: В 50-и т. – Т.9. – С. 411.

197 Детально див.: Журавська І.Ю. Іван Франко і зарубіжні літератури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 383 с. (С.38-39). А також: Журавська І.Ю. Леся Українка та зарубіжні літератури. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 231 с.; Дз. Ю. Коваль. Античність і Леся Українка //Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2007. – Вип. 21. – Ч. 2. – С. 34-40.

«*Contra spem spero*» («*Без надії сподіваюсь*»), яка сприймається як кредо молодої письменниці, декларація її незнищенного оптимізму й увіходить до першої її збірки «На крилах пісень», що побачила світ на початку 1893 р. у Львові, стала крилатим латинським висловом:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу, геть, думи сумні!

Нагадаємо, що цю сентенцію (*contra spem spero*) створено за допомогою *оксиморону* – стилістичної фігури, яка полягає у свідомому поєднанні протилежних за змістом понять, які логічно, здавалося б, виключають одне одного, але спільно створюють нове уявлення.

У драматичній поемі «Оргія» Лесі Українки (твір вона написала незадовго до смерті) давньогрецький співець-патріот Антей такими словами звертається до свого приятеля скульптора Федона, котрий фігуру Терпсихори, вирізьблену з дружини Антея Неріси, продав знатному римлянові Меценату, нащадкові відомого Мецената (між 74/64 – 8 до н.е.):

Ти не продався, – гірше! Ти віддався
у руки ворогу, як мертва глина,
з якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився.

Федон гадає, що своїм учинком він уславлює рідну Грецію, на що Антей резонно заперечує. Його твір не прославить Елладу, він, навпаки, підноситиме багатий Рим, котрий стягує до себе культурні цінності завойованих країн. Тому підтекст «Оргії» дуже виразний: Леся Українка правдиво відобразила стосунки між «тюрмою народів» – імперською царською Росією (Стародавнім Римом) й колоніально пригнобленою Україною (Стародавньою Грецією), викрила політику великодержавного шовінізму в ставленні до культури поневоленого народу, культури навіть давнішої і

багатограннішої, ніж та, що насаджувалася імперіями – римською та царською (1654-1917).

Антична тематика представлена і в **тодішній українській музиці**, Кирило Стеценко (1882-1922) створює оперу «Іфігенія в Тавриді», Станіслав Людкевич (1879-1980) пише революційного 1905 р. кантату-симфонію «Прометей», а Микола Лисенко (1842-1912) – оперу (чи, швидше за все, оперету) «Енеїда» (1910).

Однак слід наголосити, що як така українська класична філологія в XIX-початку XX ст. українською мовою практично не розвивалася, оскільки в царській Росії до 1905 р. (а, по-суті, й до 1917 р.) переклади українською мовою категорично заборонялися шовіністичною самодержавною цензурою, практично не існувало й україномовних наукових праць. У Галичині, що перебувала у складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) у 1772-1918 рр., переклади античних класиків, як припускає О.І. Білецький, не знаходили собі широкого кола читачів, хоча, безумовно, були «пов'язані з пробудженням тут національної свідомості, впровадженням живої народної мови до літературного вжитку («Русалка Дністрова»), організацією народного шкільництва, піднесенням суспільного життя взагалі»[198].

Для потреб гімназій і ліцеїв (де вивчалися класичні мови, передусім латинська) у Західній Україні на початку XX ст. укладають цілий ряд перекладних словників, серед яких вирізняється «*Латинсько-український словар*» (Відень, 1912) **Юліана Кобилянського**[199] – брата видатної української письменниці Ольги Юліанівни Кобилянської (1864-1942), який, зокрема, у 1888-1890 рр. викладав у Сучавській гімназії (сучасна Румунія, Сучава була давньою столицею Молдавського князівства (1388-1564), одного з трьох середньовічних румунських феодальних утворень) латинську та давньогрецьку мови. Випускник Чернівецького та

[198] Кобів Йосип. Нарис історії українського перекладу з класичних мов у Галичині до 1939-го року. У кн.: Неперервна філологія / Клименко Ніна та ін. – Львів: Вид-во Львів. Політехніки, 2014. – С. 223.

[199] Детально див.: Макар Інеса. Лексикографічні праці Юліана Кобилянського [Текст] / І. Макар // Буковинський журнал. – 2007. – № 2-3. – С. 173-179.

Ягеллонського університетів, Юліан Кобилянський усе життя викладав класичні мови і літератури в гімназіях, і не тільки в Сучавській, але і в Коломиї та в Чернівцях. Добре знаючи потреби своїх учнів, злагодив цей «Латинсько-український словар для шкіл середніх». Словник вийшов у Відні 1912 р. і містив близько 20 тис. латинських слів, перекладених точними чи значеннєво близькими українськими відповідниками.

Прикметна риса словника – великий обсяг синонімів у перекладній частині:

• EXSTIRPO – викорінювати, корчувати, витинати в пень;

• GRANARIUM – клуня, хлібня, збіжниця, пашенна комора, шпіхлір, гамбар;

• GULA – глита́ня, пелька, ковтка, гортанка, горло, шия;

• TRISTIS – 1) зловісний, небезпечний, грізний, погибельний; 2) понурий, похмур(н)ий, сердитий, гнівний, лютий; відразливий, терпкий; 3) сумовитий, сумний, смутний, засумований, зажурений, журний, скорб(от)ний.

В українській частині автор прагнув подати передусім загальноукраїнську лексику, яку знаходив у словниках Є. Желехівського, М. Уманця і Спілки, Є. Тимченка, Б. Грінченка, творах найкращих українських письменників. Західноукраїнських діалектизмів у цьому словнику не так багато: ТРІЙЛО «отрута», ПРАВОТАР «заступник», ВИНУВАТЕЛЬ «винуватець», СКУСНИЙ «мистецький, художній», СВИСТІЛКА «сопілка», МЕТАВКА «праща», СТОРОНЩИНА «чужина». Таким чином, словник Ю. Кобилянського, з одного боку, полегшував українцям вивчення права, філології, філософії та логіки, де було багато термінів латинського походження. З іншого, давав можливість буковинцям і галичанам ознайомитись із загальноукраїнською лексикою та фразеологією, що до деякої міри сприяло поширенню єдиних лексичних норм літературної мови. «При укладі словаря, – писав автор, – виходив я все й всюди з первісного значення слова; далі вив'язується порода подібних значень, себто синонімів, які треба приспособляти до поодиноких місць в авторах. Очередом ідуть образові слова (метафоричні і метонімічні), а між ними чимало випадкових

значень (occasionaliter adhibita), накінець поетичні та риторичні вислови»[200]. Наприклад: EX-STIRPO, 1. Викорінювати, корчувати, витинати в пень; обр... вирвати з серця; GRAMARIUM, II, n., клуня, хлібня, збіжниця, пашенна комора, шпіхлір, гамбар; GULA, AE, f, а) глитаня, пелька, ковтка, горланка, горло, шия; обр... б) піднебінє; в) ласування, ласун, ласо губ, ласощі. Відзначимо, що аж до об'ємного «Латинсько-українського словника» В.Д. Литвинова (1998)[201] лексикографічна праця Ю. Кобилянського була єдиною (якщо не рахувати підручникових «Латинсько-українських словників»), якою користувалися при безпосередньому перекладі з латинської мови на українську; в інших випадках послуговувалися для цього іншими мовами, переважно російською. Загалом про класичні студії в одному з найстаріших класичних університетів в Україні – Чернівецькому – написано в ґрунтовній монографії Георге Жерновея «Румунська філологія в Чернівцеькому університеті» (2013), а також у дослідженнях Інеси Макар, в одному з яких читаємо: «Серед навчальних дисциплін у студентів спеціальності «класична філологія» були: латинська мова і література, грецька мова і література, порівняльна лінгвістика, антична історія, археологія, історія античного мистецтва, історія античної філософії та ін. Спеціальність «класична філологія» пропонувала вивчення основних, латинської та грецької, мов та літератур у контексті всієї античної цивілізації. Лекційні години теоретичних курсів та семінарів щотижня включали заняття з латинської мови і літератури у проф. Раду Сбієри; з давньогрецької мови і літератури у проф. Дімітріє Мармелюка; з історії античної філософії у прекрасного естета проф. Кароля Сігеля; зі стародавньої історії у проф. Теофіла Саучук-Севяну; з грецької архітектури у проф. Ореста Луціа; з візантієзнавства у проф. Васіле Греку тощо»[202] .

---

[200] Кобилянський Ю. Латинсько-український словар. – Відень, 1912; «Переднє слово».

[201] Існує ще видання: Литвинов В.Д., Скорина Л.П. 500 крилатих висловів. Тексти. Латино-український словник + англійські, німецькі, французькі, іспанські відповідники. – К.: Індоєвропа, 1993. – 321 с.

[202] Макар І.С. Спеціальність «класична філологія» у Чернівецькому університеті за румунського періоду // Dialogul slaviştilor la începutul secolului al XXI-lea. –

Розвиток **класичної філології в царській Російській імперії в середині XIX-на початку XX ст.** характеризувався, з одного боку, значними досягненнями завдячуючи як університетській професурі (безумовно, не всій), так й історико-філологічній діяльності кращих письменників, критиків-демократів (Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва та ін.), а з іншого боку, – деяким застоєм і навіть стагнацією через засилля консерватизму і хабарництва в освітянських і наукових колах, у чиновницькому середовищі, яке часто прагнуло посиленим насадженням догматичного вивчення класичних мов (передусім бездумного зазубрювання граматичних правил) стримати революційно-демократичний рух пригноблених мас населення. Яскравим представником оскаженілої, твердолобої реакції був Дмитро Толстой, що в 1860-1880-х рр. поєднував посади міністра внутрішніх справ, обер-прокурора Священного Синоду і міністра народної освіти, який, зокрема, значно знизив престиж реальних училищ, що тісніше пов'язувалися з життям (закінчення яких не давало права на вступ до вищих навчальних закладів), а в класичних гімназіях, після яких можна було поступати до вищої школи, до 30-40% навчальних планів відводилося на догматичне зазубрювання граматичних правил класичних мов, що, за задумом урядових консерваторів, мало відволікати від реальної дійсності, прогресивних думок (адже про демократичні риси античної літератури навіть не було жодної мови). Російська (та й українська) художня література другої половини XIX-початку XX ст. (Антон Чехов, Максим Горький, Борис Грінченко, Архип Тесленко, Степан Васильченко та ін.)[203] подала чимало образів гімназіальних учителів як носіїв бездуховності, консерватизму, наскрізь корумпованих, неосвічених і т.п.

Anul IV, nr. 1/2015. – Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca. Facultatea de litere. Departamentul de limbi şi literaturi slave / Editori: Balázs Katalin, Herbil Ioan. – Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, 2015. – С. 348.

[203] До цього списку можна було б і долучити визначного сербського письменника Браніслава Нушича (1864-1938) та його оповідання «Мертві мови» (із циклу «Автобіографія»), у якому іронічно засуджується схоластичний метод викладання класичних мов у гімназіях і ліцеях.

Вони могли добре знати граматичні правила греки і латини, але при цьому жодною мірою не зацікавлювали своїх вихованців гуманістичними і патріотичними афоризмами, вічністю проблем, до яких торкалися античні генії, старанно відгороджуючи себе і свої «класичні мертві мови» від «живого реального світу» і т. ін (особливо в роки правління царя-реакціонера Олександра III (1881-1895), та і його наступника останнього російського самодержця Миколи II «Кривавого» (1895-1917)). Прекрасний образ одного з таких «класиків», викладача давньогрецької мови в гімназії Бєлікова створив Антон Чехов (1860-1904) в оповіданні «Людина у футлярі» («Человек в футляре»), для якого класичні («мертві») мови були, по-суті, схованкою від дійсності й «дієвим» засобом боротьби з вільнодумством. Самі ж гімназіальні дореволюційні (до 1917 р.) підручники давньогрецької і латинської мов більшою мірою схоластичні, вимагають бездумного зазубрювання граматичних правил без їх чіткого усвідомлення, проекції на нові мови, без вивчення крилатих висловів і т. ін.[204] Тому можна зрозуміти, чому в тогочасному різночинному і революційно-демократичному середовищі в Російській імперії сформувалося стійке неприйняття (якщо не ненависть) давньогрецької і латинської мов (меншою мірою античної літератури), що знайде своє повне втілення (не лише, щоправда, з вищезазначених причин) у цілковитому вилученні класичних мов зі шкільної й вищої освіти в СРСР у 1920-1930-х рр.

Академічна класична філологія в Росії другої половини XIX-початку XX ст. розвивалася переважно в університетах, у тому числі й Київському імені святого Володимира (наголосимо, виключно російською мовою), заснованому 1834 р. Так, 1876 р. у Києві було захищено А.В. Нікітіним (1849-1916) магістерську дисертацію «Про основи для критики тексту еолійських віршів Феокрита», 1885 р. тут же побачив світ курс лекцій «Історія Греції» професора Київського університету П.І. Аландського (1844-1883), вивченню творчості Софокла були присвячені праці

[204] Див., зокрема: Григоревскій М. Курс греческаго языка. Часть 1. Этимологія. – Изд. 17-е. – Петроградъ, 1917. – 230 с.

вченого-позитивіста Федора Герасимовича Міщенка (1847-1906), що був професором Київського університету в 1872-1884 рр. а потім працював у Казані. Великі заслуги має Ф.Г. Міщенко в перекладі російською мовою й коментуванні творів трьох найбільших грецьких істориків – Геродота (1885-1886), Фукідіда (1887-1888) і Полібія (1890-1899), а також кількох промов Демосфена (1903). Визначним представником російської класичної філології був Василь Іванович Модестов (1839-1907), який негативно ставився до насильницького насадження формальної класичної освіти, яку проводив царський уряд, за що був підданий гонінням. Перу Модестова належать наступні праці: «Тацит і його твори. Історико-літературне дослідження» (СПб., 1864; у 1880-х рр. учений опублікував точний і стилістично виважений переклад російською мовою всіх творів цього визначного римського історика); «Римська писемність у період царів» (Казань, 1868); посібник з історії давньоримської літератури (Київ, 1873); нарешті підсумкова книга «Вступ до римської історії» (ч. 1-2, СПб., 1902-1904). Серед визначних представників російської передреволюційної класичної філології слід назвати імена Ф.Ф. Соколова (1841-1909; став фактичним засновником російської античної епіграфічної школи), Тадея Францовича Зелінського (1859-1944; розглядав античний світ як живу складову частину новітньої культури; найвідоміша праця вченого – «З життя ідей», що ппроектувала античність на сучасність), Владислава Петровича Бузескула (1858-1931), Роберта Юрійовича Віппера (1859-1954; його творча діяльність тривала і в радянський час), Сергія Олександровича Жебельова (1867-1941; помер від виснаження в блокадному Ленінграді), Василя Васильовича Латишева (1855-1921)[205], Сергія Івановича Соболевського

[205] Латышев В.В. Известия древних писателей , греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. – т. 1. Греческие писатели. – 2-е издание. – СПб: Тип. ИАН, 1896. – 946 с. (передрук див: Вестник древней истории, 1947 – 1949; 1950, № 4; 1952, № 2; тут подано лише переклади російською мовою). Оригінальні фрагменти див.: Звонська-Денисюк Л.Л. Грецькі античні джерела про праукраїнські землі. Хрестоматія. / Вступ. ст. «Степова Еллада в описах еллінів» (с. 3-7) С.М. Лучканина – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 112 с.

(1864-1963; працював і в радянську епоху, автор відомих ґрунтовних теоретичних граматик давньогрецької і латинської мов) та ін. Тривали й доволі активні археологічні дослідження Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, які здійснювали Імператорська археологічна комісія, Російське археологічне товариство. Популярними залишалися **античні теми в російському живопису**; варто назвати хоча б усесвітньо відомі картини «Старий Рим» Сильвестра Щедріна (1791-1830); «Останній день Помпеї» (1833) Карла Брюллова (1799-1852), великого вчителя Т.Г. Шевченка; «Поява Христа народу» (1837-1857) Олександра Іванова (1806-1858); «Викрадення Європи» (1910) Валерія Сєрова (1865-1911) та ін. Що стосується російської тогочасної **художньої літератури**, то **античною тематикою** сповнена творчість Аполлона Майкова (1821-1897), особливо його драми, велику данину віддавали античності **Афанасій Фет** (1820-1892; перекладав, зокрема, Катулла (окреме видання – СПб., 1899), «Енеїду» Вергілія, оди Горація, елегії Тібулла (1898) і Проперція (1898), «Tristia» Овідія (1893), вводячи в переклад і риму) і російські символісти (В'ячеслав Іванов, Інокентій Анненський, Валерій Брюсов, який, зокрема, теж перекладав «Енеїду»). Ось, до прикладу, переклад «Пам'ятника» Горація з римами, виконаний Афанасієм Фетом 1854 р.:

Воздвиг я памятник вечнее меди прочной
И зданий царственных превыше пирамид;
Его ни едкий дождь, ни Аквилон полночный,
Ни ряд бесчисленных годов не истребит.
Нет, весь я не умру, и жизни лучшей долей
Избегну похорон, и славный мой венец
Все будет зеленеть, доколе в Капитолий
С безмолвной девою верховный ходит жрец.
И скажут, что рожден, где Ауфид говорливый
Стремительно бежит, где средь безводных стран
С престола Давн судил народ трудолюбивый,
Что из ничтожества был славой я избран

За то, что первый я на голос эолийский
Свел песнь Италии. О, Мельпомена, свей
Заслуге гордой в честь сама венец дельфийский
И лавром увенчай руно моих кудрей.

Буремні і трагічні революційні події жовтневого більшовицького перевороту 1917 р. та подальша громадянська війна 1918-1920 рр., героїчна українська національно-демократична революція 1917-1921 рр. (після її трагічної поразки) призвели до утворення СРСР 30 грудня 1922 р. і становлення радянської класичної філології[206], яка розвивалася в 1917-1991 рр. переважно на основі державної загальнообов'язкової доктрини марксизму-ленінізму (про що вже вище зазначалося), велику роль у становленні якої відіграли ідеологічні праці керівника більшовицького перевороту Леніна (Володимира Ульянова, 1870-1924), що завершив розробку марксистської теорії суспільно-економічних формацій (його відома свого часу робота-лекція «Про державу», прочитана 1919 р., опублікована 1929 р.), законів їхнього розвитку, проблем класової боротьби, соціальних революцій (це все прикладалося ним й до комплексного вивчення античного суспільства). У колишньому СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності насильницьки абсолютизувалася дана філософська теорія, що, безумовно, сковувало й обмежувало наукові дослідження, особливо в умовах сталінського примітивного догматизму і всуціль тоталітарного деспотизму 1930-початку 1950-х рр. Однак навряд чи варто неконструктивно критикувати й огульно заперечувати певні здобутки радянської класичної філології. Ленін спеціально займався, зокрема, вивченням античної філософії (конспект «Філософські зошити») і висловив певні міркування про роль деяких напрямків античної філософії, її найвидатніших представників – Геракліта, Демокрита, Платона, Аристотеля, Епікура (їх можна прочитати (цікаві лише з історичного погляду) в численних збірниках «Ленін

[206] Детальний виклад розвитку радянської класичної філології (щоправда, заідеологізований) див.: Дератани Н.Ф. Классическая филология в СССР за сорок лет // Вестник древней истории, 1957, № 3. – С. 55-65.

про літературу», які часто видавали в радянський час величезними накладами); він володів ще з часів симбірської класичної гімназії давньогрецькою і латинською мовами, у творах Леніна наводяться крилаті латинські вислови, як-от *ab ovo* «від яйця, тобто з початку», *caveant consules* «хай консули дбають», *cui prodest* «кому вигідно?», *ex nihilo nihil fit* «з нічого нічого не виникає» (у «Філософських зошитах»), *hic Rhodus, hic salta!* «тут Родос, тут стрибай!» та багато інших[207].

Буремні події 1917-1920 рр., героїчні національно-визвольні змагання українського народу часів Гетьманату й Директорії зруйнували, безумовно, стару академічну науку. У 1920-1930-х рр. у колишньому СРСР передусім вивчається матеріальна культура античного світу, соціально-економічні відносини, історія пригноблених класів (передусім рабів), класова боротьба (повстання рабів під проводом Спартака у 74-71 рр. до н.е., повстання залежних селян, ремісників і рабів під проводом Савмака в 107 р. до н.е. у Боспорському царстві та ін.) Надзвичайно популярним стає образ Прометея, який набуває «символу соціального визволення»: 1920 р. цьому титану, що розірвав кайдани, а в руці якого палає невгасимий факел, споруджено пам'ятник у Кам'янському (Дніпродзержинськ у 1936-2016) під наглядом архітектора О.Я. Сокола (цей монумент зберігається й зараз); скульптуру Прометея, що кличе повсталий народ до перемоги, створив також 1921 р. у Ромнах на Сумщині визначний український скульптор, письменник та кінорежисер Іван Кавалерідзе (1887-1978). Оскільки в т.зв. «ленінському плані монументальної пропаганди» згадувалися імена Тиберія Гракха, Спартака і Брута (став крилатим вислів відомих тогочасних письменників Ільфа і Петрова «И ты, Брут, продался большевикам»), то й ці історичні особи притягнули до себе велику увагу істориків-антикознавців.

У 1920-1930-х рр. повністю зупинилося в СРСР вивчення давньогрецької і майже цілком припинилося студіювання латинської

[207] Див. про це передмову А.О. Білецького до кн.: Овруцкий Н.О. Крылатые латинские выражения в литературе. – М.: Просвещение, 1969. – С. 7 і далі.

мов навіть у педагогічних інститутах (університети як осередки «буржуазної ідеології» були ліквідовані, частково це сталося, зокрема, в Україні, і через супротив старої університетської професури політиці українізації, яка проводилася націонал-комуністами (згодом більшість із них будуть знищені в сталінських таборах) в УСРР [Українська Соціалістична Радянська Республіка в 1922-1937 рр.; Українська Радянська Соціалістична Республіка в 1937-1991 рр.] з 1923 р. і до 1933-1938 рр.); класичні мови розумілися як складники «буржуазної загниваючої віджилої культури», зовсім не пов'язані з реальним життям, «з будівництвом соціалізму» і т.п. Як вище зазначалося, частково цьому посприяв і негативний образ викладача класичних мов, що сформувався в революціонерів-демократів. Загальний настрій доби щодо латинської мови, гадаємо, влучно передав один із визначних українських письменників «розстріляного Відродження» Валер'ян Підмогильний (1901-1937) у романі «Місто» (1927), описавши розмову старого гімназіального вчителя Андрія Венедовича і такого собі молодого «завойовника нового життя» Степана Радченка: «– А ви знаєте латинську мову? [це запитання Андрія Венедовича – С. Л.] Степан, що трохи мулько себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людяність знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості натури й творчого пориву. Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного

підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його Dialogi, з яких De providentia він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим! ... Уже на відході Степан спитав [у свого знайомого Левка, з яким був в Андрія Венедовича – С. Л.]: – Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна? – Дідькові вона потрібна, – засміявся Левко. – Сказано про неї – мертва мова»[208].

Можна тільки пошкодувати, що на 1920-початок 1930-х рр. припав розквіт творчої діяльності визначного українського письменника, блискучого перекладача, неперевершеного латиніста **Миколи Костевича Зерова** (1890-1937). «В особистості Миколи Зерова, ученого й митця європейського масштабу, що орієнтував українську літературу на високі цінності й критерії світової культури, чітко позначалося національне начало», – зазначав Професор Ісай Якович Заславський (1915-2000), якому пощастило слухати М.К. Зерова[209]. М. Зеров як український достойник честі заслуговує на глибоку пошану як блискучий перекладач, як конгеніальний відтворювач світових поетичних і драматичних шедеврів українською мовою, передусім творів давніх римлян – Лукреція, Катулла, Вергілія, Горація, Тібулла, Овідія, Марціала, Ювенала, Клавдія Клавдіана та деяких інших. З погляду української національної ідеї така любов і пристрасна пропаганда в період визвольних змагань українського народу 1918-1921 рр. монументального римського поетичного слова стане зрозумілою в контексті висловлення іншого «неокласика», але вже з емігрантських кіл, Євгена Маланюка (1897-1968) про те, що «правну й устоєву неусталеність Київської Держави Середньовіччя треба

[208] Підмогильний Валер'ян. Місто. Роман та оповідання. Передм. В.О. Шевчука. – К.: Веселка, 1993. – С. 43-44.

[209] Заславський І.Я. Видатний учений. Талановитий поет. Майстер перекладу // Українська мова та література, 2000, число 16, с. 8.

б у безпосередню залежність поставити з відсутністю Риму на теренах Подніпров'я»[210]. Римську героїку М.К. Зеров прагнув перенести на український ґрунт, шукаючи і знаходячи якнайточніші відповідники національною мовою (за визнанням фахівців – В.С. Брюховецького, І.Я. Заславського, Н.Г. Корж, Г.П. Кочура, Ю.М. Кузьми[211], А.О. Содомори, Всеволода Ткаченка та ін. – його римські переклади належать до найадекватніших і найпоетичніших) саме в 1918-1920 рр. (доба української національно-демократичної революції), коли М. Зеровим і було блискуче виконано більшість перекладів «нездоланних співців» Стародавнього Риму. Перший опублікований його переклад з римських поетів («Четверта еклога» Вергілія) побачив світ у журналі «Літературно-науковий вісник», 1918, № 2-3. У 1918-1919 рр. у цьому ж часописі були надруковані «Перша еклога» Вергілія і три вірші Горація. 1920 р. у київському видавництві «Друкар» вийшла «Антологія римської поезії» (перевидана 1990 р. видавництвом «Час»), до якої М. Зеров включив 22 переклади з Катулла, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Марціала. Перекладна частина збірки поезій М. Зерова «Камена» (1924) містила 9 перекладів з Вергілія, Горація, Тібулла, Овідія, Марціала. П'ять уривків з поеми Лукреція «Про природу речей» («De rerum natura») були надруковані в журналі «Червоний шлях» (1925, № 10). Велику частину нових (і тих, що вже публікувалися) перекладів М. Зерова з Катулла, Лукреція, Вергілія, Горація, Проперція, Овідія, Ювенала, Марціала, Намаціана анонімно опублікував О.І. Білецький у виданні «Антична література» (1938), оскільки ще 28 квітня 1935 р. був заарештований Блискучий Майстер (перебував у Москві, де намагався знайти захист і встиг перекласти на прохання Ф. Асмуса російською мовою «Мистецтво поетичне» Горація), який стільки зробив для відродження й утвердження української літератури серед світових мистецьких верхів'їв; М.К. Зерова оголосили членом

---

[210] Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К.: Обереги, 1992. – С. 20.

[211] Кузьма Ю.М. Римські поети епохи Августа в перекладах М. Зерова // Іноземна філологія. Питання класичної філології. – Вип. 20, № 8. – Львів: Видво Львів.ун-ту, 1970. – С. 74-83 та ін.

«контрреволюційної націоналістичної організації», яка ніби-то готувала замахи на Косіора та Постишева, а потім були Соловки (в ув'язненні митець продовжував працювати, переклавши, за деякими відомостями, повністю «Енеїду» Вергілія) і розстріл – 3 листопада 1937 р. Разом із Майстром «розстріляли» і більшу частину «Енеїди» Вергілія – для української поезії це невідшкодована втрата. Найповніше переклади М. Зерова з римської літератури представлені у 1-му томі 2-томного зібрання творів (К.: Дніпро, 1990, с. 128-383). Перекладаючи, Зеров уперше продемонстрував широкі можливості «українського» гекзаметру, часто вводив римування для підсилення емоційного звучання вірша:

Мій пам'ятник стоїть триваліший від міді.
Піднісся він чолом над царські піраміди.
Його не сточить дощ уїдливий, гризький,
Не звалить налітний північний буревій,
Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний.
Я не умру цілком: єства мого частина
Переживе мене, і від людських сердець
Прийматиму хвалу, поки понтифік-жрець
Ще сходить з дівою в високий Капітолій.
І де шумить Авфід в безудержній сваволі,
І де казковий Давн ратайський люд судив, –
Скрізь говоритимуть, що син простих батьків
Я перший положив на італійську міру
Еллади давній спів. Так не таїсь від миру
І лавром, що зростив святий Дельфійський гай,
О Мельпомено, ти чоло моє звінчай.
(Горацій, «До Мельпомени»)[212]

Репресії 1937-1938 рр. (та інших років) не оминули й іншого визначного поета (ми згадуємо лише окремі постаті, що постраждали внаслідок сталінського терору), перекладача, чия творчість перейнята античними (і світовими) образами й мотивами

[212] Зеров М.К. Твори в 2-х т. Т. 1. – К.: Дніпро, 1990. – С. 297.

Осипа Мандельштама (1891-1938) – класика російської поезії (згадаємо лише його вірші 1913-1914 рр., – «Поговорим о Риме – дивный град!», «Ни триумфа, ни войны», «О временах простых и грубых...»)[213], російського релігійного філософа **Павла Флоренського** (1882-1937?), визначного єврейського поета **Давида Гофштейна** (1889-1952; був репресований під час «боротьби з безрідним космополітизмом»), у творчості якого особливо відчуваються мотиви зі «Скорботних елегій» Овідія та ін. 1938 р. припинило своє існування і видавництво «Academia» в Москві, яке в 1930-х рр. видало кілька перекладів російською мовою творів античних класиків (їх публікували також іноді окремі інші видавництва), зокрема «Війну жаб із мишами» (1936; переклад М.С. Альтмана), комедії Аристофана (т. 1-2, 1934; переклад, вступна стаття і коментарі Федора Олександровича Петровського, який неодноразово був заарештований під час сталінського свавілля), «Поетику» Аристотеля (1927; переклад, вступна стаття і примітки Н.І. Новосадського), «Грецьку історію» Ксенофонта (1935; переклад Соломона Яковича Лур'є, згодом – у 1952-1964 рр. – професора кафедри класичної філології Львівського університету[214]), «Життєписи дванадцяти Цезарів» Светонія (1937; переклад Алексєєва)[215], промови Лісія (1933; переклад С.І. Соболевського), твори Лукіана (2 томи, 1935), роман «Дафніс і Хлоя» Лонга (1935; переклад С.П. Кондратьєва), комедії Плавта (1933-1935, 2 т.) і Теренція (1934), «Буколіки», «Георгіки» та «Енеїду» Вергілія (1933), усі твори Горація (1936; переклади Ф. Петровського), «Метаморфози» Овідія (1937; редакція і коментарі Ф. Петровського), трагедії Сенеки (1933; переклад С. Соловйова), «Сатирикон» Петронія (1924; переклад за загальною редакцією В.Н. Ярхо), сатири

---

213 Див.: Кочетова С.А. Литературная критика Осипа Мандельштама. – Горловка, 2003. – 184 с.

214 Цікаві і вартісні спогади про львівський етап життя і наукової діяльності Соломона Яковича Лур'є (1891-1964) написав Андрій Содомора, див.: Содомора Андрій. Лініями долі: літературні портрети. – Львів: Літопис, 2003. – С. 11-52.

215 Нещодавно твір побачив світ і в українському перекладі Павла Содомори: Гай *Светоній* Транквілл. Життєписи *дванадцяти* цезарів / Перекл. з латин. П. *Содомора*. – Львів: Сполом, 2012. – 280 с.

Марціала (1937; переклади М.І. Шатерникова) та Ювенала (1937; переклади Д.С. Недовича і Ф. Петровського) та деякі інші твори. Відзначимо, що ці видання визначалися як високим фаховим рівнем, так і певною популяризаторською спрямованістю з метою долучення найширших народних мас до скарбів античної літератури (як-от переклад «Сатирикону» Петронія 1924 р. за ред. В.Н. Ярхо; перевиданий 1990 р.)

Лише з 1938-1939 рр. відбувається в СРСР часткове повернення до вивчення латинської мови й античної літератури (хоча не обійшлося й без політизації – 1938 р. радянські літературознавці писали про Вергілія як про «попередника фашизму», однак подібне тривало недовго). Виходять тоді перші видання хрестоматійних підручників латинської мови О.М. Попова і П.М. Шендяпіна (5-е вид. – 1970), Я.М. Боровського та О.М. Болдирєва (4-е вид. – 1975), історії давньогрецької літератури С.І. Радцига (4-е вид. – 1977; за його ж редакцією 1939 р. вийшов короткий посібник з античної міфології), історії римської літератури М.М. Покровського (1942), М.Ф. Дератані (1938; 2-е вид., колективне – 1954, надзвичайно засоціологізоване), історії античної літератури І.М. Тронського (на яку ми неодноразово посилалися в тексті, особливо при викладі «гомерівського питання»), «Хрестоматії з античної літератури» М.Ф. Дератані та М.О. Тимофеєвої (у 2-х т., 7-е вид. – 1966), відомої «Хрестоматії для перекладів з латинської мови на російську» С.І. Соболевського (1939), «Античні теорії мови і стилю» (1936; за загальною редакцією О.М. Фрейденберг), «Першоджерела з історії первісного християнства» О.Б. Рановича (1933; перевидано 1990 р.), популярні хрестоматії «Грецька література у вибраних перекладах» (1939; укладач В.О. Нілендер), «Римська література у вибраних перекладах» (1939; укладач С.П. Кондратьєв), уже згадувана україномовна хрестоматія з античної літератури, упорядкована О.І. Білецьким (1938), підручники (шкільні і вишівські) з історії античного світу та деякі інші праці.

З особливою силою вивчення класичних мов і античної літератури (а також історії, різних аспектів культури і т.п.) розгорнулося в СРСР після Другої світової війни 1939-1945 рр. і тривало десь до

середини 1960-х рр. Що спонукало Сталіна (який, як відомо, взяв особисту участь у т. зв. «вільній лінгвістичній дискусії» 1950 р. і навіть «висловлював думки» щодо трансформації латинської мови в романські мови (про що не побоявся сказати ще 1947 р. І.В. Шаровольський); щодо цього зараз висловлюються найрізноманітніші міркування) та його оточення (а за ними – і радянську офіційну класичну філологію) звернути свою увагу на античність? Висловимо припущення, що Сталіна переконали в можливості й доцільності використовувати латинську мову й прогресивні ідеї античної літератури для «патріотичного й інтернаціонального виховання радянських людей», для атеїстичної пропаганди – з цього погляду надзвичайно «актуальним» став Тит Лукрецій Кар з його висловами *Tantum religio potuit suadere malorum* («Скільки злодіянь могла навіяти релігія!») і *Fecit deos primum timor* («Богів вигадав передусім страх»); особливо популярними стають «патріотичні» крилаті латинські вислови (які широко починають вивчатися на відміну від дореволюційного часу до 1917 р. на зразок Горацієвого *Dulc(e) et decorum (e)st pro patria mori* («Солодко й почесно вмерти за батьківщину») та подібні. Викладання латинської мови «модернізується», студентам пропонуються переклади на латину з радянських газет, наприклад, закликів до міжнародного свята 1 Травня, латинською мовою перекладаються деякі популярні радянські масові пісні («Три танкиста, три весёлых друга, экипаж машины боевой» – «Tres tankistae» і под.), навіть окремі твори російської класичної літератури, зокрема «Бородіно» Михайла Лермонтова (1814-1841) – Milites, nonne Mosqua a tergo est? Moriamur igitur apud Mosquam, ut fratres nostri moriebantur! Polliciti nos morituros esse, fidemque in pugna Borodinensi solvimus «Ребята, не Москва ль за нами? Умрёмте ж под Москвой, как наши братья умирали! И умереть мы обещали и клятву верности сдержали мы в Бородинский бой». Щоправда, це обережно засуджував А.О. Білецький: «Ми розглядаємо її [латинську мову – С. Л.] як ключ до правильного розуміння історії (насамперед до розуміння античної формації і західноєвропейського феодалізму). З цього погляду ми вважаємо неправильними спроби деяких педагогів «модернізувати»

викладання латинської мови, подаючи учням переклади з наших радянських газет, наприклад, закликів до міжнародного свята Першого травня. Для засвоєння граматичних правил це можна робити, але не слід забувати, що латинську мову варто вивчати саме для того, щоб розуміти твори Лукреція, Цезаря, Цицерона, Катулла, Вергілія, Горація, Овідія, Лівія, Тацита та інших…»[216]. Навіть переклад веселої студентської пісні «Gaudeamus» А. Машистов «героїзує», надаючи твору надмірної пафосної «патріотичності»:

Пусть цветёт из года в год
Родина святая!
Слава тем, кто нас ведёт
Неустанно всё вперёд,
Путь нам озаряя![217]

З античних авторів, крім згадуваного Лукреція, особливо «шанованими» радянською класичною філологією 1940-1960-х рр. (та й пізнішого часу, хоча це вже не настільки яскраво і самоочевидно) стають Гомер (як «народний поет»), Есхіл (через виведений ним образ титана Прометея, що став розумітися ще з 1920-х рр. як символ борця проти гнобителів, який жертвує собою заради щастя народу, як Революціонер з великої літери, як, за Марксом, «найблагороднішій святий і мученик у філософському календарі»)[218], Геродот (першим описав територію колишнього СРСР – Північного Причорномор'я), Лукіан («стихійний атеїст і матеріаліст»), Горацій (чи не через те, що «славословив» Октавіана Августа не гірш від уславлення «батька народів» офіційними радянськими письменниками; у сучасному літературознавстві, як ми вже згадували, існує думка про типологічну спорідненість класицизму

[216] Білецький А.О. Значення праці Й.В. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства» для розвитку класичної філології / А.О. Білецький // КДУ ім. Т.Г. Шевченка. Філологічний вісник. – 1952. – № 4. – С. 15.

[217] Цит. за: Маслюк В.П., Оленич Р.М. Латинська мова. – Львів: Вища шк., вид-во при Львів. ун-ті, 1975. – С. 148.

[218] Про Есхіла див.: Ярхо В.Н. Эсхил. – М.: Гослитиздат, 1958. – 287 с.; Його ж: Драматургия Эсхила и некоторые проблемы древнегреческой трагедии. – М.: Худ. лит., 1978. – 301 с.

й соціалістичного реалізму[219], що домінував у радянській художній культурі 1930-1980-х рр., поширився навіть (примусово) в культури країн соціалістичної співдружності, де, однак, не набув такого розповсюдження), Федр (виходець із пригнобленого класу – рабів). В умовах проголошеного 1945 р. Сталіним тосту за «великий російський народ» і його апелювання до російського патріотизму стає надзвичайно актуальним вивчення Північного Причорномор'я античної епохи (для показу і старожитності заселення території СРСР), проводяться систематичні розкопки радянськими археологами в Херсонесі, Ольвії і на території Боспорського царства, з'являються праці (російською мовою) «Боспорське царство» В.Ф. Гайдукевича (1949), «Херсонес Таврійський. Історико-археологічний нарис» Г.Д. Білова (1948), «Древнє місто Ольвія» Л.М. Славина (1951), «Нариси з історії Північного Причорномор'я античної епохи» Д.П. Каллістова (1949; популярна версія – 1952, наступного року перекладена й українською мовою) та ін. Звичайно, не слід думати про суцільну політизацію радянської класичної філології, однак її розвиток особливо в ті роки був невіддільним від офіційної політики, держзамовлень. Це, з одного боку, й обмежувало її розвиток, а з іншого – стимулювало його, надавало державної ваги, підтримки, великого суспільно-політичного значення і широкого розголосу. Саме в ці роки розгорнулася активна перекладацька діяльність, масовими накладами з метою долучення найширших кіл читачів до скарбів світової культури з'являються переклади античних письменників, при цьому публікують як давні переклади, так і нові (зокрема, відомий російський письменник Вікентій Вересаєв (1867-1945) наново перекладає «Іліаду» (видана 1949) й «Одіссею» (1953), підкреслюючи життєвість і сувору простоту мови цих поем, яка, на його думку, далека від високої урочистості та пишномовності). 1949 р. українською мовою виходить у видавництві «Мистецтво» (серія «Бібліотека світової драматургії») переклад Бориса Тена «Прометея закутого»

[219] Див. також: Наливайко Д.С. Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму / Д. Наливайко // Слово і Час. – 2008. – № 9. – С. 46-52.

Есхіла (вступна стаття і загальна редакція належать О.І. Білецькому). Трохи раніше перед цим (у січні-лютому 1946 р.) визначний український поет, теж у 1920-і роки представник неокласиків **Максим Рильський** (1895-1964) виконує переклад невеличкого фрагменту (починається словами оригіналу «Nec persectari primordia singula quaeque…», рядки 265-280) поеми Лукреція «Про природу речей», який, на жаль, не був тоді опублікованим[220]. 1949 р. побачило світ 1-е видання великого «Латинсько-російського словника» (на 50 тис. слів) І.Х. Дворецького (2-е вид. – 1976; 3-є вид. – 1986; 4-е вид. – 1996); його ж двотомний «Давньогрецько-російський словник» вийшов дещо пізніше, 1958 р. Наприкінці 1940-на початку 1950-х рр. було перекладено російською мовою і видано вже згадувані праці зарубіжних учених (В. Ліндсея, М. Нідермана, А. Ерну, П. Шантрена) з історії давньогрецької і латинської мов; чогось подібного в історії класичної філології в колишньому СРСР більше не траплялося.

1948 р. було відкрито відділення класичної філології в Київському університеті імені Тараса Шевченка (відновлений 1933 р., під час Другої світової війни був евакуйований до казахської Кзил-Орди; цікаво, що в окупованому нацистами Києві 1941 р. ректором формально функціонуючого Київського університету став Костянтин Теодосійович Штепа (1896-1958), з 1931 р. призначений головою Комісії з історії Візантії АН УРСР., висловлюються думки, що співпрацював як із радянськими чекістами, так і з нацистським гестапо), перший випуск якого 1953 р. став справді «зоряним», оскільки ці перші випускники стали визначними фахівцями в галузі класичної філології (і не лише). Це професори Станіслав Володимирович Семчинський (1931-1999; про якого див. нижче), Фіонілла Олексіївна Нікітіна (1929-2019; блискучий фахівець з класичної філології, загального і порівняльно-історичного мовознавства, структурно-математичної лінгвістики, наш незабутній Учитель) та Юрій Вадимович Шанін (1930-2005;

[220] Уперше опублікований у вид.: Рильський Максим. Зібр. творів у 20-ти т. Т. 11. Поетичні переклади. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 278.

привносить у дослідження класичної філології витончений гумористичний елемент, чим значно сприяє її популяризації), викладачі Олександра Петрівна Буркат, Зоя Максимівна Філіпович, Людмила Петрівна Чуракова та деякі інші. На жаль, після двох випусків «чистих класиків» і кількох випусків «напівкласиків» (які, як фах, вивчали класичну філологію в поєднанні з якоюсь іноземною мовою, переважно французькою або німецькою) це відділення 1957 р. було закрите (аналогічна доля спіткала наприкінці 1950-х рр. і подібне відділення класичної філології в Харківському університеті) і в УРСР аж до 1990-х рр. фахівців з класичної філології готували лише у Львові[221]. Великі заслуги в організації тоді цього відділення, у розвитку класичної філології в Україні і в усьому колишньому СРСР, у перекладі скарбів античної літератури українською мовою (його переклад лише «Історії» Геродота чого вартий; до останніх днів життя, уже в поважному віці, працював над перекладом Фукідіда українською мовою) мав визначний український професор, син академіка О.І. Білецького **Андрій Олександрович Білецький** (1911-1995), багаторічний завідувач кафедри спочатку класичної філології (1946-1951), потім кафедри загального мовознавства (1951-1955; кафедру класичної філології в цей час очолював член-кореспондент АН УРСР І.М. Кириченко), і нарешті об'єднаної кафедри загального мовознавства і класичної філології (1955-1978) Київського університету імені Тараса Шевченка, визначний український і радянський компаративіст, еллініст, філолог з дуже широкими науковими інтересами й глибокою ерудицією («жива енциклопедія», як називали його при житті), поліглот, блискучий перекладач, педагог і навіть правозахисник (підписував лист-протест на ім'я Генерального секретаря

[221] Про історію класичної філології у Львові у XX ст. див.: Содомора Андрій. Лініями долі: літературні портрети. – Львів: Літопис, 2003. – С. 376 с.; Клименко Ніна, Головач Уляна, Павленко Леонід, Савенко Андрій, Ясіновський Андрій. Неперервна філологія: класичні, візантилогічні та неоелліністичні студії в Україні XX століття / відп. ред. Ніна Клименко. – Львів, вид-во Львів. Політехніки, 2014. – 270 с.

ЦК КПРС Л.І. Брежнєва у зв'язку з політичними гоніннями на дисидентів)[222].

Латинську мову наприкінці 1940-х-в першій половині 1950-х рр. в СРСР як експеримент викладали навіть у середніх школах (переважно в Російській Федерації), для потреб якої тоді вийшло кілька видань підручника С.П. Кондратьєва й О.І. Васнецова. Не можна не згадати й фундаментальну «Граматику латинської мови» С.І. Соболевського (теоретична частина, 1948; перевидана 1998 р.; практична частина – 1947), його ж ґрунтовний «Підручник давньогрецької мови» (1948), хоча давньогрецьку мову вивчали значно менше, ніж латину (очевидно, і тут накладалася політика, адже, згідно з домовленостями між Сталіним і Черчіллем у 1944-1945 рр. Греція опинилася «в англійській сфері впливу», а Румунія, між іншим – у «радянській»; про це стало відомо лише в 1990-х рр.) Етапними стали також тритомна «Історія грецької літератури» (М., 1946-1960) і двотомна «Історія римської літератури» (М., 1959-1962; за ред. С.І. Соболевського).

У «хрущовський час» (1953-1964), хоча й було засуджено культ особи Сталіна, надмірна політизація класичної філології (як і всього суспільно-політичного життя) зберігалася, однак вивчення класичних мов помітно втратило свою популярність, з року в рік зменшувалася кількість навчальних годин, передбачених на викладання латинської мови у вищих навчальних закладах (а давньогрецьку, по-суті, повністю вилучили з навчального процесу). Після розвінчання «культу особи Сталіна» М.С. Хрущовим у 1956–1961 рр. цитування «Марксизму та питань мовознавства» припиняється, до Марра також більше (аж до періоду Перебудови 1985–1991 рр.) не звертаються (за винятком, хіба що, В.І. Абаєва),

[222] Про А.О. Білецького див. спогади С.В. Семчинського, Ю.Л. Мосенкіса, а також видання: Міжнародна наукова конференція пам'яті професора А.О. Білецького «Актуальні питання сучасної філології». Тези доповідей. – К., 1996. – 120 с.; Мовні і концептуальні картини світу. № 6. Книги 1-2. – К.: Прайм-М, 2002. – 280 с. + 323 с. Також: Білецький А.О. Про мову і мовознавство. – К.: АртЕк, 1996. – 224 с., післямову до неї Н.Ф. Клименко «А.О. Білецький – поліглот, учений, педагог» (с. 216-222).

ідеологізація радянського (у тому числі й українського) теоретичного мовознавства (і класичної філології також) істотно зменшується, однак «марксистсько-ленінська лінгвістична міфологія» не зникає зовсім. У таких питаннях як суспільна природа мови та її походження й розвиток у процесі соціальної діяльності людини, взаємозв'язок мови і мислення, зокрема, проблема розуміння категорій мови та мислення в їхньому співвідношенні й історичному розвитку, суть мовного значення й природи мовного знаку, класифікації методів дослідження мови обійтися без апелювання до діалектичного матеріалізму та праць класиків марксизму-ленінізму було неможливо, при цьому постійно частіше чи рідше підкреслювалося (щоправда, не всіма лінгвістами), що мовознавство (як і решта суспільних наук, починаючи з філософії) – арена гострої ідеологічної боротьби між радянською («соціалістичною», «марксистською», «марксистсько-ленінською») та буржуазною лінгвістикою. В Україні до цього додавалося специфічне розуміння взаємодії мов та природи двомовності (білінгвізму), що поставала внаслідок цього й часто була засобом політики русифікації. Услід за викриттям «культу особи Сталіна» в політиці, подібне засудження сталося і в офіційній радянській лінгвістиці, причому здійснив це не хто інший, як сам Віктор Володимирович Виноградов (1894/1895-1969), один зі сталінських консультантів з питань мовознавства 1950 р. На загальних зборах Відділення літератури й мови АН СРСР 20 березня 1963 р. В.В. Виноградов прочитав розлогу доповідь «Про подолання наслідків культу особи в радянському мовознавстві», яку двічі було відразу опубліковано впродовж 1963-1964 рр. Однак академік не лише засудив у дусі тогочасних формулювань М.С. Хрущова культ особи Сталіна, який розкладав мовознавчу науку та гальмував її розвиток, але й подав фаховий аналіз власне лінгвістичних ідей «Марксизму й питань мовознавства», показав, що в цій брошурі згадувалися імперії Стародавнього Світу Кіра Молодшого, Олександра Македонського, Римська і середньовічна Франкська.

Як згадував С.В. Семчинський, десь наприкінці 1950-х рр. вивчення латинської мови на історичному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка замінили «столярною» чи

«слюсарною» справою з метою «наближення школи до реального життя», «її політехнізації». З середини 1960-х рр. ідеологізація радянської класичної філології стає значною мірою умовною, в основу дослідження лягає передусім матеріал історичних джерел, а не соціологічні вибудови; подекуди вона зникає зовсім, як-от у працях визначного російського філософа й антикознавця О.Ф. Лосєва, у дослідженнях А. Тахо-Годі та ін. Значною подією радянської класичної філології стала підсумкова двотомна колективна праця «Культура Стародавнього Риму» (1985), підготовлена відомими фахівцями Є.М. Штаерманом, М.Л. Гаспаровим, Г.С. Крабе та ін., яка не подає систематичний традиційний огляд усіх сторін римської культури (як це вимагалося радянською методологією), а описує кардинальні проблеми культурного розвитку (духовний світ громадянина в епоху Республіки й Імперії, роль релігії в загальній системі культури, соціальна психологія і под.)

В Україні у 1960-1980-х роках особливо широко розгорнулася перекладацька діяльність. З'являється новий повний переклад «Іліади» (1977) і «Одіссеї» (1963; уже відбулося й кілька перевидань), що відповідає всім вимогам сучасного гомерознавства і відзначається незрівнянною поетичною майстерністю, здійснений розміром оригіналу справжнім подвижником **Борисом Теном** (1897-1983; псевдонім ученого, композитора, поета-перекладача Миколи Хомичевського), який також переклав «Прометея закутого» Есхіла (1949; ґрунтовна вступна стаття до цього етапного видання належить О.І. Білецькому), трагедії «Едіп-цар» й «Антігона» Софокла, «Медею» Еврипіда[223], «Поетику» Аристотеля та деякі інші твори. 1972 р. надруковано «Енеїду» Вергілія в перекладі **Михайла Білика** (1889-1970), який працював над ним понад сорок років[224]. У цьому ряду слід ще назвати вихід 2-го видання хрестоматії «Антична література» (1968; упорядкована О.І. Білецьким), «Комедій» Аристофана (1980; переклади Бориса Тена,

[223] Див.: Давньогрецька трагедія: Збірник / Пер. Борис Тен. – К.: Дніпро, 1981. – 232 с.

[224] Скорина Л.П. Вергілій в українській літературі // Іноземна філологія, 1987, № 85. – С. 99-105.

Володимира Свідзинського, Андрія Содомори), романів «Сатирикон» Петронія (Всесвіт, 1986, № 9, с. 82-144; переклад Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка) і «Метаморфози, або Золотий Осел» Апулея (1982; теж переклад Й. Кобова та Ю. Цимбалюка), повного однотомника «Творів» Горація (1982; усі переклади А.О. Содомори), антологій античної новели «Дамоклів меч» (1984; переклади Й. Кобова та Ю. Цимбалюка) й античної поезії «Золоте руно» (1985), «Метаморфоз» Овідія (1985; переклад А.О. Содомори), поеми Лукреція «Про природу речей» (1988; переклад А.О. Содомори) та деяких інших видань. Як бачимо, введенню в сучасний культурний обіг повних, ґрунтовно прокоментованих тектсів цих вершин античної літератури завдячуємо блискучим українським перекладачам – Борису Тену, Андрію Білецькому, Михайлу Білику, **Григорію Кочуру** (1908-1994; його чудові переклади давньогрецької лірики й давніх римлян публікувалися і в наш час, у виданнях 1991 р. «Друге відлуння» і 2003 р. «Третє відлуння»; вони стали предметом ґрунтовного аналізу на наково-практичній конференції, проведеній у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка восени 2003 р. з нагоди 90-річчя з для народження великого майстра українського перекладу, а також на конференціях, організованих кафедрою перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Кочура Львівського національного університету імені Івана Франка в листопаді 2008 і 2013 рр.), **Йосипу Кобову** (1910-2001; вніс і помітний внесок у дослідження античної граматичної традиції, захистивши 1955 р. кандидатську дисертацію «Учення античних граматиків про відмінки», до захисту докторської дисертації вченого тривалий час не допускали – наукова доля донедавна старійшини української класичної філології була дуже нелегкою)[225], **Юрію Цимбалюку**, **Юрію Мушаку** (1904-1973; уперше переклав українською мовою з давньогрецької байки античного байкаря Езопа (1961), а також фрагменти філософських творів Геракліта, «Поетику» Аристотеля (у

[225] Про тернисті перипетії наукової долі Йосипа Кобова див. у нарисі Андрія Содомори: «Активний стан»: категорія граматики і життя. У кн.: Содомора А. Лініями долі: літературні портрети. – Львів: Літопис, 2003. – С. 175-216.

співавторсві з Йосипом Кобовим), окремі твори Платона, Плутарха, Теренція, Петронія, багатьох інших грецьких та римських, а також латиномовних письменників нової доби, зокрема, Феофана Прокоповича), **Віталію Маслюку** (1920-2005; переклав, зокрема, роман Лонга «Дафніс і Хлоя», надрукований у № 10 часопису «Жовтень» за 1989 р., с. 51-68; В.П. Маслюкові належать і величезні заслуги в перекладі й дослідженні латиномовної літератури українського походження), **Фриді Луцькій**, **Володимиру Литвинову** (здійснив переклад байок Федра, 1990 р. разом з Л.П. Скориною видав цінний підручник латинської мови для студентів факультетів романської і германської філології, за яким латину часто вивчають і досі) та деяким іншим подвижникам українського художнього перекладу.

Окремо хотілося б виділити подвижницьку діяльність неодноразово вже згадуваного **Андрія Содомори** (народився 1 грудня 1937, с. Вирів Кам'янко-Бузького району Львівської області) – визначного сучасного українського перекладача, письменника, науковця. Народився в родині священика, закінчив Львівський університет 1959 р. (спеціальність – класична філологія). Кандидат філологічних наук (1968), тема : «Художня майстерність лесбоських ліриків і проблеми поетичного перекладу їхніх пісень»), професор кафедри класичної філології Львівського національного університету імені Івана Франка (з 2008), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, лауреат премії імені Максима Рильського за кращий художній переклад (1986), літературної нагороди Антоновичів, обласної премії імені Михайла Возняка, перший лауреат літературної премії імені Григорія Кочура (2010), Почесний громадянин Львова (з 2012). Людина енциклопедичних знань і беззаперечного авторитету, добре знаний і в Україні, і далеко за її межами письменник і блискучий перекладач із давньогрецької та латинської мов Андрій Содомора передусім подарував українському народові віковічні скарби античної і середньовічної літератури в розкішних шатах рідного слова. Це півтора десятка вкрай потрібних не лише нашій, а й кожній національній літературі світу перекладних книжок: уперше в тодішньому СРСР переклад щойно

знайденої в пісках Єгипту комедії Менандра «Відлюдник» (1962; на переклад схвальною рецензією відгукнувся Григорій Кочур), «Комедії» Аристофана (1980), «Твори» Горація (1982), «Метаморфози» Овідія (1985), «Про природу речей» Лукреція (1988), трагедії Софокла (1989), Есхіла (1990), Еврипіда (1993), «Моральні листи до Луцилія» Сенеки (1996), «Любовні елегії», «Мистецтво кохання», «Скорботні елегії» Овідія (1999), «Розрада від Філософії» Боеція (2002), «Пісня про зубра» Миколи Гусовського (2007), «Дистихи» Катона і «Римська елегія» (обидві – 2009), «Буколіки. Георгіки. Малі поеми» Вергілія, «Салернський кодекс здоров'я» Арнольда з Віланови, «Відлуння золотого віку. Антологія пізньолатинської поезії» (усі – 2011), «Елегії вигнанця Теогніда» і «Любовні пісні» Сапфо (обидві – 2012). «Античні, – стверджує Андрій Содомора, – опрацьовували вічні теми, отож, хоч скільки б минуло століть, вічне залишається вічним. Особливо ж актуальними в усі часи, надто у нашу затехнізовану добу мегаполісів, видаються саме ті твори Вергілія (вони, до речі, – його найулюбленіші), якими поет намагається повернути людину до землі, і невипадково – саме в часи глибокого морального занепаду суспільства («хліба й видовищ»)». Андрій Содомора – автор багатьох цікавих оригінальних прозових та поетичних творів, історико-мемуарних роздумів: повість про Горація «Наче це листя дерев» (1982), «Жива античність» (1983, 2003, 2009), «Наодинці зі словом» (1999), «Під чужою тінню» (2000), «Сивий вітер» (2002), «Лініями долі» (2003), «Наодинці зі Львовом: поетичні проходи» (2005), «Студії одного вірша» (2006), «Пригорща хвилин» (2007; друге, доповнене видання – 2012), «Сльози речей» (2010), «Anno Domini. Латинські написи Львова» (співавтор – Домбровський М.Б., 2008), «Афористичні етюди» (2016). У кожному з видань Содомори з'являється в кількох іпостасях: блискучий перекладач, проникливий мудрець-філософ, глибокодумний коментатор, що іскрометно розшифровує в кожному слові цілі «культурні пласти», показує перегуки історичних епох від античності до нашої доби. Содомора – не лише перекладач-віртуоз, але й письменник-філософ, чутливий до тих «краплин вічності» (Віктор Гюго), що їх закодували в художній

текст «врем'яні літа». Як говорив в одному зі своїх іскрометних інтерв'ю Андрій Олександрович, плинність часу «закодувала з тим, щоб і ми, причастившись до вічного та доброго, передали ту краплину прийдешнім поколінням. У тій спадкоємності чи не найвищий сенс літератури, мистецтва взагалі. Можливо, мають рацію ті, хто стверджує, що цінність художнього твору не так у тому, що хотів сказати автор у свій час, як у тому, що цей твір може дати сучасному читачеві. Перекладач, навіть із давніх літератур, повинен бути дуже сучасною людиною, щоб і відчути, і проакцентувати у своєму перекладі те, що адресував античний автор далекому майбутньому. «Задля майбутніх поколінь працюю, з ними бесідую», – понад два тисячоліття тому писав Сенека».

Слід виділити також уже згадувані й цитовані вище праці львівського класика **Романа Михайловича Оленича** (1927-1995) із дослідження античної граматичної традиції, представників харківської школи класичної філології **Фриду Йосипівну Луцьку** (1921-2011) та **Наталію Григорівну Корж** (1929-2009) з вивчення історії перекладу античних авторів українською і російською мовами, історико-літературного коментаря крилатих латинських висловів (саме їхніми стараннями 1994 р. у Харківському університеті було поновлено відділення класичної філології), багаторічного викладача античної літератури в Київському університеті імені Тараса Шевченка **Вадима Ілліча Пащенка** (1918-2011), видатного археолога і поета **Бориса Мозолевського** (1936-1993; знайшов славнозвісну «золоту скіфську пектораль»), дослідника зв'язків давніх скіфів з греками, визначного культуролога, літературознавця, академіка НАН України **Дмитра Сергійовича Наливайка** (народився 1929 р.), на відповідні роботи якого ми неодноразово посилалися в нашому підручнику, члена-кореспондента НАН України **Василя Васильовича Німчука** (1933-2017), який приділяв значну увагу рецепції античної граматичної традиції в давніх вітчизняних граматиках XVI-XVII ст. Хочемо ще раз згадати про блискучі праці з класичної філології доктора філологічних наук, професора **Фіонілли Олексіївни Нікітіної** («Значення фонетики старогрецької мови для порівняльно-історичної фонетики

індоєвропейських мов», «Про походження деяких початкових голосних старогрецької мови» та багато інших); провідний учений донедавна (до своєї трагічної загибелі у вересні 2019 р.)[226] плідно працювала і в наш час; також заслуговує на особливе відзначення подвижницька праця видатної елліністки й загалом лінгвіста члена-кореспондента НАН України **Ніни Федорівни Клименко** (1939-2018). Окремого дослідження заслуговує робота в галузі класичної філології **вчених і письменників української діаспори**, античні мотиви в творчості таких визначних митців українського зарубіжжя як **Олег Ольжич** (Олег Олександрович Кандиба, 1907-1944; був доктором археологічних наук, керівником археологічного відділу Чеського національного музею, брав участь у розкопках на Балканах), **Євген Маланюк** (1897-1968), в поезіях якого Україна поставала «прекрасною Степовою Елладою», **Леонід Мосендз** (1897-1948; серед іншого, автор поеми «Дні життя і смерті козака Мамая», написаної за мотивами міфу про Сізіфа), Богдан Бойчук, Богдан Рубчак, Святослав Гординський, Яр Славутич та ін. Принагідно відзначимо, що античні теми широко проникають в **українську художню літературу XX-початку XXI ст**. – у твори Юрія Мушкетика (1929-2019; повісті «Смерть Сократа», «Суд над Сенекою», «Літній птах на зимовому березі», оповідання «Селена»), Володимира Малика («Князь Кий»), Ліни Костенко (народилася 1930 р.; скіфські мотиви зі збірки «Над берегами вічної ріки» та ін.), Ольги Страшенко (1950-2015; розділ «Античне намисто» зі збірки 1995 р. «Вітряні Гори», а також історичний роман із життя Візантії і Київської Русі кінця XII ст. «Візантійський лукавець» (т. 1-2, 2005-2006; у ньому виведено такого собі «візантійського Сталіна» – Андроника Комніна, що був імператором Візантії у 1182-1185 рр.)[227] та ін.

---

[226] Голубовська І.О. Професор Нікітіна Ф.О. – класик, індоєвропеїст, структураліст, лінгвокультуролог / І.О. Голубовська // Studia linguistica : збірник наукових праць. – Київ : Київський університет, 2010. – Вип. 4 : До 80-річного ювілею професора Нікітіної Фіонілли Олексіївни. – С. 5-10.

[227] Див.: https://byzantina.wordpress.com/2015/12/05/strashenko/

Нова «мода» на античність і латинську мову прийшла в СРСР в часи «**перебудови**» і «**гласності**» наприкінці 1980-на початку 1990-х рр. в умовах проголошеного курсу на гуманізацію освіти й повернення до загальнолюдських цінностей, їх пріоритет над класовими. Знову почала збільшуватися кількість навчальних годин, передбачених на вивчення латинської мови (на жаль, це майже не зачепило долі загальноосвітнього курсу давньогрецької мови, яку, як і раніше, вивчали лише студенти-класики і дуже рідко – студенти інших спеціальностей) й античної літератури на відповідних факультетах вищих навчальних закладів, помітно зросло зацікавлення латинською афористикою, античним романом (якому притаманна, як відомо, «компенсаторність» і «сексуальна розкутість», що стало дуже актуальним у той історичний період), окремими творами (раніше рідко публікувалися в «доперебудовному» СРСР) Аристофана («Лісістрата») та Овідія (елегії про кохання, «Наука кохання» тощо). Відзначимо, що тоді ж уперше перекладають і публікують (з гарними ілюстраціями) білоруською мовою всесвітньовідомі романи Лонга й Апулея[228]. Однак загальна ідеологізація українського, як і всього радянського мовознавства (як і класичної філології) залишалася і в період Перебудови, у «Вопросах языкознания» натрапляємо на передові статті «Советское языкознание в канун нового пятилетия» (1986, № 2, с. 3-6; у зв'язку з XXVII з'їздом КПРС, що відбувся в лютому-березні 1986 р.) та «К семидесятилетию советского языкознания» (1987, № 5, с. 3-8; з нагоди ювілейної дати – 70-річчя Жовтневої революції 1917 р.), де кілька разів цитується новий партійний вождь – Генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Горбачов (1985-1991), і в світлі його ідей гуманізації суспільства та прискорення науково-технічного прогресу поставлено нові завдання перед радянською лінгвістикою – зосередити увагу на вивченні людського фактору в мові

[228] Лонг. Пастушая гісторыя пра Дафніса і Хлою: Раман /Пераклад са старажытнагрэцкай мовы, прадмова і каментарыі Анатоля Клышкі. Апулей. Метамарфозы, ці Залаты Асёл: Раман. / Пераклад з лацінскай мовы, прадмова і каментарыі Пятра Бітэля. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. – 284 с. (серыя «Скарбы сусветнай літаратуры»).

(у майбутньому це стимулюватиме швидкий розвиток когнітивної лінгвістики) та побудови машинного фонду російської та національних мов народів СРСР (структурно-математична лінгвістика, особливо в Україні, після певного вимушеного застою 1970–1980-х рр. набуде свого нового злету), а перед класичною філологією – виробити новий погляд на вивчення греки та латини як мов європейської античності в контексті домінації в сучасному мовознавстві антропологічної парадигми гуманітарного знання. Однак «Лингвистический энциклопедический словарь» (1990) містить статті «К. Маркс і Ф. Енгельс про мову», «В.І. Ленін про мову», де, щоправда в дусі нових перебудовних віянь демократизації та гласності, говориться, що «національно-мовні питання завжди повинні вирішуватися конкретно-історично та на демократичній основі». Посилання на «класиків марксизму-ленінізму» залишаються і у виданих у той «перебудовний» час підручниках з античної літератури Г.Н. Підлісної (1989)[229], Г.Г. Анпеткової-Шарової та Є.І. Чекалової[230] та ін. Однак у тій-таки книзі Г.Н. Підлісної 1989 р. натрапляємо і на рядки про зв'язок роману Петронія «Сатирикон» із сексуальною революцією другої половини XX ст., що стало можливим лише завдяки новим політичним і суспільним реаліям доби Перебудови: «Головне місце в романі [«Сатирикон» – С. Л.] займають пригоди юнаків-волоцюг, запопадливих до всілякої розпусти. На думку італійського кінорежисера Федеріко Фелліні, що поставив фільм «Сатиркон», вони нагадують битників XX ст. Отож єство людини, вважає Фелліні, не змінюється і нічого

[229] Підлісна Г.Н. Світ античної літератури [Текст] / Г.Н. Підлісна. – 2-ге вид., перероблю. і допов. – Київ : Наук. думка, 1989. – 168 с. Книгу відкривають наступні рядки (і це – 1989 р.!): «У дні, коли в капіталістичних країнах відбувається дегуманізація культури, а забобони культивують, коли з техніки роблять фетиш і пропагують споживацькі ідеали, треба дбати про екологію духовну. У новій редакції Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятій XXVII з'їздом КПРС, записано, що вона надає великого значення повнішому і глибшому освоєнню трудящими масами багатств духовної та матеріальної культури» (с. 3). Безумовно, ці твердження – данина інерції.

[230] Анпеткова-Шарова Г.Г. Античная литература [Текст]: Учеб. пособие / Г.Г. Анпеткова-Шарова, Е.И. Чекалова; Отв. ред. А.И. Зайцев. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1989. – 271 с.

нового немає на землі. Сексуальна р-р-революція? Було. І тинялися по світу розбещені молодики, байдужі до моралі»[231]. Ця фраза відсутня у попередніх виданнях цієї книги Г.Н. Підлісної часів «брежнєвського застою» (1972; 1981) із його офіціозом і «прилизаністю».

Розпад СРСР у 1991 р. і становлення суверенних пострадянських держав, **проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. створило нові історичні умови для розвитку класичної філології**, яка має як і свої надзвичайно вагомі здобутки, так і певні втрати, хоча «навіть в умовах тривалої економічної кризи багато працівників культури та мистецтва не втрачали здатності переборювати труднощі, свідомо робили свою справу»[232]. Серед цих визначних подвижників української науки чільне місце займає могутня постать доктора філологічних наук, заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, почесного академіка АН Республіки Молдова, доктора honoris causa Клузького університету імені Бабеша-Боляй (Румунія) **Станіслава Володимировича Семчинського** (1931-1999), учня А.О. Білецького, багаторічного (1978-1999) завідувача кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського університету імені Тараса Шевченка, визначного фахівця з загального і порівняльно-історичного мовознавства, румунської філології, класичної філології, історії літератури, перекладознавства, перекладача, блискучого педагога[233]. Саме завдяки С.В. Семчинському (та Ф.О. Нікітіній) 1993 р. було відроджене в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка відділення класичної філології, С.В. Семчинському судилося стати «сполучною ланкою» наукових шкіл, навчальних методик, багатогранна наукова, перекладацька й викладацька діяльність Професора з

---

231 Підлісна Г.Н. Світ античної літератури [Текст] / Г.Н. Підлісна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Київ : Наук. думка, 1989. – С. 151-152.

232 Історія української та зарубіжної культури. Навчальний посібник. 2-е вид. / За ред. С.М.Клапчука, В.Ф.Остафійчука. – К.: Вища шк., "Знання", 2000. – С.305.

233 З багатьох праць С.В. Семчинського лише з класичної філології відзначимо передусім наступну: Антична література. Довідник. За ред. С.В. Семчинського. – К.: Либідь, 1993. – 320 с.

великої літери і зараз багатьом з нас править за незмінний, хай і недосяжний взірець і дороговказ. А досліджувати успіхи й невдачі класичної філології суверенної України слід дещо пізніше, sub specie aeternitatis, оскільки ми сучасну нам епоху не описуємо, а проживаємо її; хай це не зовсім і співвимірне з античним розумінням історичного часу (історики, передусім давньогрецькі, описували переважно сучасні події або недалеке минуле), однак сьогодення вносить свої корективи у витлумачення вічної античної культури, історії класичної філології, а *Historiam nescire hoc est semper puerum esse* «*Не знати історії – це означає завжди бути дитиною*». Як це не банально звучить, але історія античного світу, його культури, класичних мов у проекції на сучасність нас учить жити, діяти, перемагати.

Відзначимо, що короткі нариси історії класичної філології в основних осередках сучасної української академічної науки – Київському, Львівському, Харківському та Одеському університетах – подано в довіднику «Українська класична філологія: бібліографія, історія, персоналії (XVIII-XXI ст.)» авторства Л. Павленка та Л. Звонської (К., 2014), у цитованому виданні «Неперервна філологія: класичні, візантинологічні та неоелліністичні студії в Україні XX ст.» (2014), а також на відповідних сайтах вищезазначених університетів, що допоможе, за потреби, самостійно відшукати матеріали з історії та сучасного стану класичної філології у відповідних українських вишах:

https://philology.knu.ua/struktura-if/kafedry/kafedra-zahalnoho-movoznavstva/istoriia/

http://eu.univ.kiev.ua/departments/zagal%60nogo-movoznavstva-i-klas/

https://lingua.lnu.edu.ua/department/klasychnoji-filolohiji

https://www.univer.kharkov.ua/ua/departments/philology/chair/history_of_world_literature_and_classical_philology

http://clg-phil.chnu.edu.ua/index.php?page=ua/30deps/30romclassphil/10history (сайт кафедри класичної та румунської філології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича)

https://www.uzhnu.edu.ua/uk/cat/iif-kafrom (сайт кафедри класичної та румунської філології Ужгородського національного університету)

Українські, білоруські (також окремі румунські, російські) землі тривалий час перебували в православно-слов'янському культурному регіоні, що, на відміну від Західної Європи, зумовило першопочаткове ознайомлення з античною культурою посередництвом грецької мови, яку й опанували в Київській Русі з практичною метою; значного поширення набула перекладна грецька література, що містила відомості про античність (зб. «Пчела», «Діоптра», роман «Олександрія» і т.д.). Початок проникнення латини в Україну припадає на другу половину XIII ст., у XV-XVI ст. відчутні ренесансні віяння в українських землях (українські латиномовні письменники Юрій Дрогобич, Павло Русин, Симон Пекалід, Станіслав Оріховський та ін., у творчості яких широко представлені античні мотиви). У цей час відбувається й знайомство українських філологів з ренесансними граматиками класичних мов (К. Ласкаріса, Ф. Меланхтона, Е. Альвара, М. Крузія), які вплинули на граматичні праці Л. Зизанія та М. Смотрицького. Класичні мови вивчали в Києво-Могилянській академії, братських школах, Слов'яно-греколатинській академії, у ліцеях і класичних гімназіях царської Росії, в університетах (у тому числі й заснованому 1834 р. Київському університеті), для цього створювалися відповідні підручники і словники, першим із яких став «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського в середині XVII ст. Античність плідно представлена в творчій спадщині Г.С. Сковороди, російських письменників-класицистів, в І.П. Котляревського, Т.Г. Шевченка, О.С. Пушкіна та ін., подвижницькою була перекладацька діяльність М. Гнєдича, В.А. Жуковського, А. Фета, О. Навроцького, П. Ніщинського, С. Руданського, П. Куліша, І.Я Франка та ін. У 1920-1930-х рр. у колишньому СРСР відбулося помітне зменшення інтересу до класичної філології (через політині чинники), хоча саме на цей час припадає блискуча перекладацька діяльність

М.К. Зерова. Радянська класична філологія пережила значне пожвавлення в 1940-1960-х рр. (І.М. Тронський, М.Ф. Дератані, В.Н. Ярхо та ін.), на цей час припадає й активна праця над перекладами скарбів античної літератури. Повоєнну класичну філологію в Україні гідно репрезентували передусім наші незабутні вчителі – А.О. Білецький, С.В. Семчинський та Ф.О. Нікітіна, і наше завдання – розвивати їхні невмирущі наукові ідеї, сприяти новому творчому пошуку в невичерпній криниці – класичній філології.

Контрольні запитання та завдання

1. Розкажіть про вивчення грецької мови в Київській Русі.
2. Із якого століття стала проникати в Україну латинська мова?
3. Розкажіть про латинськомовні пам'ятки українотеренного походження XV-XVI ст.
4. Розкажіть про українських латинськомовних письменників XV-XVIII ст. (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський, Симон Пекалід, Феофан Прокопович та ін.)
5. Схарактеризуйте «Лексикон латинський» Є. Славинецького, «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, латинськомовні граматики української мови І. Ужевича (1643-1645) та М. Лучкая (1830).
6. Схарактеризуйте граматичну працю, названу «АΔΕΛΦΟΤΗΣ. Грамматіка доброглаголіваго єллинословєнскаго языка, совєршєннаго искуства осми частєй слова...» (Львів, 1591).
7. Охарактеризуйте вивчення класичних мов у Києво-Могилянській академії (до початку XIX ст.)
8. Зробіть повідомлення про античні мотиви в українському живопису, музиці XVIII-XIX ст.
9. Простежте спільне й відмінне в «Енеїді» Вергілія та «Енеїді» Івана Котляревського.
10. Охарактеризуйте античні мотиви в творчості Тараса Шевченка.
11. Проаналізуйте перші переклади давньогрецької і давньоримської літератур українською мовою XVIII-поч. XX ст. Чи повністю відповідають вони сучасним

уявленням про особливості і приписи художнього перекладу? Обґрунтуйте Вашу думку на конкретних прикладах.

12. Розкрийте тему «Іван Франко та Леся Українка й античність».
13. Розкажіть про здобутки і втрати української класичної філології XX ст.
14. Схарактеризуйте перекладацьку діяльність Миколи Зерова, Бориса Тена, Григорія Кочура, Михайла Білика, Йосипа Кобова, Андрія Содомори та ін.
15. Розкажіть про історію та сучасність класичної філології в університетах Києва, Львова, Харкова, Чернівців, Ужгорода. Використайте Інтернет-джерела.

Програма курсу "Історія класичної філології"

"Історія класичної філології" становить підсумковий курс у циклі фундаментальних дисциплін, що викладаються студентам відділення класичної філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він передбачений для читання як в магістратурі, так і для спеціалістів випускного курсу. Метою нормативного курсу є ознайомлення магістрів і спеціалістів спеціальності "класична філологія" з основними етапами історичного розвитку однієї з найдревніших і найбільш розроблених наук, з`ясування розуміння її місця в загальній історії філології, характеристика діяльності її найвидатніших представників, огляд їхніх праць.

Вступ. Широке і вузьке розуміння предмету класичної філології (звідси – й огляду її історії) – як комплексу наукових дисциплін, змістом яких є культура античного суспільства в усіх її проявах або як джерелознавчої роботи над пам`ятками античної писемності, їх виданням і коментуванням, виправленням і доповненням спотворених переписувачами або пошкоджених текстів, збиранням і впорядкуванням фрагментів, розбором автентичності пам`яток і достовірності свідчень. Зародження в самій античності едиційної й коментаторської праці філологів ("граматиків"), постановка ними проблем критики тексту, метричного аналізу, тлумачення складних місць і застарілих слів (Зенодот, Аристарх, М.Теренцій Варрон, Валерій Проб та ін.); історико-літературні проблеми комедії Аристофана "Жаби", "Поетики" Аристотеля, "Поетичного мистецтва" Горація. Основні етапи й періоди історії класичної філології, їх зв`язок зі зміною культурно-історичних епох.

Класична філологія періоду Середньовіччя. Характеристика подвійного характеру Середньовіччя – як початку нового циклу європейського культурного розвитку, незалежно від античного, і водночас як його прямого продовження. Значення діяльності Марціана Капелли та Боеція для консервування античної

літературно-філософської спадщини. "Етимології" Ісидора Севільського. Septem artes liberales: trivium et quadrivium. Дидактична мета вивчення латинської мови за найвідомішими давньоримськими граматиками – "Ars minor" і "Ars maior" Е.Доната й "Institutiones grammaticae" Прісціана. Виникнення осередків нової латинської культури (донормандська Англія, Ірландія, доарабська Іспанія). Освоєння і трансплантація латинської граматичної традиції в Англії (Беда Високоповажний, Ельфрік). Значення "Каролінгського відродження" для збереження й примноження античних рукописів. Алкуїн. Віршовані граматики латинської мови XII-XIII ст. ("Doctrinale" А.Вілладейського, "Graecismus" Е.Бетунського та ін.), наявність у них цитат із класичних авторів. Відкриття й нове прочитання праць Аристотеля, пристосування їх до середньовічної схоластики. Логіцизм філології модистів (кінець XIII-перша половина XIV ст.). Поема А.Анделі "Битва семи мистецтв". Рецепція і вивчення античності у Візантії.

Класична філологія в епоху Відродження. Величезна роль античності в становленні й розвитку ренесансної культури як якісно нової епохи в духовному розвитку людства. Передвідродження (Проторенесанс). Античність у Данте, функції античних образів (передусім Вергілія) в "Божественній комедії". Розшук рукописів, надписів, античних пам`яток в Італії XIV-поч. XVI ст. Наукова й літературна діяльність Франческо Петрарки ("першого гуманіста") та Джованні Боккаччо. Флорентійські гуманісти XIV ст. Луїджі Марсілі та Колуччо Салутаті. Неолатинська поезія і проза італійських гуманістів (Л.Бруні, Дж.Понтано, П.Браччоліні, А.Поліціано, Піко делла Мірандола та ін.). Флавіо Бьондо і Помпоній Лет. З`ява текстології внаслідок прагнення до відновлення первісної чистоти латини, вироблення філологічного методу. Праці Лоренцо Валли "Elegantiae linguae Latinae" і "De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio". Відродження грецької філології, значення діяльності візантійських учених-емігрантів. К.Ласкаріс ("батько грецької науки на Заході"). Ренесансні граматики латинської і давньогрецької мов, їх поширення в Європі. Винайдення книгодрукування Й.Гутенбергом і його залучення

для поширення класичної освіти. Друкарня родини Мануціо у Венеції, видання ними античних авторів у XVI ст. Вихід гуманістичного руху за межі Італії (Німеччина, Нідерланди, Франція, Англія). Німецькі гуманісти С.Брант, М.Лютер, Й.Рейхлін і класична філологія. Сатира на обскурантизм та захист гуманістичних ідеалів у "Листах темних людей", їх значення для вироблення розуміння класичної латини. Місце Еразма Роттердамського в історії європейського гуманізму, значення його філологічної діяльності (зб."Adagia", першодрук грецького оригіналу Нового Завіту, власний латинський переклад). Компілятивні латинська і грецька граматики Ф.Меланхтона ("Praeceptor Germaniae"). Поширення ренесансного світогляду у Франції: популяризація античності Ф.Рабле, граматики давньогрецької й латинської мов П.Рамуса, запровадження ним літери *j*, типографічна й видавнича діяльність родини Етьєннів: "Thesaurus linguae Latinae" Р.Етьєнна, "Thesaurus Graecae linguae" А.Етьєнна-Другого. Видання в оригіналі "Поетики" Аристотеля (Венеція, 1508), її переклад і коментар національними мовами (діяльність Дж.Валли, А.де Пацці, Ф.Робортелло, Б.Сеньї, Г.Мореля, М.Д.Віди, Ю.Ц.Скалігена). Античні мотиви в "Утопії" Т.Мора, трагедіях і комедіях В.Шекспіра. Значення діяльності філологів-гуманістів епохи Відродження для подальшої історії класичної філології. Критика концепцій Ренесансу як механічного відродження античної культури.

Класична філологія XVII ст. Класицизм. Поклоніння перед античністю в класицизмі, її схоластичне витлумачення; розгляд мистецтва Стародавньої Греції та Риму як ідеальної моделі художньої творчості. Абсолютизація Аристотеля та Горація. "Поетичне мистецтво" Н.Буало – вимога в усьому наслідувати античність (переважно Рим), зберігати античну міфологію як джерело нового мистецтва. Античні мотиви й образи в трагедіях П.Корнеля, Ж.Расіна та ін. Вузько-формальний характер класичної філології XVII ст. в Англії і Нідерландах: стилістичні спостереження й виправлення текстів античних письменників, дослідження римського права (Гуго Гроцій). Р.Бентлі – емендатор поетичних текстів, основоположник наукового вивчення латинської метрики й застосування

методу рудиментів для відновлення незафіксованих традицією стадій розвитку. Поява античної археології як окремої наукової дисципліни. Антична міфологія, історія та література як джерело європейського живопису і музики XVII ст. (Пітер Пауль Рубенс, Нікола Пуссен, Клаудіо Монтеверді, Жан Батіст Ліллі, Генрі Перселл).

Класична філологія XVIII ст. Просвітництво. Витворення культу античності як справжнього джерела людської культури в епоху Просвітництва, уславлення афінської рабовласницької демократії, засудження тиранії імператорського Риму. Античність у концепціях італійського вченого Дж.Віко, французьких просвітників (Ш.Монтеск'є, Вольтер, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо). Англійська історіографія античності епохи Просвітництва (Е.Гіббон, "Історія занепаду і руйнування Римської імперії", А.Діксон, "Про стародавнє хліборобство"). Вивчення давньогрецької мови й літератури тріумвіратом нідерландських учених – Гемстергузієм, Рункенієм, Фалькенарієм. Класична філологія XVIII ст. в Італії: "Totius latinitatis lexicon" Форчелліні, відкриття нових рукописів А.Маї. Поширення ренесансних граматик давньогрецької (А.Катіфоро) й латинської (Г.Мольнара) мов у Дунайських князівствах, створення на основі останньої першої друкованої граматики румунської мови – "Elementa linguae daco-romanae sive valachicae" С.Міку та Г.Шінкая (1780). Латиномовні граматики румунської мови першої половини XIX ст. І.Будай-Деляну, І.Алексі, А.Т.Лавріана. Нове ставлення до античності в німецькому просвітництві й "неогуманізмі", сприйняття античної культури (переважно давньогрецької "класичного" періоду) як гармонійної цілісності, історично пов`язаної з середовищем, із "народним духом", що встановлює єдність усіх сторін культури. Бачення Й.-Й.Вінкельманом зразку прекрасної людини, держави, культури в еллінській класиці ("Історія стародавнього мистецтва"). "Лаокоон" Г.Е.Лессінга – засудження помилкового тлумачення античної спадщини класицистами. Характеристика історичної ролі стародавніх греків і римлян Й.Г.Гердером ("Ідеї до філософії історії людства"). Виступ Й.Г.А.Форстера з ідеєю революційно-демократичного тлумачення

античності ("Мистецтво і сучасність"), її прогресивне значення та вплив на ранню творчість Гегеля та Ф.Шлегеля. Й.-В.Гете та Ф.Шіллер і античність.

Вироблення розуміння предмету класичної філології на початку XIX ст. Розвиток класичної філології в XIX-XX ст. Становлення наукового підходу у вивченні класичної філології. "Prolegomena ad Homerum" (1795) Ф.А.Вольфа – перша справді наукова постановка "гомерівського питання"; вироблення ним розуміння класичної філології як "усеохопної" науки про античний світ. Поглиблення цього розуміння його учнем А.Беком – засновником "археологічної" школи. Діяльність у галузі класичної філології учнів А.Бека – К.Г.Мюллера ("Історія грецької літератури" в 2-х т. та ін.) і Й.Г.Дройзена ("Історія еллінізму" в 3-х т.) Г.Я.Герман як фундатор і керівник критико-граматичної школи, його боротьба з А.Беком. Внесок у дослідження "гомерівського питання" англійського історика Дж.Грота (розвиток "теорії первісного ядра", створеної Г.Германом). Класична філологія і становлення порівняльно-історичного мовознавства, його неприйняття А.Беком та Г.Я.Германом. Перше ознайомлення класичних філологів із порівняльною граматикою і впровадження в науку про мову результатів, здобутих еллініcтами Г.Курціусом ("Порівняльне мовознавство в його відношенні до класичної філології", "Основи грецької етимології" та ін.). Пристосування порівняльно-історичного методу стосовно вивчення латинської мови В.Корссеном ("Про вимову, вокалізм і наголос у латинській мові"). Г.Нібур і його виявлення "Institutiones" Гая. Археологічні відкриття Г.Шлімана, Е.Курціуса, А.Дж.Еванса та ін. Комплексне вивчення античності Т.Моммзеном ("Римська історія" у 5-и т., "Римське державне право", "Римське кримінальне право", публікація "Corpus iuris civilis" та ін.) Дослідження давньогрецької й італійської ренесансної культури швейцарським ученим Я.Бурхардтом ("Історія грецьоїх культури" в 4-х т., "Культура Італії в епоху Відродження" в 2-х т.) Ульріх фон Віламовіц-Меллендорф як німецький філолог-класик й історик античної культури. Проблематика походження християнства в працях Ж.Е.Ренана ("Життя Ісуса" та ін.) та Дж.Фрезера

("Золота гілка"). Специфіка розвитку класичної філології й античної історіографії в Італії після об`єднання (1859-1870) та в Греції після здобуття нею незалежності (1815-1830), сприйняття італійськими і грецькими вченими Стародавнього Риму і Стародавньої Греції як частини національної історії, а латинської і давньогрецької мов (відповідно) – як частини історії національних мов (італійської і новогрецької). Нове завдання у вивченні давньогрецької і латинської мов (передусім як мов пам`яток, а не "живих" функціонуючих) у Європі в XIX-XX ст. Праці з історії давньогрецької і латинської мов В.Ліндсея, М.Нідермана, А.Ерну, П.Шантрена, італійського неолінгвіста Дж.Девото та ін., їх переклад і видання російською мовою. Античні мотиви в творчості визначних письменників XIX-початку XX ст. (лірика Міхая Емінеску, романи "Quo vadis" Г.Сенкевича і "Будденброки" Т.Манна та ін.), переклад скарбів античної літератури національними мовами (на прикладі румунської культури другої половини XIX-початку XX ст. – діяльність Джордже Кошбука, Богдана Петрічейку Хашдеу та ін.) Стан європейської класичної філології та історіографії античності між двома світовими війнами (1918-1939), поява колективних узагальнюючих праць з античної цивілізації. Підпорядкування ідеології расизму й мілітаризму вивчення античної історії і культури у нацистській Німеччині і фашистській Італії, ідеалізація "сильних вождів" (Мільтіад, Перикл, Сціпіон Африканський Старший, Цезар, Октавіан Август) і т.ін. Демократично-гуманістичне "прочитання" античності німецьким композитором К.Орфом (кантати "Carmina Burana" і "Catulli Carmina"), Г.Гауптманом, античні сюжети в європейській літературі XX ст. (Дж.Джойс, Ю.О`Ніл, А.Жід, А Камю, Ж.-П.Сартр та ін.) Розмаїття напрямків класичної філології після другої світової війни 1939-1945 рр., вплив "ідеологічних доктрин". Археологічні розкопки в різних місцях Греції, Італії, Франції, Іспанії, Румунії (переважно в Добруджі), на еллініcтичному Сході. Кумранські рукописи та їх роль в освітленні історії первісного християнства. Розшифрування М.Вентрісом і Д.Чедвіком крито-мікенського лінійного складового письма Б. Продовження розшуку і публікації фрагментів античних авторів

("Відлюдник" Менандра та ін.) Античні мотиви в "масовій культурі" Західної Європи і США. Глобалізація, світова політична й економічна інтеграція й античний світ.

*Рецепція й вивчення античності в східнослов`янському світі (до кінця XVIII ст.).* Тривале перебування українських, російських і білоруських земель у православно-слов`янському культурному регіоні. Практичне опанування грецької мови в Київській Русі. Поширення перекладної грецької літератури, що містила відомості про античність (зб. "Пчела", "Діоптра", роман "Олександрія" і т.д.). Климент Смолятич як знавець "Омира, Платона й Аристотеля". Початок проникнення латини в Україну. Ренесансні віяння в українських землях. Українські латиномовні письменники, античні мотиви в їх творчості (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Симон Пекалід, Станіслав Оріховський та ін.). Знайомство українських філологів з ренесансними граматиками класичних мов (К.Ласкаріса, Ф.Меланхтона, Е.Альвара, М.Крузія), їх вплив на граматичні праці Л.Зизанія та М.Смотрицького. "Греко-словенороська граматика" 1591 р. ("Адельфотес"). Вивчення класичних мов у Києво-Могилянській академії, братських школах, Слов`яно-греколатинській академії. "Лексикон латинський" Є Славинецького та "Лексикон словено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. Вивчення античної літератури й перекладацька діяльність Д.Туптала (Ростовського). Антична спадщина в поетиках Ф.Прокоповича, М.Довгалевського та ін. Рецепція античності Г.С.Сковородою, російськими письменниками-класицистами. Античні сюжети у вітчизняному образотворчому мистецтві, музиці XVII-XVIII ст. (А.Лосенко, Д.Бортнянський та ін.)

Класична філологія XIX-XX ст. у царській Росії, колишньому СРСР. Розвиток класичної філології в Україні. Історія класичної філології в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Класичні ліцеї і гімназії в царській Росії. Античність у творчій спадщині І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка, О.С.Пушкіна та ін. Перекладацька діяльність М.Гнєдича, В.А.Жуковського, О.Навроцького, П.Ніщинського, С.Руданського, П.Куліша та ін. Праці М.П.Драгоманова з історії Стародавнього Риму. Викладання

латини в Кишиневі І.С.Нечуєм-Левицьким. Праці з класичної філології Ф.Ф.Зелінського, Ю.Кулаковського, В.І.Модестова, В.В.Латишева, Р.Ю.Віппера, С.І.Соболевського та ін. Розвиток класичної філології в Галичині, Північній Буковині та в Закарпатті до середини XX ст. Поетичні переклади античних авторів А.Фета, введення ним римування. Перекладацька й наукова діяльність у галузі класичної філології І.Я.Франка, античні мотиви в творчості Лесі Українки, російських символістів. "Латинсько-український словар" Ю.Кобилянського. Класична філологія у Київському, Львівському, Чернівецькому, Одеському, Харківському університетах. Зменшення інтересу до класичної філології в СРСР у 1920-30-х рр., відображення його В.Підмогильним (роман "Місто"). М.К.Зеров – неперевершений перекладач давньоримської літератури. Античність і О.Мандельштам, Д.Гофштейн. Класична філологія і сталінський тоталітаризм. Російськомовні переклади античних авторів, опубліковані в 1920-1930-х рр. видавництвом "Academia". Пожвавлення радянської класичної філології у 1950-1960-х рр. (І.М.Тронський, М.Ф.Дератані, С.І.Радциг, В.Н.Ярхо, І.Х.Дворецький та ін.). Повоєнна класична філологія в Україні (О.І.Білецький, А.О.Білецький, Р.М.Оленич, Ф.Й.Луцька, Н.Г.Корж, В.В.Німчук, Д.С.Наливайко, Ф.О.Нікітіна, Ю.В.Шанін та ін.), перекладацька діяльність Бориса Тена, М.Білика, В.П.Маслюка, Ю.Мушака, Й.У.Кобова, Ю.Цимбалюка, Г.П.Кочура, В.Д.Литвинова, А.О.Содомори та ін. Роль С.В.Семчинського та Ф.О. Нікітіної в розвитку класичної філології, їхня подвижницька діяльність. Сучасний стан і перспективи вітчизняної класичної філології, її історія в Київському університеті імені Тараса Шевченка та в інших ВНЗ України.

Питання, які виносяться на іспит з історії класичної філології

1. „Історія класичної філології" як підсумковий курс у циклі фундаментальних дисциплін, що викладаються студентам відділення класичної філології.
2. Значення діяльності Марціана Капелли та Боеція для консервування античної літературно-філософської спадщини. "Етимології" Ісидора Севільського. Septem artes liberales: trivium et quadrivium.
3. Дидактична мета вивчення латинської мови за найвідомішими давньоримськими граматиками – "Ars minor" і "Ars maior" Е.Доната й "Institutiones grammaticae" Прісціана.
4. Значення "Каролінгського відродження" для збереження й примноження античних рукописів. Алкуїн.
5. Віршовані граматики латинської мови XII-XIII ст. ("Doctrinale" А.Вілладейського, "Graecismus" Е.Бетунського та ін.), наявність у них цитат із класичних авторів.
6. Логіцизм філології модистів (кінець XIII-перша половина XIV ст.). Поема А.Анделі "Битва семи мистецтв".
7. Рецепція і вивчення античності у Візантії.
8. Величезна роль античності в становленні й розвитку ренесансної культури як якісно нової епохи в духовному розвитку людства.
9. Передвідродження (Проторенесанс). Античність у Данте, функції античних образів (передусім Вергілія) в "Божественній комедії". Трактат Данте „De vulgari eloquentia".
10. Розшук рукописів, надписів, античних пам'яток в Італії XIV-поч. XVI ст. Наукова й літературна діяльність Франческо Петрарки ("першого гуманіста") та Джованні Боккаччо. Флорентійські гуманісти XIV ст.
11. Праці Лоренцо Валли "Elegantiae linguae Latinae" і "De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio".

12. Ренесансні граматики латинської і давньогрецької мов, їх поширення в Європі.
13. Німецькі гуманісти С.Брант, М.Лютер, Й.Рейхлін і класична філологія. Сатира на обскурантизм та захист гуманістичних ідеалів у "Листах темних людей", їх значення для вироблення розуміння класичної латини.
14. Місце Еразма Роттердамського в історії європейського гуманізму, значення його філологічної діяльності (зб. «Adagia», першодрук грецького оригіналу Нового Завіту, власний латинський переклад).
15. Поширення ренесансного світогляду у Франції: популяризація античності Ф.Рабле, граматики давньогрецької й латинської мов П.Рамуса, типографічна й видавнича діяльність родини Етьєннів.
16. Античні мотиви в "Утопії" Томаса Мора, трагедіях і комедіях Вільяма Шекспіра.
17. Поклоніння перед античністю в класицизмі, її схоластичне витлумачення; розгляд мистецтва Стародавньої Греції та Риму як ідеальної моделі художньої творчості. Абсолютизація Аристотеля та Горація.
18. "Поетичне мистецтво" Н.Буало – вимога в усьому наслідувати античність (переважно Рим), зберігати античну міфологію як джерело нового мистецтва.
19. Античні мотиви й образи в трагедіях П.Корнеля, Ж.Расіна та ін.
20. Поява античної археології як окремої наукової дисципліни.
21. Антична міфологія, історія та література як джерело європейського живопису і музики XVII ст. (Пітер Пауль Рубенс, Нікола Пуссен, Клаудіо Монтеверді, Жан Батіст Ліллі, Генрі Перселл).
22. Витворення культу античності як справжнього джерела людської культури в епоху Просвітництва, уславлення афінської рабовласницької демократії, засудження тиранії імператорського Риму.

23. Античність у концепціях італійського вченого Дж.Віко, французьких просвітників (Ш.Монтеск'є, Вольтер, Д.Дідро, Ж.-Ж.Руссо).
24. Англійська історіографія античності епохи Просвітництва (Е.Гіббон, "Історія занепаду і руйнування Римської імперії", А.Діксон, "Про стародавнє хліборобство").
25. Поширення ренесансних граматик давньогрецької (А.Катіфоро) й латинської (Г.Мольнара) мов у Дунайських князівствах, створення на основі останньої першої друкованої граматики румунської мови – „Elementa linguae daco-romanae sive valachicae" С.Міку та Г.Шінкая (1780). Латиномовні граматики румунської мови першої половини XIX ст. І.Будай-Деляну, І.Алексі, А.Т.Лавріана.
26. Бачення Й.-Й.Вінкельманом зразку прекрасної людини, держави, культури в еллінській класиці ("Історія стародавнього мистецтва").
27. "Лаокоон" Г.Е.Лессінга – засудження помилкового тлумачення античної спадщини класицистами.
28. Характеристика історичної ролі стародавніх греків і римлян Й.Г.Гердером ("Ідеї до філософії історії людства"). Виступ Й.Г.А.Форстера з ідеєю революційно-демократичного тлумачення античності ("Мистецтво і сучасність"), її прогресивне значення та вплив на ранню творчість Гегеля та Ф.Шлегеля. Й.-В.Гете та Ф.Шіллер і античність.
29. Становлення наукового підходу у вивченні класичної філології. "Prolegomena ad Homerum" (1795) Ф.А.Вольфа – перша справді наукова постановка "гомерівського питання"; вироблення ним розуміння класичної філології як "усеохопної" науки про античний світ.
30. Діяльність у галузі класичної філології А.Бека, його учнів – К.Г.Мюллера ("Історія грецької літератури" в 2-х т. та ін.) і Й.Г.Дройзена ("Історія еллінізму" в 3-х т.)
31. Г.Я.Герман як фундатор і керівник критико-граматичної школи, його боротьба з А.Беком. Внесок у дослідження

"гомерівського питання" англійського історика Дж.Грота (розвиток "теорії первісного ядра", створеної Г.Германом).

32. Перше ознайомлення класичних філологів із порівняльною граматикою і впровадження в науку про мову результатів, здобутих елліністами Г.Курціусом ("Порівняльне мовознавство в його відношенні до класичної філології", "Основи грецької етимології" та ін.). Пристосування порівняльно-історичного методу стосовно вивчення латинської мови В.Корссеном ("Про вимову, вокалізм і наголос у латинській мові").
33. Археологічні відкриття Г.Шлімана, Е.Курціуса, А.Дж.Еванса та ін.
34. Ульріх фон Віламовіц-Меллендорф як німецький філолог-класик й історик античної культури.
35. Комплексне вивчення античності Т.Моммзеном ("Римська історія" у 5-и т., "Римське державне право", "Римське кримінальне право", публікація "Corpus iuris civilis" та ін.) Дослідження давньогрецької й італійської ренесансної культури швейцарським ученим Я.Бурхардтом ("Історія грецьоїх культури" в 4-х т., "Культура Італії в епоху Відродження" в 2-х т.)
36. Нове завдання у вивченні давньогрецької і латинської мов (передусім як мов пам'яток, а не "живих" функціонуючих) у Європі в XIX-XXI ст. Праці з історії давньогрецької і латинської мов В.Ліндсея, М.Нідермана, А.Ерну, П.Шантрена, італійського неолінгвіста Дж.Девото та ін.
37. Античні мотиви в творчості визначних письменників XIX-XX ст.
38. Зразки оперного й балетного мистецтва, створені на античні сюжети („Орфей і Евридіка" Глюка, „Медея" Керубіні, „Норма" Белліні, „Аїда" Верді, „Едіп" Джордже Енеску, „Спартак" Арама Хачатуряна та ін.)
39. Стан європейської класичної філології та історіографії античності між двома світовими війнами (1918-1939), поява колективних узагальнюючих праць з античної цивілізації.
40. Підпорядкування ідеології расизму й мілітаризму вивчення античної історії і культури у нацистській Німеччині і

фашистській Італії, ідеалізація "сильних вождів" (Мільтіад, Перикл, Сціпіон Африканський Старший, Цезар, Октавіан Август) і т.ін.

41. Демократично-гуманістичне "прочитання" античності німецьким композитором К.Орфом (кантати "Carmina Burana" і "Catulli Carmina").
42. Розмаїття напрямків класичної філології після другої світової війни 1939-1945 рр., вплив "ідеологічних доктрин".
43. Античні мотиви в "масовій культурі" Західної Європи і США. Глобалізація, світова політична й економічна інтеграція й античний світ.
44. Практичне опанування грецької мови в Київській Русі. Поширення перекладної грецької літератури, що містила відомості про античність (зб. "Пчела", "Діоптра", роман "Олександрія" і т.д.). Климент Смолятич як знавець "Омира, Платона й Аристотеля".
45. Ренесансні віяння в українських землях. Українські латиномовні письменники, античні мотиви в їх творчості (Юрій Дрогобич, Павло Русин, Симон Пекалід, Станіслав Оріховський та ін.).
46. Знайомство українських філологів з ренесансними граматиками класичних мов (К.Ласкаріса, Ф.Меланхтона, Е.Альвара, М.Крузія), їх вплив на граматичні праці Л.Зизанія та М.Смотрицького. "Греко-словенороська граматика" 1591 р. ("Адельфотес").
47. Вивчення класичних мов у Києво-Могилянській академії, братських школах, Слов`яно-греко-латинській академії. "Лексикон латинський" Є Славинецького та "Лексикон словено-латинський" Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського.
48. Антична спадщина в поетиках Ф.Прокоповича, М.Довгалевського та ін. Рецепція античності Г.С.Сковородою, російськими письменниками-класицистами. Античні сюжети у вітчизняному образотворчому мистецтві, музиці XVII-XVIII ст. (А.Лосенко, Д.Бортнянський та ін.)

49. Античність у творчій спадщині І.П.Котляревського, Т.Г.Шевченка, О.С.Пушкіна та ін.
50. Перекладацька діяльність М.Гнєдича, В.А.Жуковського, О.Навроцького, П.Ніщинського, С.Руданського, П.Куліша, А.Фета (введення ним римування) та ін.
51. Праці М.П.Драгоманова з історії Стародавнього Риму. Викладання латини в Кишиневі І.С.Нечуєм-Левицьким. Праці з класичної філології Ф.Ф.Зелінського, Ю.Кулаковського, В.І.Модестова, В.В.Латишева, Р.Ю.Віппера, С.І.Соболевського та ін.
52. Перекладацька й наукова діяльність у галузі класичної філології І.Я.Франка.
53. Античні мотиви в творчості Лесі Українки.
54. М.К.Зеров – неперевершений перекладач давньоримської літератури.
55. Класична філологія в СРСР у 1920-1930-і рр.: здобутки і втрати.
56. «Лінгвістична дискусія» 1950 р. та її вплив на класичну філологію в колишньому СРСР. Пожвавлення радянської класичної філології у 1950-1960-х рр. (І.М.Тронський, М.Ф.Дератані, С.І.Радциг, В.Н.Ярхо, І.Х.Дворецький та ін.).
57. Повоєнна класична філологія в Україні (О.І.Білецький, А.О.Білецький, С.Лур'є, Р.М.Оленич, Ф.Й.Луцька, Н.Г.Корж, В.В.Німчук, Д.С.Наливайко, Ф.О.Нікітіна, Ю.В.Шанін, С.В. Семчинський та ін.)
58. Перекладацька діяльність Бориса Тена, М.Білика, В.П.Маслюка, Ю.Мушака, Й.У.Кобова, Ю.Цимбалюка, Г.П.Кочура, В.Д.Литвинова, А.О.Содомори та ін.
59. Сучасний стан і перспективи вітчизняної класичної філології.
60. Історія класичної філології в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, інших ВНЗ України після 1991 р.

ДОДАТКИ

(матеріали до курсу)

ЕЛЛІНІСТИЧНА ПОЕЗІЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СУЧАСНОГО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ: HISTORIA EST OPTIMA MAGISTRA VITAE "ІСТОРІЯ – НАЙКРАЩА ВЧИТЕЛЬКА ЖИТТЯ"

До виходу книги: Еллініcтична поезія. Антологія. /Передмова, упорядкування, коментар, примітки І.П.Мегели. – К.: Видавець Карпенко В.М., 2007. – 380 с.

Говорячи про сучасність, тобто про початок ІІІ тисячоліття, особливості її історико-політичного й мистецького стану, політики, політологи, літературо – й мистецтвознавці найчастіше оперують такими поняттями: розширення ойкумени, велике перемішування і змішування населення ("ми всі – європейці"), а звідси – космополітизм світогляду, коли людина відчуває себе вже не стільки громадянином своєї національної держави, а швидше мешканцем у великій спільноті країн (класичний зразок – сучасний Європейський Союз), посилення контрасту між надмірним багатством знаті та злиденністю народних мас, відхід на задній план поняття громадського колективу як найвищої цінності у людських відносинах (як це було, наприклад, хоча б формально в колишньому СРСР), що породило втрату колективізму й стрімке поширення індивідуалізму, що сприймається як загальноприйнята норма поведінки, спроба замкнутися у світі внутрішніх переживань, що часто набувають форми інтимно-еротичних аж до вульгарності, широке поширення фаталізму з його вірою в Його Величність випадок, сліпу удачу, що підживлювало ґрунт для розповсюдження містичних уявлень, астрології на шкоду науці (астрологічними фантазіями на базі культу зірок і планет люди тимчасово звільнялися від гнітючої дійсності), боготворіння таких понять як Фортуна, Доброчинність, Здоров'я, Щастя, Гордість, проникнення східних

релігійно-філософських уявлень (згадаймо гороскопи, народну медицину, медитацію, спортивні системи однієї дуже самобутньої східної країни, що набули в нас, як і в усій "старенькій" Європі особливої популярності протягом останнього двадцятиліття). Перераховані вище ознаки – це не лише "політико-культурний" зріз історії людства в сучасну глобалізаційну еру високих цифрових технологій і дегуманізації людських відносин ("розрахунок – понад усе", "час – гроші", "за гроші можна все", "збагатися, або помри, збагачуючись" і под.), а характерні риси еллінізму – епохи в історії Стародавньої Греції, Македонії, країн Східного Середземномор'я, Ірану, Середньої Азії та прилеглих до них регіонів, починаючи від кінця завойовницьких походів Олександра Македонського (324 рік до н.е.) і до захоплення еллініcтичних держав Римом на заході (у 30 році до н.е. після загибелі Антонія та Клеопатри незалежність втратив Єгипет, що протримався найдовше за всіх) та Парфією на сході.

Через те актуальність античності є невичерпною й сьогодні, оскільки "нічого в сучасному світі не може статися такого, чого б не трапилося в античності". Ще Персі Біші Шеллі сказав, що "ми всі – греки", які себе називали, як відомо, еллінами. Термін "еллінізм" запровадив німецький історик, учень Августа Бека (1785-1867), Йоганн Густав Дройзен (1808-1884), європейську славу якому принесла тритомна праця "Історія еллінізму" (1833-1843), присвячена історії Олександра Македонського, діадохів (полководців і тілоохоронців Олександра Македонського, що успадкували владу в окремих територіях його неосяжної держави) і епігонів (події третього тому доведено до 221 р. до н.е.). Опрацювавши величезний фактичний матеріал, Дройзен визначив особливий характер еллінізму як саморозвиток "світового духу" (в даному випадку позначився вплив філософії Гегеля), що спочатку був утілений у народах Стародавнього Сходу, а потім перейшов у Грецію; греко-македонське завоювання характеризувалось як вияв діяльності цього духу. Недивлячись на окремі недоліки – надмірна увага до зовнішньополітичної історії, ідеалізація Олександра Македонського, деяка риторичність і суб'єктивізм у викладі – "Історія

еллінізму" Дройзена стала однією з найголовніших праць в історіографії античності XIX ст., розсунувши хронологічні межі давньогрецької історії майже на три століття (з кінця IV до кінця I ст. до н.е.).

В Україні тривалий час літературознавці-зарубіжники і фахівці з класичної філології мало уваги приділяли елліністичному періоду, який якось губився за взірцевим класичним (V-IV ст. до н.е.) з його яскравими пам'ятками архітектури (ансамбль афінського акрополя з його перлиною – Парфеноном) і скульптури (творіння Фідія та його школи, Скопаса, Праксителя), особливо – літератури (Есхіл, Софокл, Еврипід, Аристофан, Геродот, Фукідід, Ксенофонт, Платон, Аристотель та ін.) Класична література і мистецтво відображали героїку полісного колективізму, що загартувався в греко-перських війнах (500-449 роки до н.е.), які так нагадують Другу світову війну 1941-1945 рр. – багатополісна Греція перемогла могутню Перську державу, владарку майже всієї тогочасної ойкумени, як і багатонаціональний СРСР разом з іншими країнами антигітлерівської коаліції подолав фашистську Німеччину, в орбіту влади якої на червень 1941 р. входила майже вся Європа. Інша справа – еллінізм, коли у свідомості людей витворилося складніше ставлення до дійсності, яка часто виступала як сила, ворожа людині. Бурхливе життя, сповнене небезпек і воєн (порівняймо з сучасними актами міжнародного тероризму, природними й техногенними катастрофами і под.), породжувало думку про неможливість протистояти ударам долі, зумовлювало трагічне світовідчування і бажання замкнутися у світі особистих переживань. На противагу спокійній вольовій цілеспрямованості класично грецьких літератури і мистецтва образи еллінізму несуть у собі величезну напругу і пристрасну патетику, як-от скульптури Ніки Самофракійської, "Лаокоон" Агесандра, Полідора й Афанодора, фриз олтару Зевса у Пергамі, де зображено боротьбу богів-олімпійців із гігантами. Як це перегукується з динамізмом сучасного життя, його експресивністю, драматизмом. Наприкінці елліністичного періоду патетика елліністичної скульптури вироджується в надмірне захоплення жахливими сюжетами й манірністю: автори "Лаокоона" прагнуть

якнайгостріше передати болісну смерть старого жерця та його синів. Паралелі з сучасним теле – і кіноекраном, які заполонили низькопробні фільми жахів (на відміну від високохудожнього "Лаокоона", самоочевидні).

Подібні паралелі постійно зринають, коли знайомишся з новим виданням Подвижника духу людського – Івана Петровича Мегели, доктора філологічних наук, професора Інституту журналістики та Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, людини виняткової духовної енергії і великої душі, нашого Magistri Maximi, з-під пера якого вийшли передмова, коментар і примітки до надзвичайно ґрунтовного видання "Елліністична поезія", що становить собою першу антологію-підручник подібного плану в Україні. Загалом, коло наукових інтересів І.П.Мегели надзвичайно широке: угорська філологія, історія світової літератури від античності до сучасності, історія української літератури та журналістики, проблеми жанрових модифікацій, поетика античної літератури, античні й біблійні образи в літературі, сучасний літературний процес, теоретичні проблеми художнього перекладу. Перу І.П.Мегели належать монографії: "Романи Ласло Немета" (1977), "Пролетарська співдружність: (До історії угорсько-радянських літературних взаємин 1920-1930-х рр..)" (К.: Наук. думка, 1978. – 156 с.), "Реалізм Жиґмонда Моріца" (1985), "Угорський роман 20-30-х рр. XX ст." (1995), "Угорський роман 20-30-х років XX ст. Проблематика. Жанрова структура. Форма оповіді" (2003; як ґрунтовна монографія – 2008), "Роман історичної проекції: Костолані, Мора, Моріц" (2004), "Видатні постаті європейської історії" (2005), "Роман долі" в угорській літературі 20-30-х рр. XX ст." (2006), "Давньогрецька класична лірика. Антологія /Упорядкування, примітки, коментар: І.П.Мегели та О.В.Левка" (2006), "У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки" (2006), "Історія давньогрецької літератури. Курс лекцій" (2007).

Посібник "Елліністична поезія. Антологія" укладено відповідно до програм гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, гімназій, ліцеїв, де викладається антична література, він є першою спробою глибокого ознайомлення з найкращими здобутками

давньогрецької поезії III-I ст. до н.е. Посібник відкриває ґрунтовна наукова розвідка "Між традицією і новаторством" професора І.П.Мегели, в якій окреслено основні параметри розвитку нових жанрів і видів елліністичної лірики, охарактеризовано творчість найбільш яскравих її представників. Однак розлога передмова не обмежується викладом координат елліністичної поезії, а вводить її у широкий історико-культурний контекст, "філософію історії літератури". І.П.Мегела зазначає, що елліністичний період протистоїть попередній добі як епоха маньєризму – епосі класики, а їхні стосунки нагадують відношення Ренесансу і бароко, класицизму й романтизму, реалізму й модернізму в культурі Нового часу. Таке глобальне узагальнення може зробити лише енциклопедист-ерудит, яким є І.П.Мегела, що сам про себе говорить як про науковця дуже неспокійної вдачі, що не дозволяє обмежуватися рамками однієї, хай навіть і дуже цікавої літератури – угорської.

Центром елліністичної поезії стала Олександрія – місто, засноване Олександром Македонським, столиця елліністичного Єгипту царського двору Птоломеїв. В Олександрії засновник династії Птоломей Сотер, за порадою одного з учнів Аристотеля Деметрія Фалерського, заснував особливу установу, присвячену дев'яти музам, і назвав її музеєм. Музей являв собою сукупність приміщень, передбачених для життя вчених, читання лекцій і наукових занять, бібліотеки – І.П.Мегела резонно зазначає, що "найважливішими центрами культурної діяльності стають бібліотеки: без книг не міг обійтися ні вчений, ні письменник". До кінця III ст. до н.е. Олександрійська бібліотека нараховувала понад півмільйона папірусних сувоїв, практично більша частина книжкових багатств давнини була зосереджена в бібліотеці Музею. Крім бібліотеки тут було побудовано спальні і спільну їдальню для вчених, що мешкали там, спеціальні приміщення для прогулянок. На утримання музею відпускалися спеціальні кошти з царської скарбниці. Птоломеї залюбки запрошували для праці в музеї найвидатніших учених з усього елліністичного світу. У III ст. до н.е. в Олександрійському музеї працювали Аполлоній Родоський, Ератосфен, Аристарх, Архімед, Евклід, Каллімах та інші славетні вчені еллінізму; поезії

Каллімаха й Аполлонія Родоського широко представлено в "Антології". Главою музею був хранитель бібліотеки, який водночас був і виховником спадкоємця єгипетського трону. Птоломеї всіляко сприяли діяльності Олександрійського музею, щедро субсидували його, брали й самі участь у роботі вчених, від яких, звичайно, як і від письменників та від філософів, вимагався вияв вірнопідданих почуттів, уславлення членів царської династії; рідкісні спроби висловити опозиційні настрої люто придушувалися.

І.П.Мегела слушно відзначає, що "елліністичним поетам необхідно було довести суверенність і велич своєї діяльності в нових умовах життя. У них уже не бачили божественних провидців і посланців божих; та й вони самі перестали відчувати себе такими". Це вдале спостереження слушно перегукується з радянським часом, коли письменник був "інженером людських душ", але міцно затиснутий у жорстких лещатах партійних ідеологів. Однак, ніде правди діти, в радянський час на письменників (тих, які вціліли і писали більш-менш в ідеологічно правильному дусі "соціалістичного реалізму") дивилися як на богів. Ринкові відносини дали свободу від партійних ідеологів, але знецінили значення письменницького слова, місце якого зайняла вульгарна попса. Маємо відповідну аналогію в елліністичній поезії, органічну частку якої складало таке оригінальне явище як міми, міміямби, у яких "сипалися ляпаси, демонструвалися грубо-еротичні сценки, а під кінець вистави здіймався галас й виникала штовханина". На паралелі з сучасністю наштовхує й така думка проф. І.П.Мегели: "Зростаюча безідейність елліністичного суспільства періоду занепаду призвела до того, що мім став відтісняти всі інші види драми". Досить піти подивитися сучасну постановку "Ромео і Джульєтти" Національного українського академічного театру імені Івана Франка, щоб зрозуміти – високі ідеї Шекспіра про кохання там і не ночували, все зведено до примітивного біологічного потягу, до того ж ницо, спрощено.

Ми вже згадували про Випадок як поняття, що відігравало особливо важливу роль в елліністичному світогляді. На цьому особливо наголошує І.П.Мегела, говорячи про епіграму Посідіппа зі

столиці Македонії Пелли на статую скульптора Лісіппа "Випадок", у якій у вигляді запитань і відповідей (подібна катехізична форма стане особливо популярною в пізній античності і Середньовіччі, у запитально-відповідальній формі написано граматичні настанови Доната IV ст. н.е., та навіть "Марксизм і питання мовознавства" "великого вченого" Сталіна, який "знав толк у мовознавстві", теж містять шаблонні запитання і відповіді) подається детальний опис цієї статуї та розкривається зміст того, що прагнув нею висловити Лісіпп.

Усю передмову І.П.Мегели написано вдумливо і з чіткими виходами в наступні культурно-історичні епохи, що свідчить як про глибоку ерудицію автора, так і про те, що *ex nihilo nihil fit* "нічого не виникає з нічого", як говорить початок віршу з широковідомої поеми "Про природу речей" Тіта Лукреція Кара (бл. 98-55 до н.е.), де подається віршований виклад матеріалістично-атомістичної філософії Епікура. Згідно з його вченням, існують лише матерія, що складається з незліченної кількості атомів, та пустота (порожнеча), що протистоїть їй; тобто, матерія безмежна, світи – нескінченні, всесвіт – безкраїй. При з'єднанні атоми створюють численні речі (предмети), різноманітність яких і складає природу, причому це відбувається без волі богів. Геніальні атомістичні передбачення Лукреція протягом віків живили прогресивну наукову думку, чимало запозичили в нього Дж. Бруно, Ф.Бекон, П.Гассенді, М.В.Ломоносов, В.Гегель, Іван Франко. Усе в світі взаємопов'язано, одне явище породжує інше: "Безпосередніми послідовниками Теокріта вважаються Біон і Мосх. Серед пізніших його послідовників у грецькій літературі був також Лонг, автор роману "Дафніс і Хлоя". Теокрита наслідував і Вергілій у своїх "Буколіках". Завдяки йому цей напрям поширився пізніше в епоху Відродження і став модним у французькій класичній літературі".

Ще одна з важливих ознак еллінізму – зникнення хорової лірики, як і самого хору з театральних вистав (за панування індивідуалістичних тенденцій у культурі еллінізму хіба можна говорити про хор, який передбачає колективізм), елітарність поезії, яка

стає набутком лише високоосвіченої і середньоосвіченої публіки. Справжня поезія класичного періоду (Архілох, Тіртей, Алкей, Сапфо, Анакреонт та ін.) підмінюється вченими пошуками у віршованій формі, з'являються навіть "фігурні вірші", де рядки різної величини самі утворювали якусь фігуру – наприклад, жертовник, крила людини тощо. Поширення "зорової поезії" в наш час (її яскравим зразком є вірші з оригінальної збірки "Віче мечів" видатного сучасного поета і науковця Анатолія Мойсеєнка) – яскраве свідчення "елліністичного типу культури" початку III тис. н.е.

Елліністичну поезію перекладав Іван Франко, часто (як згодом і Микола Зеров при перекладах перлин давньоримської лірики) вводячи риму, що робить текст сприйнятнішим, доступнішим, музичнішим. Нові переклади українською мовою шедеврів давньогрецької лірики були виконані невтомними популяризаторами античної літератури Віталієм Маслюком й Андрієм Содоморою, а спеціально для цього видання підготували сучасні переклади Оксана Осауленко (Кощій) й Ольга Страшенко, члена Національної спілки письменників України, лауреат Літературної премії імені Василя Симоненка, яка, зокрема, вдало продовжила починання Івана Франка, Миколи Зерова, в російському перекладознавстві – Афанасія Фета, відтворення скарбів давньогрецької лірики римовано, адже рима – окраса поезії. Звісно, давньогрецька, елліністична в тому числі, поезія не знала рими, вона з'явилася в пізній античності, розквітла за Середньовіччя, коли навіть окремі граматичні настанови з вивчення латинської мови ("Doctrinale" Александра Вілладейського, бл. 1199; "Graecismus" Едварда Бетунського) укладали римовано (гекзаметром), для полегшення запам'ятовування, коли книжка була величезною рідкістю, часто на всю школу була лише одна, і вчитель по черзі пропонував учням читати уривки з неї (звідси й вислів – *Liber est mutus magister* "Книжка – німий учитель"). Римовані переклади античних авторів українською мовою полегшують їхнє сприймання, осучаснюють, актуалізують невмирущі давні поетичні перлини.

Антологія "Елліністична поезія" приносить справжню насолоду, розширює горизонти знайомства з давнім і вічно юним світом

еллінів, дає розуміння того, що сучасне – це давно забуте старе, історія, в тому числі історико-літературний процес розвивається по спіралі, а справжнє розуміння сучасності можливе лише завдяки досконалому знанню минулого: Historiam nescire hoc est semper puerum esse "Не знати історії – це означає завжди бути дитиною". Антологія "Елліністична поезія", розлога передмова І.П.Мегели – ключ до розуміння сучасності, у цьому її актуальність і величезне наукове і практичне значення. *Haurit aquam cribro, qui discere vult sine libro* „Той набирає воду решетом, хто хоче вчитися без книги", рецензована книга – як давній маяк на острові Фарос (видатна пам'ятка елліністичного мистецтва), що освітлює сучасність крізь призму минулого.

ІСТОРІЯ ВІЧНОЖИВОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ВІЧНОГО" МІСТА

До виходу книги: Мегела Іван Петрович. Історія римської літератури. Монографія.– Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2009. – 320 с.

Коли говорять про Стародавній Рим, то найчастіше згадують слова Вергілія з шостої книги „Енеїди", де розповідається про те, як Еней зійшов до підземного царства, у якому його батько Анхіс, що після смерті витав серед праведних душ на Єлісейських полях, пророкує долю і сину, і його нащадкам, а також майбутню славу Риму. Інші народи, за словами Анхіса, вславляться мистецтвом і наукою, а нащадки Енея покликані володіти світом:

Tu regere imperio populos, Romane, memento
(hae tibi erunt artes), pacisque imponere morem,
parcere subiectis et debellare superbos.
Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.
Будуть мистецтва твої: встановляти умови для миру,
Милувать, хто підкорився, і мечем підкорять гордовитих.
(VI, 851-853; переклад Михайла Білика)

Стародавні римляни в нашому уявленні – „народ солдатів і адвокатів", як висловився французький письменник-екзистенціаліст Альбер Камю. А українець Євген Маланюк ставив тривалу правову державницьку неусталеність українського етносу з відсутністю Риму на теренах Подніпров'я, адже особливістю давньоримської філософії в порівнянні з давньогрецькою, споглядальною за своїми настановами, був практицизм і розкривався в таких рисах, як „експансіонізм" (прагнення домінування над природою), „місіонерство", „комфортність", „індивідуалізм" (правильніше – „приватизм", такий властивий нашій добі), дисципліна (лат. *disciplina* – „виучка") та ін. І давньоримську державницьку

літературну мудрість, таку важливу нам, українцям початку ІІІ тисячоліття, доносить, наближає, аналізує, утовкмачує визначний фахівець-„зарубіжник” (так любить про себе говорити і Дмитро Наливайко), доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України Іван Петрович Мегела в монографії „Історія римської літератури”, що нещодавно побачила світ у Миколаєві, у видавництві Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Передусім укотре відзначимо розмаїття наукових інтересів ученого, справжнього сучасного представника „титанів Відродження”. Перу І.П.Мегели належать монографії і підручники: „Романи Ласло Немета” (1977), „Пролетарська співдружність: (До історії угорсько-радянських літературних взаємин 1920-1930-х рр..)” (К.: Наук. думка, 1978. – 156 с.), „Реалізм Жиґмонда Моріца” (1985), „Угорський роман 20-30-х рр. ХХ ст.” (1995), „Угорський роман 20-30-х років ХХ ст. Проблематика. Жанрова структура. Форма оповіді” (2003; як ґрунтовна монографія – 2008), „Роман історичної проекції: Костолані, Мора, Моріц” (2004), „Видатні постаті європейської історії” (2005), „Роман долі” в угорській літературі 20-30-х рр. ХХ ст.” (2006), „Давньогрецька класична лірика. Антологія /Упорядкування, примітки, коментар: І.П.Мегели та О.В.Левка” (2006), „У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки” (2006), „Історія давньогрецької літератури. Курс лекцій” (2007), „Елліністична поезія. Антологія” (2007). І от – нова монографія І.П.Мегели, блискучого вченого-енциклопедиста, якому „затісно” в межах однієї літератури, навіть такої дуже цікавої й оригінальної як угорська.

Філологи й історики вивчають курс античної літератури, однак, за браком часу (окрім відділень класичної філології), зазвичай більше уваги приділяється студіюванню давньогрецьких класиків, а корифеї римського красного письменства залишаються „в тіні”. Пригадується Горацієве: *Graécia cápta ferúm victórem cépit et ártes íntŭlit ágrestí Latió* „Полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтва в простакуватий Рим”. Грецьке мистецтво вважалося за взірець прекрасного (сам Горацій право на безсмертя вбачав у тому, що „перший положив на італійську

ліру Еллади давній спів"), однак це зовсім не означає, що римська культура була позбавлена оригінальності. Тому римську літературу вивчали, існує чимало наукових підручників і посібників українською чи російською мовами, що й зараз використовуються в навчальному процесі: двотомна російськомовна „Історія римської літератури", класичні праці І.М.Тронського, М.Ф.Дератані, А.А.Тахо-Годі, В.І.Пащенка, „Антична література" (1993 і 2005) колективу авторів – співробітників кафедри загального мовознавства і класичної філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, на якій чимало років плідно працював (і продовжує співпрацювати) І.П.Мегела. Однак праця Івана Мегели зовсім не копіює чи переакцентовує попередні науково-критичні видання, а становить цілком новаторське видання всеохопністю й манерою викладу.

„Історію римської літератури" І.П.Мегела називає „монографією" за змістом, бо вирізняється ґрунтовною науковістю, але за жанром – це університетський курс лекцій у найкращому розумінні класичної дидактики, складається з 30 розділів, у яких послідовно викладено періоди розвитку давньоримського письменства від особливостей римської міфології архаїчного періоду через давньоримську комедію, літературу доби кризи республіки, її загибелі та громадянських воєн перших двох третин I ст. до н.е., „римський класицизм" часів принципату Октавіана Августа (30 до н.е. – 14 н.е.) і до латиномовної літератури пізньої античності аж до „останнього римлянина" Боеція, а це вже VI ст. н.е., хоча в багатьох підручниках виклад історії давньоримської літератури завершують характеристикою Апулея та його роману „Метаморфози, або Золотий осел" (II ст. н.е.). Передусім впадає в очі барокова розгорнутість заголовків розділів, що відразу окреслює перед читачем широку панораму викладу. Візьмімо вже перший розділ – „Давньоримська література", який деталізується наступним чином: „Сутність феномену. Порівняння специфіки давньогрецької та римської літератур, періодизація давньоримської літератури. Долітературний період римської літератури (від прадавніх часів до середини III ст. до н.е.). Література періоду громадянських воєн

(з середини II ст. до н.е. до 30-х рр. до н.е.) Римська література доби імперії (кінець I ст. до н.е. – початок I ст. н.е.). Підперіоди: загальний огляд класичної літератури за часів принципату Августа – „золотий вік" римської поезії (до 142 р. до н.е.). Загальний огляд римської літератури пізньої імперії (I-II ст. н.е.). Занепад римської літератури (III ст. н.е.)" [с.6][234]. Подібний план відразу змальовує перед читачем, передусім – допитливим студентом, – загальну картину викладу матеріалу.

Лекція І.П.Мегели розгортається загалом за традиційним для посібників сценарієм: характеризуються історичні умови, у яких розгорталися життя і творчість того чи іншого літератора Давнього Риму, подано його біографію, детальний ідейно-тематичний аналіз творів, часто переказується сюжет, що полегшує сприймання, акцентується на особливостях мови та стилю письменника, його рецепції світовою та українською культурою, українськомовних перекладах. Однак розділи підручника І.П.Мегели – не сухий академічний виклад, а швидше історіософський роздум (подекуди виклад захоплює більше за історико-пригодницькі романи) мудрого філософа-зарубіжника, який дозволяє осучаснити сприймання матеріалу, відчути, що historia est optima magistra vitae „історія – найкраща вчителька життя". Навряд чи кого-небудь (а книгу адресовано широкому колу осіб – студентам, викладачам вишів, усім зацікавленим у вічно актуальній античності) залишать байдужими й не викличуть аналогій із сучасністю такі авторські рядки, що стосуються кризи римської республіки: „Матеріальне накопичення у рабовласницькому суспільстві завжди тягне за собою невиробниче споживання, тобто гонитва за наживою супроводжується жадобою до все більшої розкоші. Зростання частки індивідуальної приватної власності розхитувало, таким чином, засади патріархальної родини… Замість старих аскетичних ідеалів ощадливості, копіткої праці, захисту свого краю та співжиття в рамках невеликої міської громади тепер культивується прагнення до розкоші, витонченої культури та бажання легко розбагатіти"

[234] У квадратних дужках – цитати з рецензованої монографії І.П.Мегели.

[с. 20-21]. Від чого загинула Римська імперія? Від переситу і розпусти, від культу багатства і задоволень; про це писав у трактаті „Роздуми про причини величі і занепаду римлян" ще просвітник Монтеск'є 1734 року. Падіння Риму почалося з появи деспотичних правителів, воно проявилося в даремних жорстоких завоюваннях, у марнотратстві й розкоші, які зіпсували суспільну мораль, що й зумовило загальну деградацію римлян, небачену розпусту. А зараз ми які культи сповідуємо? – так риторично запитував відомий сучасний письменник Віктор Баранов нещодавно в одному з Інтернет-інтерв'ю. В Україні культиком стали надмодерний автомобіль, квартира з євроремонтом, дача, загалом гроші (розкіш) і розпуста.

На прозорі аналогії із сучасністю й вічну актуальність античної класики наштовхують і розмірковування Івана Мегели про римське суспільство між Октавіаном Августом і Траяном (тобто це І ст. н.е.), саркастично змальоване відомими сатириками Марціалом та Ювеналом: „Тривав, набуваючи особливо потворних форм, процес суспільної й моральної деградації. Аристократична частина суспільства жила інтригами, плітками, гонитвою за наживою й розвагами. Плебс розважався різними кривавими видовищами, що набували подеколи велетенського характеру. У суспільстві панувало раболіпство, головною метою кожного громадянина стала безсоромна гонитва за посадами і збагаченням. Різко послаблювалися родинні зв'язки, аморальність ставала своєрідною нормою поведінки. Криза охоплювала всю культуру. Як завжди, в часи невпевненості й розбрату, стали розквітати окультні науки, поширюватися таємні секти й товариства, відповідно, з'являються твори, що описують „магічні" діяння, пропагують чаклунство, східні релігійні культи тощо. Ще більшого поширення набувають забобони й віра в потойбічні могутні сили, що значною мірою спиралися на спотворені форми піфагореїзму та епікурейства" [с.266]. Звичайно, надмірна модернізація історії зайва, та хіба зараз, на жаль, не наплодилося тих, хто продукує, у яких душа опущена в шлунок, або в геніталії (і про це укладаються „словники", пишуться і захищаються „дипломні роботи" і навіть дисертації), і ці епатажні

цяцянки, ніде правди діти, викликають у молодого покоління неабиякий інтерес на рівні тваринних інстинктів. А преса рясніє повідомленнями про політиків-пройдисвітів, згадаймо також гороскопи, народну медицину, медитацію, спортивні системи однієї дуже самобутньої східної країни, що набули в нас, як і в усій „старенькій" Європі особливої популярності протягом останнього двадцятиліття.

На відміну від греків класичної доби (але не еллінізму!), римляни були прагматиками, хоча такі генії як Катулл, Горацій, Овідій створили чимало рядків про кохання – основу буття, його головний нерв, що зароджує нове життя, утілює безсмертя людської душі, котра, як і священний птах давніх єгиптян Фенікс, спалюється і водночас воскресає в коханні. Відомо, що тема кохання справедливо вважається вічною, саме тому вона іспитує її співців (поетів, композиторів, художників) на істинність почуття й істинність таланту. З-між незліченних тисяч віршів про кохання сувору випробу „вічної теми" витримують лише ті, які поети (причому поети великого таланту) не могли не написати, вистраждавши їх. І.П.Мегела слушно відзначає, що поезія Катулла наповнена пристрастю, а от Горацій, цей славетний прихильник „золотої середини" (aurea mediocritas) смуток за старим почуттям виліковує новим. Чимало місця відведено аналізові „Любовних елегій" Овідія, які, не заперечуймо, доволі популярні в наш час, адже його почуття, як зайвий раз влучно підмічає І.П.Мегела – закоханість, а не кохання. Світ початку ІІІ тисячоліття нашої ери також примушує замислитися: а чи існує в сучасному глобалізованому, меркантильно-хижому світі, де владарює „жовтий тілець" (за гроші можна все; ще Ювенал патетично вигукував „Усе тут купується в Римі, усе продається!", називаючи Рим Urbs venalis „продажне місто") кохання як справжнє почуття? Адже в сучасному західному (та й вітчизняному) світі високе почуття кохання зведено до примітивного механізму отримання статевого задоволення, жінка і прекрасне жіноче тіло розглядаються як об'єкт споживання і товар, який продається і купується. Щоб переконатися в цьому, досить проглянути два десятки голлівудських фільмів або рекламних

кліпів, послухати кілька „пісень" у виконанні сучасної попси. У загальній шкалі споживацьких цінностей американського чи європейського чоловіка володіння красивим жіночим тілом перебуває на одному з престижних місць, поряд з наявністю машини, власної розкішної квартири з євроремонтом та дачі. Та й сучасна жінка прагне, щоб її утримували, одягали, розважали, а її духовні інтереси в кращому випадку обмежуються відвідинами салонів краси. Як тут не згадати уславлену шосту сатиру Ювенала, який перелякався від думки, що його друг Постум вирішує одружитися. Процитуємо коментар І.П.Мегели (при цьому наголосимо, що сам Іван Петрович надзвичайно галантно ставиться до прекрасної статі): „Але ж всі жінки розпусниці, пихаті, нестерпні, тиранічні, порочні, нав'язливі, марнославні, полюбляють спиртне, суєвірні і схильні до кровопивства. [Ювенал] засуджує надмірне захоплення іноземним, насамперед, нездоровий інтерес до східних культів, що пов'язаний із розпусними оргіями" [с.262]. Ці норми і спосіб життя давньоримського, як і сучасного західного суспільства, уже багато років переносяться в Україну, де зараз усе продається і купується, поетичний талант і краса, праця і саме людське життя. У сучасному українському (як і західному, американському) суспільстві високе благородне почуття кохання споганено вщерть, підпорядковано практичності, розрахунку, а тому пронизано святенністю. Корисливе, удаване й нещире „кохання" цілком позбавлене піднесеності й таємничості, натхнення і самовіддачі, зведене до рівня тваринного інстинкту. Однак подібне спостерігаємо і в Стародавньому Римі, на чому наголошує І.П.Мегела: „Світ – це жадібність і розкіш, а пороки гублять чисте кохання, роблять героїню продажною, змушують закоханого витрачатися на дорогі подарунки, вони породжують війни, а війни розлучають із коханою, і замість нього їй у коханці дістається вискочка, який розбагатів на війні" [с.124]. Чи зрозумілі сучасній роботизованій людині ліричні вірші давньогрецьких поетів, давньоримських, середньовічних, сонети Петрарки і Шекспіра, інтимна лірика Шевченка, Пушкіна чи Емінеску, Андрія Малишка чи Михайла Ткача, Василя Симоненка чи Бориса Олійника, які зберігають в незайманій свіжості

шал кохання – радість зустрічей, біль розлуки, гіркоту самотності від нерозділеного почуття, самозабутню відданість коханій людині? Саме ці думки хвилюють при ознайомленні з характеристикою І.П.Мегелою любовних елегій Тібулла і Проперція: „З болем у серці пише Тібулл про те, що його кохана вимагає грошей, а самі тільки вірші їй не потрібні. У кого є гроші, тому доступне й кохання – він не мусить стояти на чатах біля воріт коханої, на нього навіть собака не гавкне" [с. 121].

Роздуми І.П.Мегели над історією давньоримської літератури змушують зазирати і в недалеке наше тоталітарне минуле. Про класицизм принципату Октавіана Августа говорилося давно, однак лише Д.С.Наливайко у власному ґрунтовному дослідженні „Искусство: Направления, течения, стили" (1981) провів типологічні паралелі між цим типом класицизму, ренесансним класицизмом, „взірцевим класицизмом" Франції доби Корнеля, Расіна та Мольєра, „просвітницьким класицизмом" Вольтера і діячів Великої Французької буржуазної революції 1789-1794 рр. Зараз уже пишеться і про типологічну спорідненість класицизму як типу художньої творчості із так званим „соціалістичним реалізмом". Відомо, що Сталін власноручно вказував Олександрові Довженку, як знімати фільм „Щорс" про українського Чапаєва, цікавився репертуаром театрів, змістом часописів, навіть написав (як зараз відомо, з допомогою лінгвістів Виноградова, Чикобави та Серебренникова) цикл статей під загальною назвою „Марксизм і питання мовознавства" (1950). „Римським Сталіним" цілком постає імператор-принцепс Октавіан Август, який, як наголошує І.П.Мегела, „намагався свідомо, розсудливо і планомірно впливати на всі форми ідеології, використовуючи літературу як рупор офіційної пропаганди" [с.111]. „Георгіки" („Землеробські пісні") Вергілія – пряме замовлення з боку Мецената, відомого покровителя митців за Октавіана; при цьому Меценат ніколи не згадував, що він, по суті, відцурався свого коріння, адже був останнім відомим в історії етруском. В „Енеїді" Вергілія „історична місія Риму та історична місія Августа зливаються воєдино" [с.159]. Ми знаємо, як ламалися в сталінському тоталітарному суспільстві

письменницькі таланти „кларнетиста" Павла Тичини та неокласика Максима Рильського, автора „Пісні про Сталіна", що в прекрасному музичному обрамленні Левка Ревуцького впливали на ідеологічну обробку населення краще за відверті римовочки Тичини. Подібну трансформацію пережив і Горацій, який пройшов шлях від прихильника Республіки до служби Августовому режимові, написавши Октавіанові врочистий „Ювілейний гімн", що виявилося державним визнанням провідного становища Горація в тогочасній римській літературі. Відомо, що й Павло Тичина та Максим Рильський були осипані офіційними радянськими преміями, нагородами, але, як зараз відомо з багатьох спогадів і досліджень, гнітилися своїм підневільним літературним існуванням. Октавіан Август пропонував Горацію, за свідченнями історика Светонія, посаду свого особистого секретаря, однак письменник тактовно відхилив пропозицію. Наступні рядки І.П.Мегели прямо наштовхують на паралелі між Горацієм та Тичиною чи Рильським: „Горацій славить Августа, його політику миру, повернення до землеробської етики. Однак становище придворного поета гнітить його, і він тікає з Риму та усамітнюється у своєму сабінському маєтку… Та Меценат й Август знову й знову викликають Горація до Риму. Так і проходить його життя – у втечах на лоно природи та поверненні до Риму" [с.165].

Відомо, що загрожувало в СРСР письменникові, який відмовлявся виконувати „ідеологічний наказ": арешти, заслання, розстріли (за сталінських часів), депортації, ув'язнення, висилка за кордан (за брежнєвських заморозків). По суті, доля Овідія – доля митця в тоталітарному суспільстві, що відмовився (свідомо чи за збігом обставин) уславлювати офіційний курс. Про конфлікт мудреця Овідія з імператором Октавіаном Августом читаємо і в монографії І.П.Мегели, знаходимо його і в повісті Юрія Мушкетика „Літній птах на зимовому березі" (1989). Як відомо, Октавіан Август, намагаючись надати своєму монархічному правлінню видимості республіканської демократії, називав себе *Princeps Senatus* („Перший серед сенаторів"; *primus inter pares* „перший серед рівних"; до речі, Сталін також офіційно не обіймав з 1934 р. посаду

Генерального секретаря партії більшовиків, її скасували після XVII партз'їзду „переможців" 1934 р., майже всіх делегатів якого у 1937-1938 рр. було розстріляно під час Великого терору), при цьому він істотно зменшив роль і політичну вагу сенату, створивши раду принцепса (*consilium principis*). Август був обережним і жорстоким політиком, наскрізь лицемірним, вдаючи із себе „батька вітчизни" (*pater patriae*), як улесливо називали його сенатори, любив працювати ночами, змушуючи всіх наслідувати його звички (а хіба не так само чинив один із найжахливіших диктаторів XX ст., „батько народів" і „найкращий друг фізкультурників", який „знав толк у мовознавстві"?). Найкраще уявлення про хитромудрість самого Октавіана подає його широковідома статуя, знайдена на віллі його четвертої дружини Лівії (готуючись до розмов із якою обережний і підступний Август готував конспекти) поблизу Пріма Порта. Августа зображено врочисто помпезно: Октавіана подано в позі оратора, який владним жестом звертається до народу; імператор божественний, правитель величезної держави не може бути простим смертним. Але водночас у цьому образі Августа яскраво вимальовується ідеал досконалої людини, створений греками за доби Перікла. Власну безпринципність і жорстокість імператор навмисне вдягає в ідеальну заволоку грецької класики – римському народові необхідно подати, що його правління, подібно до Періклового, принесло Римові і світові (*Urbi et orbi*) новий золотий вік. Подібну яскраву картину вправно відтворює Юрій Мушкетик: „Саме за це, а не за щось інше римляни поставили по всіх форумах статуї з посвятою Августу і Риму. Його день народження в Римі святкують кілька діб, народ назвав його ім'ям кілька міст, місяць його першого консульства став Августом, тобто священним, найбільший поет Горацій написав гімн на його честь, поети оспівують його діяння в піснях, а оратори славлять його в промовах на форумі. Стало звичним: кожен оратор розпочинає свою промову зі здравиці на його честь і кілька разів посилається в промові на його слова. Його нарекли батьком вітчизни, найкращим воїном, другом простих людей. Пожиттєво трибун, перший сенатор і великий понтифік, проконсул, а значить, головнокомандувач війська,

він доріс до божества, а лишився таким же простим і скромним, як був колись" [Мушкетик Ю. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Літній птах на зимовому березі: повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – С. 251]. Офіційна ідеологічна політика Октавіана Августа позірно була спрямована на відновлення „давньоримських чеснот": принцепс видав закон про обов'язкове одруження для сенаторського і вершницького станів; закон проти розпусти, що передбачав суворе покарання за перелюб; закон, що вносив розмежування між неодруженими та бездітними; закон, що обмежував розкіш тощо: „Август підтримував думку, що всі лиха постають від того, що зіпсувалися люди. Він розумів: основа держави – сім'я, й зміцнював її, увівши податки на бездітність, скоротивши терміни вдівства, нагороджуючи тих, хто має багато дітей. Він видав закон проти розпусти й нещадно карав усіх, хто переступав межу пристойності" [Ibid., с. 285]. Та сам імператор вів розпутне життя, сповідував крайню корисливість у найблагороднішому почутті, про що читаємо в Ю.Мушкетика: „Октавіан одружувався чотири рази й кожного разу щось собі здобував – першого разу – гроші, другого – поєднався з Помпеєм, третього – отримав звання легата, востаннє одружився з Лівією Друзиллою, яка на той час ходила в тяжі" [Ibid., с. 284].

Відкрито виступити проти лицемірної, фальшивої політики Октавіана Августа наважився лише Овідій, *Maximus Poëta*, за що й потрапив у неласку до імператора, а 8 р. н.е. його було вислано з Риму на західне узбережжя Чорного моря (м. Томи, нині румунське місто Констанца). Як відзначає в монографії І.П.Мегела, „настанови Овідія (мається на увазі „Наука кохання" – С.Л.) шокували своєю відвертістю. Чіпка спостережливість і талант пародіювання розкрилися на вдячному матеріалі, який найбільше пасував „дидактичному" трактуванню сфери інтимних стосунків, іронічному ставленню до морального законодавства Августа" [с.179]. На засланні, забутий учорашніми друзями й шанувальниками, Овідій створює „Скорботні елегії" та „Послання з Понту" („*Epistŏlae ex Ponto*"). У зворушливих віршованих рядках виливає він свої почуття: тугу за батьківщиною й рідними, відчай приреченого: *Dónec*

erís felíx, multós numerábis amícos. // Témpŏra sí fuerínt núbĭla, sólus erís (Доки ти будеш щасливим – у тебе буде багато друзів, а як надійдуть хмарні часи – ти залишишся самотнім). Долю Овідія-вигнанця яскраво змальовує Юрій Мушкетик у повісті „Літній птах на зимовому березі", також Андрій Содомора у „Живій античності". Водночас Овідій, як справжній митець, й уважно приглядається до місцевого побуту і пейзажу, ставши першим в історії великим поетом, який написав визначні поетичні рядки на нинішній румунській землі і про цю землю. Яскраві картини суворої природи з погляду теплолюбного римлянина, змальовані в X елегії третьої книги „Сумних елегій" („Зима у Скіфії"), яку українською мовою філігранно відтворювали геніальні перекладачі Григорій Кочур й Андрій Содомора, а також – відома сучасна українська письменниця Ольга Страшенко, поетичний римований переклад якої (у дусі спроб Зерова, Фета перекладати антиків римовано, для посилення звучання і кращого запам'ятовування) вміщено в додатках до монографії І.П.Мегели.

На паралелях між античністю й сучасністю, які постійно зринають при вдумливому читанні монографії-підручника І.П.Мегели, можна наголошувати постійно. Наостанок наведемо ще такі розмірковування вченого про актуальне сприйняття „Сатирикону" Петронія за наших днів: „Роман Петронія, у якому показано епоху Нерона, читається й нині свіжо й захоплююче. Письменник зумів переконливо показати закономірність появи ганебних і негідних явищ у суспільному житті. На жаль, такі умови виникли й у нас. „Нові українці" – правнуки Трімальхіона, те ж безкультур'я, пихатість, чванство, у той же час дитинна радість від бачення гарних і дорогих цяцьок, поверхових будинків, дорогих автомобілів і т.п." [с.285]. В українській класичній літературі Трімальхіона цілком нагадує Терентій Гаврилович Пузир із комедії „Хазяїн" Івана Карпенка-Карого. Та й І.П.Мегела чимало акцентує на „україномовленій рецепції" геніальних творінь давніх римлян, їхніх перекладах українською мовою, виконаних ще староукраїнською мовою, а потім – Іваном Франком, Миколою Зеровим, Григорієм Кочуром, Михайлом Біликом, Йосипом Кобовим та Юрієм Цимбалюком,

Андрієм Содоморою, Ольгою Страшенко. Адже український художній переклад (дослідження Івана Дзюби, Роксолани Зорівчак, Всеволода Ткаченка, Сергія Борщевського, Віталія Радчука, Максима Стріхи, Олександра Пономарева, Івана Ющука, Тараса Шмігера) здавна виконував не лише естетичну, а й націєтворчу функцію. Значне місце в монографії І.П.Мегели відведено темі „Античність у світовій літературі", учений, як професійний і багаторічний викладач курсу історії зарубіжної літератури, постійно зазначає, як кожна поантична епоха по-своєму сприймала того чи іншого письменника, хоча б Вергілія – від Данте й до XX ст., яке „побачило в ньому один із праобразів своїх філософсько-естетичних пошуків" [с.163]. Також І.П.Мегела детально фіксує, які митці художнього слова виводили у творах той чи інший образ давньоримського письменника, при цьому часто, у дусі зацікавлень ученого, згадано угорську літературу, антична тематика якої (згадаємо хоча б Д.Костолані і його роман „Нерон, кривавий поет") рідко потрапляє (як і близька нам румунська література) в коло наукового вивчення й осмислення, адже історія зарубіжної літератури часто хибно розуміється як „історія великих літератур", обмежується вивченням, зазвичай, англійських, французьких і німецьких письменників.

Монографія-підручник І.П.Мегели зайвий раз блискуче показує, що вивчення античності не старіє з часом. Кожен учений-викладач створює свій особливий неповторний людський світ, свій педагогічний космос, у якому об'єдналися наукове розуміння античної літератури та історії, знання її реальних подій і джерел зі стрімким летом викладацької фантазії, достовірність хронології – з посланництвом (через невмирущі рядки-сентенції), зверненням до сьогодення і будучини. Книга І.П.Мегели має становити своєрідний *vademecum*, що буде у великій пригоді всім, хто хоче ступити у духовний простір як давніх римлян, так і людей технічної доби, якій так потрібно почути звернений не лише до розуму, а й до серця голос, як постійно каже видатний сучасний син Еллади і Давнього Риму Андрій Содомора: *Sapere aude!* Нашу рецензію-роздум про „Історію римської літератури" Івана Петровича

Мегели хочемо завершити словами, якими вітав Вергілієву „Енеїду" римський поет Проперцій: *Cedite, Romani scriptores, cedite Graii, nescio quid maius nascitur Iliade* „Поступіться місцем, римські письменники, поступіться, греки: народжується щось величніше від самої „Іліади". „Історія римської літератури" Івана Мегели ідейно-естетичним змістом стає врівень із безсмертними творами, які в ній проаналізовано.

ГОЛОС АНТИЧНОСТІ SUB SPECIE AETERNITATIS У ТВОРАХ ЮРІЯ МУШКЕТИКА (1929-2019): ПОВІСТІ „СМЕРТЬ СОКРАТА”, „ЛІТНІЙ ПТАХ НА ЗИМОВОМУ БЕРЕЗІ”, „СУД НА СЕНЕКОЮ”, ОПОВІДАННЯ „СЕЛЕНА”

Пригадаємо вислів одного з найвизначніших античних мудреців Марка Туллія Цицерона з його промови „Про оратора”: *Historia est vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae* „Історія – це свідок минулого, світло істини, жива пам’ять”. Він лапідарно висловлює те вагоме значення, якого надавали історії та її покровительці – богині Кліо – древні, і яке збереглося до XXI ст. Саме історичні твори, зокрема історичні романи й повісті в усіх своїх різновидах – історико-соціальному, історико-філософському, історико-біографічному, історико-документальному, історико-фольклорному [Баканов 1989: 40-41] – найповніше втілюють постійне бажання літератури бути оберегом історичної пам’яті народів. Якими б не були вірування людей, кожному представникові людства завжди хотілося залишитися в історії, в пам’яті на земній кулі, людина прагнула зрозуміти те, що здавалося трагічно-хаотичною вервечкою випадковостей. Усе це знайшло відображення в численних формах художнього освоєння історії, створених мистецтвом слова. У XX ст. історичний роман став особливо популярним різновидом романного жанру (згадаємо, що засновником історичного роману на Заході кваліфікується Вальтер Скотт, а в Україні – роман „Чорна рада” Пантелеймона Куліша). Митці різних країн звертаються до найважливіших сторінок історії „своїх” і „чужих” народів для того, щоб краще усвідомити основні напрямки розвитку людства і зробити досвід минулих поколінь інструментом для глибшого розуміння такого непростого сьогодення.

Значні досягнення в царині історичного роману має, зокрема, німецька (й австрійська) література – твори „Йосип та його брати" Томаса Манна (1875-1955), „Лже-Нерон" та „Гойя" Ліона Фейхтвангера (1884-1958), „Марія Антуанетта", „Марія Стюарт", „Магеллан" Стефана Цвейга (1881-1942) та ін. – у яких письменники намагалися подати узагальнений образ-концепцію розвитку власної нації й усього людства. Серед них особливо виділяється могутня постать Генріха Манна (1871-1950) з його дилогією „Молоді літа короля Генріха IV" і „літа зрілості короля Генріха IV" про французького „народного короля" кінця XVI-початку XVII ст. Генріха IV, у якій письменник шукав підтвердження правильності думок про добро як неухильний поступ у людській діяльності, в людському існуванні, про творення добра як найвищого призначення, мету кожного, хто хоче називатися людиною.

Загальновідомо, що з давніх-давен людину, не обізнану з античною культурою, в Європі вважали неосвіченою. Чи не найкраще сказав про значення античності як невичерпної скарбниці й невмирущого джерела європейської культури Іван Франко: „... З безмірно багатої греко-римської літератури лишилися лише нужденні відломки та шматочки", проте „навіть ті мізерні останки мали силу в XV та XVI вв. обновити європейську людність, двигнути її з варварства, попхнути до нового розвою і що вони й досі не перестали запліднювати нашого духу і творять непохитну основу нашої цивілізації" [Франко 1978: 12]. Сучасна людина мусить усвідомлювати, що переживання античних діячів і героїв є близькими і нам, людям початку III тисячоліття н.е., бо „ми всі – греки" (Персі Біші Шеллі). Кожне звернення до старого в нових умовах – завжди нове „відчуття себе в історії", осмислення історичного досвіду цивілізацій у розв'язанні основоположних проблем буття. „Усе змінюється, тільки не людина", – сказав колись Альберт Ейнштейн. І життєва й творча доля Сократа, Платона, Овідія та Сенеки – героїв творів Юрія Мушкетика (1929-2019) „Смерть Сократа" (1971), „Суд над Сенекою" (1978), „Літній птах на зимовому березі" (1989), „Селена" (1989), присвячених античності – приклад

долі митця в суспільстві, за блискучим фасадом якого завжди приховуються гострі внутрішні суперечності.

Стародавня Греція мала свою „Другу світову війну" – греко-перські війни 500-449 до н.е., коли перси, як раніше від скіфів, вимагали від греків „землі і води", тобто визнання верховної влади перського царя. Грізна небезпека згуртувала грецькі міста під керівництвом Афін у боротьбі за свободу й незалежність, а перемога над „уселенською" перською монархією спряла зростанню політичної й культурної могутності Афін, розквіт яких нерозривно пов'язаний із діяльністю Перікла (444-429 до н.е.), ремінісценції до „золотої доби" якого з її Парфеноном й Ерехтейоном, скульптурними зображеннями „творця богів" і „богорівних смертних" Фідія постають як у „Смерті Сократа", так і в „Селені": „Разом з іншими містами Афіни уклали Делоську лігу – священний союз грецьких держав, і не було в світі сили, яка б одважилася стати супроти цієї твердині. І над усім тим, в серцевині всіх починань, – він, „перший серед афінян", „вождь демократії" великий Перікл, чиїм ім'ям, оздобивши його позолотою, назвали щасливі афіняни цілий вік свого життя – Золотий вік Перікла. Мудрий з-понад мудрих, найбезкорисливіший серед безкорисливих, найпростіший серед простих, найвідважніший серед відважних – друг і порадник, великий будівничий, непохитний авторитет і незмінний стратег" [Мушкетик 2008: 186]. Але тривала Пелопонеська війна 431-404 до н.е. підірвала могутність Афін, 1-й Афінський морський союз розпався, грошові запаси зникли, посилилися внутрішні суперечності полісу. І хоча афінська демократія змогла вистояти, однак демократичні ідеали зблідли, вільне волевиявлення стало переслідуватися жорстокими заходами, яскравим прикладом чого став суд над Сократом (399 до н.е.), що виніс філософу смертний вирок. По „гарячих слідах" її з винятковою художньою майстерністю описав Платон в „Апології Сократа", звідки переклад латинською мовою слів Сократа *scio me nihil scire* „я знаю, що я нічого не знаю" став усесвітньовідомим афоризмом. Сократ (470/469-399 до н.е.) заперечував пізнання природи як нечестиве втручання в діяння богів, творцем світу вважав божественний розум, обстоював учення

про первісну божественну доцільність світу. Однак це не завадило звинуватити його в „безбожжі" і бути засудженим на смерть (помер, прийнявши отруту). Для наступних поколінь Сократ став прикладом людини, що гине за свої погляди. Відомий рисунок Тараса Шевченка „Смерть Сократа", виконаний 1837 р. у Санкт-Петербурзі тушшю на папері, де в типово академічній композиції зображено Сократа у в'язниці. Тримаючи в руці келих із отрутою, яку він повинен був випити за вироком суду, Сократ звертається з промовою до своїх учнів. Ім'я видатного давньогрецького філософа Шевченко згадував і у вірші „N.N." („О думи мої! О славо злая!") та в російськомовних повістях „Капитанша" і „Художник". Розгадати вічну загадку смерті Сократа прагне розгадати в однойменній новелі (повісті) 1971 р. Юрій Мушкетик: у тяжкому двобої хвилини й вічності, двобої Сократа з афінським ареопагом і стратегом Феогеном (протистояння митця тиранові – неодмінний інгредієнт „античних повістей" письменника) спливають останні дні життя філософа. Здається, він переміг. Засуджений до страти, він не бажає рятуватися: „Сократ говорив рівним, спокійним голосом. Він стояв, зіпершись однією ногою на колесо, схрестивши на грудях руки. Важкі, волосаті, вузлуваті, нестеменно руки раба, а не вільного громадянина. І сам був важкий, кремезний, немов обкопаний, але не підрубаний корч. Пронизливі, гострі очі, кошлаті брови, великий і круглий, як земляний горіх, ніс, широчезний рот – справжня потвора, дикий варвар, а не благородний еллін. І звідки в цьому корчі така гостра мисль, така невситимість пізнання?!" [Мушкетик 2008: 6]. Передсмертні філософські роздуми й промови Сократа показують, як слабне дух згуртованої громади, особисті інтереси й хвилювання відокремлюються від суспільних, тривожніше відчувається нейстійкість буття. Зростають критичні настрої, людина, за заповітом Сократа, починає намагатися „пізнати саму себе" (*nosce te ipsum* – латинський переклад давньогрецького напису, уміщеного на фронтоні храму Аполлона в Дельфах) – себе як особистість, а не лише як частину суспільного цілого. Греція першої половини IV ст. до н.е. – своєрідний „вулкан", де чи не кожне місто-держава воювала зі своїм сусідом, де

значно посилилася майнова диференціація суспільства, відбувалися концентрація багатств на одному полюсі й зубожіння на іншому, втрата нижчими прошарками населення земельної власності, падіння значення громадського ополчення й зростання найманства, збільшення економічної й соціальної ролі метеків, зростання соціальної і класової напруги, встановлення тиранії. Кризу грецького полісу так відтворюють рядки оповідання Юрія Мушкетика „Селена": „А час і справді тяжкий. Ні, не просто тяжкий, а трагічний. Сонце афінської демократії закотилося за важку темну гору. Ще галасують у народних зборах оратори-демагоги, ще гупають у горах молотки, лупаючи камінь на статуї для Акрополя, ще ведуть свої діалоги філософи – філософія завше живиться не цвітом історії, а її перегірклими плодами, – але військова і громадянська міць Афін втрачена назавжди. Неначе сон спогадують сиві архонти дні, коли на агорі збиралися всі громадяни міста й сукупно, в злагоді з законами, які виробили громадою, вирішували найважливіші державні справи... Афінські військові стратеги розбрелися по домівках і в муках дошукуються причини поразки, сваряться з жінками та чукикають дітей, їхні вої сховали пощерблені мечі й солять маслини, продають у Піреї рибу, вичісують вовну та шиють сандалії. А поза тим у місті мовби й не сталося нічого. В народних зборах галасують оратори-демагоги, збираються по куріях громадяни... Так, зовні все, як і було колись. Але державна скарбниця порожня, ремесла занепадають, у місті процвітають лихварство, хабарництво, підкуп і обман. Стратеги і воїни соромляться дивитися одне одному в очі, воліють не говорити між собою про поразку і важкі переміни в житті міста, зате оратори, поети і філософи од ранку до вечора блукають словесами по попелищу, ковтаючи дим гіркої мудрості, обдурюють словами одне одного й самі себе. Є серед них такі, котрі ладні сперечатися не тільки один з одним, а й з самим Зевсом. Місто збожеволіло на розмовах, тисячі язиків перетирають на порох роки, дні й години буття славної Афінської держави. Де й коли спіткнулися? Хто саме? З чого почалося? Що буде з Афінами? Чим усе це скінчиться? Чи це не край усьому, навіть самому світові? Не кінець його?" [Мушкетик 2008: 186-187].

Однією зі спроб вирішити соціально-економічні проблеми грецьких полісів IV ст. до н.е. було встановлення тиранічних режимів, так звана молодша, або пізня, тиранія, на відміну від старшої (ранньої) тиранії VII-VI до н.е. В умовах кровопролитних зіткнень усередені полісів, військової загрози зовні в деяких полісах владу захопили популярні полководці з середовища громадян або чужоземні командири найманців. У складній ситуації внутрішнього роздору й військових поразок 406 до н.е. верховну владу в Сиракузах на Сицилії захопив 25-річний честолюбивий стратег Діонісій, авторитарно управляючи містом майже 40 років до самої смерті. Тиран майже не скликав народні збори, замість них створивши дорадчу раду друзів, одним із перших серед греків став набирати воїнів з варварів – ліберійців, іберів і навіть галлів. З іншого боку, Діонісій репресував і багатьох аристократів як „противників" тиранії, що історично правильно відзначає Юрій Мушкетик в оповіданні „Селена": „Діонісій ішов до трону зі стратегів, не пальмовою віткою помахуючи, а разячи нещадно списом і мечем. Побивши своїх супротивників, він повоював і найближчих сусідів, погромив карфагенян, які довгі роки безборонно володіли Сиракузами і всім островом, полоскотав вістрям списа сам Карфаген, і той був змушений запросити миру. Владарює Діонісій круто й не завжди справедливо... Тиран двічі приводив мечем до спокою і покори населення власного міста – першого разу розгромив повсталих вершників, другого довелося вгамовувати всю громаду, яка зворохобилася й вимагала повернутися до демократії. Поваливши олігархію, Діонісій повалив і демократію, під'юдивши, звар'ювавши в театрі палким довірчим словом народ проти стратегів, і таким чином здобув владу стратега-автократора" [Мушкетик 2008: 196].

Як і будь-який інший диктатор, Діонісій прагнув ідеологічно обґрунтувати режим, перетворити Сиракузи в свого роду культурний центр Греції. Видаючи себе за покровителя мистецтв і науки, Діонісій запрошував до свого палацу видатних грецьких поетів, філософів, учених, певний час там проживав і Платон, який в оповіданні Юрія Мушкетика „замислив повернути несправедливість

на справедливість, півдобра на повне добро, півістини на всю істину, тобто перевиховати тирана, навчити його мудрості, стриманості, розважливості, навчити філософії і таким чином вкласти в його голову виплекані в тиші перистилю ідеї справедливого управління державою. Якби це вдалося зробити, Платон вважав би, що не змарнував своє життя, достойно звершив земне коло. Діонісій прагне гегемонії в еллінському світі, він досягне її, і Платонова держава запанує по всіх грецьких містах" [Мушкетик 2008: 196-197]. Конфлікт між мудрецем Платоном і сиракузьким тираном Діонісієм становить кульмінацію оповідання, під час цього гострого словесного двобою вустами філософа Юрій Мушкетик, як справжній письменник-філософ, знайомить читачів з усіма основними положеннями філософії давньогрецького мислителя: ідеалістичні погляди на світ як на відображення ідей, що осягаються душею, і на пізнання, яке має відійти від реального досвіду (письменник наводить знамениту платонову притчу про печеру); учення про державу з поділом населення на три касти – філософів-правителів держави, воїнів-охоронців та решти населення (ремісники, торговці, хлібороби), які мусять працювати й обслуговувати вузьку групу філософів та стражів. Слова Платона в оповіданні „Селена" яскраво віддзеркалюють ті великі суспільні зміни у світогляді людей першої половини IV ст. до н.е., що пов'язані з поширенням повної байдужості до проблем суспільного життя, переважанням особистих інтересів над суспільними, а це так співзвучне із сучасним світовідчуттям людей початку XXI ст. (недавнє оповідання Юрія Мушкетика „Шашлики"): „Платон говорив про те, що земне життя – це тільки прелюдія до життя іншого, оскільки наша душа жила раніше й житиме після нас. А тому коротке земне життя потрібно прожити чесно, щоб не затьмарити власну душу, адже їй сяяти довго-довго – вічно. Щастя достойні люди чисті серцем і помислами, а нині таких людей стає все менше й менше. Наші батьки жили життям простим і чесним, на дорійський лад, і подали нам достойний приклад. Одначе ми не ступаємо в їхні сліди. Почалася гонитва за багатством і насолодами; всі прагнуть солодкого, якомога більше солодкого, – солодких медів, солодких рабинь,

золота й срібла, прозорих шовків, які не ховають тіла, а виставляють його напоказ (в таких шовках танцювали дівчата в палаці Діонісія), люди не шанують звичаїв, а все починається од тих, котрі нагорі, хто покликаний подавати приклад, він його й подає, але подає погано. Так ведеться одвіку: славетні не знають рівних у славі, а розбещені – в безчинствах. Якщо ті, що покликані подавати приклад, ведуть життя доброчинне, достойне наших предків і схвалене богами, то підлеглі, наслідуючи їх, живуть чесно, не потураючи своєму тілові й своїм поганим звичкам, шанують добро та справедливість і в пошані до них виховують своїх дітей. Нині всі прагнуть високих посад, бо посади одкривають дорогу до тих же насолод, до багатства, досягають тих посад покірністю всілякі посередності, всі нині обманюють, всі брешуть, всі бояться й попирають менших" [Мушкетик 2008: 223].

Мудрець володіє всесвітом, силою слова підкорив Платон душі сирякузян, це визнає і красуня Селена: „Люди линуть до тебе любов'ю. Але вже пішов поголос. Афіни сто разів штурмували Сиракузи й не здолали їх. А тепер прийшов один чоловік і скорив. Ці слова вже долетіли до вух Діонісія" [Мушкетик 2008: 226]. Адже незадовго до мандрівки Платона афіняни під час Пелопонеської війни здійснили потужну, але згубну для них сицилійську експедицію 415-413 до н.е., яку очолювали найкращі афінські флотоводці – Алківіад, Нікій та Демосфен, останні двоє загинули в сиракузькому рабстві.

Мудрець Платон підкорив Сиракузи, я мудреця підкорила дівоча врода. Згадаємо „Притчу про красу" Івана Франка:

Аристотель-мудрець Олександра навчав
І такий у альбом йому вірш написав:
„Більш, ніж меч, і огонь, і стріла, і коса,
Небезпечне оружжя – жіноча краса".

Серцем Платона взаємно заволоділа Селена, ім'я, безумовно, знакове (*nomen est omen*), бо в грецькій міфології Селена – уособлення місяця (Σελήνη, від σέλας „світло", „сяйво"), богиня Місяця, дочка титанів Гіперіона й Теї, сестра Геліоса та Еос. До Селени зверталися із закляттями, приворожуючи коханих. Вірили,

що чаклунські дії досягають найбільшого ефекту під час повного місяця. За міфом, Селена мала нещасливе кохання до вродливого пастуха Ендіміона, який отримав від богів у подарунок вічну юність, згодившись поринути в непробудний сон. Щоночі Селена, перетнувши колісницею небо, наближалася до печери карійської гори Латм, де спав Ендіміон, і милувалася його вродою. Це безнадійне кохання і надає Селені такого зажуреного вигляду. Не поєдналися долі Селени й Платона в оповіданні Юрія Мушкетика, адже Діонісій замислив убити Платона (тирани завжди бояться розумних, мислячих людей), і саме Селена, вбиваючи вимушеною розлукою власне почуття, рятує від убивства мудреця. І тут Юрій Мушкетик іде за літературною традицією, оскільки „поети називали Селену блискучим оком ночі, зображуючи її привабливою жінкою, яка тримає смолоскип у руках і веде за собою зорі. В античному мистецтві Селена інколи сидить на коні або в колісниці. Атрибути Селени – крила і золотий вінок на голові" [Антична література 1993: 259].

Тиранія Діонісія в Сиракузах була передвісником елліністичних монархій кінця IV-I ст. до н.е., останню з яких – птолемеїв Єгипет – 30 до н.е. завоював перший римський імператор Октавіан Август, перемігши в громадянській війні Антонія та Клеопатру. Новий конфлікт мудреця з імператором у повісті Юрія Мушкетика „Літній птах на зимовому березі" уособлюють Овідій та Октавіан Август. Письменникові однаково чужі й модернізація історії, і її музейно-дріб'язкове відтворення, його цікавить аналітико-дескриптивна реконструкція епохи та її проекція на сучасність. Загалом уміння пов'язувати минуле й сучасне, розглядати події та явища у взаємодії і з якнайширшою панорамністю становлять основу всіх історичних творів Юрія Мушкетика. Як відомо, Октавіан Август (30 до н.е. – 14 н.е), намагаючись надати своєму монархічному правлінню видимості республіканської демократії, називав себе *Princeps Senatus* („Перший серед сенаторів"; *primus inter pares* „перший серед рівних"), при цьому він істотно зменшив роль і політичну вагу сенату, створивши раду принцепса (*consilium principis*). Август був обережним і жорстоким

політиком, наскрізь лицемірним, вдаючи із себе „батька вітчизни", як улесливо називали його сенатори, любив працювати ночами, змушуючи всіх наслідувати його звички (а хіба не так само чинив один із найжахливіших диктаторів XX ст., „батько народів" і „найкращий друг фізкультурників", який „знав толк у мовознавстві"?). Найкраще уявлення про хитромудрість самого Октавіана подає його широковідома статуя, знайдена на віллі його четвертої дружини Лівії (готуючись до розмов із якою обережний і підступний Август готував конспекти) поблизу Пріма Порта. Августа зображено врочисто помпезно: Октавіана подано в позі оратора, який владним жестом звертається до народу; імператор божественний, правитель величезної держави не може бути простим смертним. Але водночас у цьому образі Августа яскраво вимальовується ідеал досконалої людини, створений греками за доби Перікла. Власну безпринципність і жорстокість імператор навмисне вдягає в ідеальну заволоку грецької класики – римському народові необхідно подати, що його правління, подібно до Періклового, принесло Римові і світові (*Urbi et orbi*) новий золотий вік. Подібну яскраву картину вправно відтворює Юрій Мушкетик: „Саме за це, а не за щось інше римляни поставили по всіх форумах статуї з посвятою Августу і Риму. Його день народження в Римі святкують кілька діб, народ назвав його ім'ям кілька міст, місяць його першого консульства став Августом, тобто священним, найбільший поет Горацій написав гімн на його честь, поети оспівують його діяння в піснях, а оратори славлять його в промовах на форумі. Стало звичним: кожен оратор розпочинає свою промову зі здравиці на його честь і кілька разів посилається в промові на його слова. Його нарекли батьком вітчизни, найкращим воїном, другом простих людей. Пожиттєво трибун, перший сенатор і великий понтифік, проконсул, а значить, головнокомандувач війська, він доріс до божества, а лишився таким же простим і скромним, як був колись" [Мушкетик 2008: 251]. Офіційна ідеологічна політика Октавіана Августа позірно була спрямована на відновлення "давньоримських чеснот": принцепс видав закон про обов'язкове одруження для сенаторського і вершницького станів; закон проти

розпусти, що передбачав суворе покарання за перелюб; закон, що вносив розмежування між неодруженими та бездітними; закон, що обмежував розкіш тощо: „Август підтримував думку, що всі лиха постають від того, що зіпсувалися люди. Він розумів: основа держави – сім'я, й зміцнював її, увівши податки на бездітність, скоротивши терміни вдівства, нагороджуючи тих, хто має багато дітей. Він видав закон проти розпусти й нещадно карав усіх, хто переступав межу пристойності" [Мушкетик 2008: 285]. Та сам імператор вів розпутне життя, сповідував крайню корисливість у найблагороднішому почутті, „Октавіан одружувався чотири рази й кожного разу щось собі здобував – першого разу – гроші, другого – поєднався з Помпеєм, третього – отримав звання легата, востаннє одружився з Лівією Друзиллою, яка на той час ходила в тяжі" [Мушкетик 2008: 284].

Відкрито виступити проти лицемірної, фальшивої політики Октавіана Августа наважився лише Овідій, *Maximus Poëta*, за що й потрапив у неласку до імператора, а 8 р. н.е. його було вислано з Риму на західне узбережжя Чорного моря (м. Томи, нині румунське місто Констанца). На засланні, забутий учорашніми друзями й шанувальниками, Овідій створює „Скорботні елегії" та „Послання з Понту" („*Epistŏlae ex Ponto*"). У зворушливих віршованих рядках виливає він свої почуття: тугу за батьківщиною й рідними, відчай приреченого: *Dónec erís felíx, multós numerábis amícos. // Témpŏra sí fuerínt núbĭla, sólus erís* (Доки ти будеш щасливим – у тебе буде багато друзів, а як надійдуть хмарні часи – ти залишишся самотнім). Долю Овідія-вигнанця яскраво змальовує Юрій Мушкетик у повісті „Літній птах на зимовому березі": „Томи стоять на краю світу, на самім-самім його краю. Він не міг побороти це відчуття, хоч воно суперечило тому, що Овідій уже знав: сарматський степ безкінечний і тягнеться на тисячі миль. А за ним – інші степи, і ліси, і інші дикі народи й племена, кажуть, є серед них люди двоголові, кажуть, є людоїди, а звірі там страшенно великі та люті, з їхніх пащек вириваються вогонь і сморід. Розповідають, років п'ять тому один чужинець їхав до Томів з боку степів двісті днів і казав, що й у другу сторону їхати ще стільки, а що далі – не знає.

Мабуть, все це правда, але простір, який хапає Овідій оком, для нього край землі. Кінець цивілізації, кінець життя. Воно лишилося десь там, де світить ласкаве і тепле сонце, де шумлять оливкові гаї й ніжно цвіте тамариск. Де біломармурові палаци, високі колони, портики, під якими збираються поети і читають вірші. Де розкішні, з гарячою і холодною водою терми, де театр з комедією і мімами, де тисячоголосий форум і храми богів. Де по брукові вулиць гуркочуть колісниці, раби несуть у шовкових паланкінах своїх панів, де лукаві усміхнені красуні обсипають з горішніх вікон будинків голови улюблених поетів і танцівників пелюстками троянд. Де укоханий дім: вишуканий, з задумливим водограєм перистиль, де священні лари – домашній жертовник, де тихий голос дружини та веселе жебоніння внуків, покірні, опущені голови рабів, які вгадують найменше бажання господаря і кидаються його виконувати. Світ – це висока гора, на вершині якої стоїть Рим, а по краях, над прірвою, інші держави. Вітер тисячоліть обвіває гору, змітає, неначе саранчу, одні народи й приносить інші, тільки Рим стоїть і тримає над собою небо цивілізації. Блискучі, осяйні зорі дивляться згори на біломармурове місто, обсипають його золотим порохом. А над прірвою тільки тумани, колючий вітер, холод.

Нині я теж опинився над прірвою. Вітер вигнання може змести, як комашку, й мене. Я щезну з просторів всесвіту безслідно. Так думав Овідій, стоячи біля воріт" [Мушкетик 2008: 235-236].

Водночас Овідій, як справжній митець, й уважно приглядається до місцевого побуту і пейзажу, ставши першим в історії великим поетом, який написав визначні поетичні рядки на нинішній румунській землі і про цю землю. „Контраст був разючий: багатолюдний Рим, світова столиця і дикі степи Скіфії; блискучий придворний поет – і вбогий, немічний вигнанець. Уродженець півдня, Овідій особливо страждав узимку. Описуючи зиму в Скіфії, поет передає найхарактерніші деталі місцевого побуту та пейзажу" [Підлісна 1998: 174-175]. Яскраві картини суворої природи з погляду теплолюбного римлянина, змальовані в X елегії третьої книги „Сумних елегій" („Зима у Скіфії"), яку українською мовою філігранно відтворювали Григорій Кочур, Андрій Содомора й Ольга Страшенко,

блискуче змальовує Юрій Мушкетик: „Ця зима, либонь, стане для нього останньою. Це була люта, сувора зима, суворіша за всі попередні. Боги, боги, ви живете в теплих краях і не знаєте, як тут холодно. Замерзло море біля берегів, дві галери вкипіли в нього, їх видно з фортечного валу, вони пливуть і пливуть і лишаються на місці, він бачив на власні очі вмерзлу в кригу рибу й бачив, як жива риба ліниво пропливає під кригою, а ще бачив, як по широкому могутньому Істру мчали запряжені парокінь сани і як посувалася довга волова валка. Вчора двоє гетів несли амфору з вином і впустили її, амфора розбилася на друзки, а вино стояло стійма, криваво-кармінне, блискуче, коли б про таке розповісти в Римі, його б назвали найбільшим брехуном світу" [Мушкетик 2008: 309-310]. Цей опис гармоніює з відомою картиною „Овідій серед скіфів" французького художника-романтика Ежена Делакруа (1798 – 1863).

Старий, самотній і нужденний Овідій створює на чужині поезії, які, на думку Олександра Пушкіна, поступаючись знаменитим „Метаморфозам", стоять вище від усього іншого, що написав поет. Безсмертні Овідієві рядки перекладали українською мовою Микола Зеров і Григорій Кочур, Maximi Poëtae, справжній поет вічний. Ліра дарує поетові безсмертя за його вагомий внесок у скарбницю культури і за принципову громадянську позицію і свободолюбство. Саме це символізує в повісті Юрія Мушкетика „Літній птах на зимовому березі" узагальнений образ Поета з Великої Літери. Хто він, цей Поет? Зеров? „Перед самим арештом він перекладав Овідієві „Скорбні елегії". „Метаморфози" переклав ще раніше" [Мушкетик 2008: 312]. Чи, може, той таки Олександр Пушкін, справжнім потрясінням для якого стала південна висилка до Бессарабії та Одеси, він який любив порівнювати своє заслання на південь із засланням Овідія. Чи, може, наш Кобзар? У поезіях Тараса Шевченка періоду ув'язнення і заслання (1847-1857) – чимало ремінісценцій з Овідія, навіть деталями відомий вірш „Думи мої, думи мої..." перегукується з початковою елегією „Скорботних елегій", і в Овідія, і в Шевченка рятівницею від самотності на засланні виступає Муза. Тарас Шевченко, перебуваючи на засланні

на півострові Мангишлак, постійно відчував спільність своєї долі з фортуною римського вигнанця, наводив слова Овідія *Gutta cavat lapidem* „крапля точить камінь" у листі до Анастасії Іванівни Толстої (лист від 22 квітня 1856), дружини віце-президента петербурзької Академії мистецтв Федора Петровича Толстого (на 36 років старший від неї), який клопотався про звільнення Тараса Григоровича із заслання. Латинська назва Овідієвих „Скорботних елегій" „*Tristia*" стала загальною для творів подібного настрою: „Tristia" (1922) російського поета (репресованого) Осипа Мандельштама (1891-1938), єврейського поета українського походження Давида Гофштейна (1889-1952), безвинно репресованого під час боротьби з „безрідними космополітами", „Повіє вітер з Понту..." Євгена Маланюка (1897-1968), „залізних імператора строф", співця України – „степової Еллади" тощо. Мушкетиків Поет з повісті „Літній птах на зимовому березі" – уособлення чесності Митця перед народом.

У повісті Юрія Мушкетика є ще одна наскрізна ідея, яку не можна оминути – культурний вплив Греції на Рим. Недарма ж Горацій у посланні до Августа („Друга книга послань") писав: *Graécia cápta ferúm victórem cépit et ártes íntŭlit ágrestí Latió* („Полонена Греція взяла в полон дикого переможця і принесла мистецтва в простакуватий Рим"). Римська культура була надзвичайно тісно пов'язана з грецькою, розвивалася під її імпульсом (перші римські поети III – поч. II ст. до н.е. – Лівій Андронік, Гней Невій, Квінт Енній – переважно перепрацьовували грецькі трагедії й комедії), запозичувала в неї літературні жанри, архітектурні форми (дорійський, іонічний та коринфський ордери), навіть римські боги зазнали ототожнення з грецькими олімпійцями. Кожен освічений римлянин володів грецькою мовою, педагоги-греки були у великій пошані в родинах рабовласників, у поневолені 146 до н.е. Римом Афіни, як і раніше, їздили здобувати освіту (Цицерон, Горацій). Грецьке мистецтво правило за взірець прекрасного (сам Горацій право на безсмертя вбачав у тому, що „перший положив на італійську ліру Еллади давній спів"). У повісті Юрія Мушкетика так пристрасно вигукує грек Еок, вигнанець, як і Овідій:

„... Хіба не грецькі граматики навчали давніх римлян грамоти? Хіба не афінські філософи вивели вас на стежки мудрості? Хіба не в нашій славетній Академії осягали премудрості науки ваші юнаки? Не з нашої трагедії, не з нашої комедії скопіювали ви свою? Перейняли наш одяг, наші звичаї, нашу їжу, увесь триб нашого життя й упослідили нас. Вже й ваші філософи мудріші, й поети кращі. І краща ваша мова. Не вивчиш її – не станеш високим урядовцем, не досягнеш ніяких посад і звань. І так воно виходить, буцім, не знаючи латини та порядків ваших, не можна стати людиною мудрою, культурною, державною. Бо держава – це Рим. Римські храми – найкращі, бігуни найпрудкіші, жінки найгарніші... Рим підгорнув під себе сотні народів, покалічив, поламав їх, змусив танцювати під свою дуду... Ви не можете стерпіти, що десь у світі ще є вільні народи. Ледве прочули про такий народ, посилаєте військо. А запитати, з якого права? У всіх народів свої боги і своє життя. Вони так само народилися під сонцем, як і ви, бачать ті самі зорі й той самий місяць. Вони з такої ж плоті й крові. Хочеться закричати: схаменіться! Зупиніться! Ви тягнете світ до прірви. Згинете самі й поховаєте під уламками своєї держави цілі народи. Таке не минає. Погано збудований храм має впасти на тих, хто в ньому лишиться. Кажу це з гіркого досвіду, такими самими стали наприкінці Афіни... Ви вважаєте, що ваш республіканський стрій найдосконаліший у світі і його треба нав'язати іншим. Що ж то за досконалість? Всі ви раби: раби своїх жорстокимх законів, своїх суддів, раби принцепсів і золота. Кричите про свободу, про республіку й славите тирана. Ви одягли світові ярмо, а воно тре холку, скрипить і тріщить" [Мушкетик 2008: 271].

Деякі українські історики (Михайло Грушевський, Іван Огієнко, Іван Крип'якевич), а також Леся Українка в драматичних поемах „Бояриня" та „Оргія" переносили цей вислів на стосунки України та Росії другої половини XVII – початку XVIII ст., коли після Переяславської Ради і приєднання України до Росії чимало українських книжників (Єпіфаній Славинецький, Арсеній Корецький-Сатановський, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович) внесли помітний внесок у розвиток російської

освіти, науки й літератури; зокрема, у другій половині XVII ст. ректорами й професорами Слов'яно-греко-латинської академії в Москві та духовних семінарій у Росії були переважно вихованці Київської колегії. У Москві тривалий час працювали визначний український композитор, музичний теоретик, хоровий диригент і педагог Микола Дилецький (бл. 1650 – після 1723), основною працею якого стала „Граматика музикальна" (1677), а також видатні майстри граверного мистецтва, представники стилю бароко Іван Щирський (у чернецтві – Інокентій; бл. 1650 – 1714) та Леонтій Тарасевич (бл. 1650, ймовірно, Ужгород – 1710, Київ), останню з відомих гравюр якого було надруковано в московському підручнику з артилерії.

У драматичній поемі „Оргія" Лесі Українки давньогрецький співець-патріот Антей такими словами звертається до свого приятеля скульптора Федона, котрий фігуру Терпсихори, вирізьблену з дружини Антея Неріси, продав знатному римлянові Меценату, нащадкові відомого Мецената (між 74/64 – 8 до н.е.):

Ти не продався, – гірше! Ти віддався
у руки ворогу, як мертва глина,
з якої кожне виліпить, що хоче.
Та хто ж тобі натхне вогонь живий,
коли з творця ти творивом зробився.

Федон гадає, що своїм учинком він уславлює рідну Грецію, на що Антей резонно заперечує. Його твір не прославить Елладу, він, навпаки, підноситиме багатий Рим, котрий стягує до себе культурні цінності завойованих країн. Тому підтекст „Оргії" дуже виразний: Леся Українка правдиво відобразила стосунки між „тюрмою народів" – імперською царською Росією (Стародавнім Римом) й колоніально пригнобленою Україною (Стародавньою Грецією), викрила політику великодержавного шовінізму в ставленні до культури поневоленого народу, культури навіть давнішої і багатограннішої, ніж та, що насаджувалася імперіями – римською та царською.

Андрій Содомора, який блискуче переклав українською мовою „Скорботні елегії" (поряд з „Любовними елегіями", „Мистецтвом

кохання" і „Метаморфозами"), зазначає в „Живій античності": „У румунському місті Констанца, на території давніх Томів, стоїть, одначе, пам'ятник. На високому постаменті – струнка постать поета в довгому римському одязі. В руці, на яку він опирається вольовим підборіддям – стилос. І здається, що слова внизу на постаменті тільки-но накреслив сам поет:

Я, що лежу тут, Назон, оспівувач любощів ніжних,
Марно зі світу пішов через свій хист до пісень.
Ти, що проходиш (чи сам не кохав?) – не лінуйся шепнути:
"Праху Назона нехай буде легкою земля!" (Tristia, III, 73-76)

Стоїть Овідій і дивиться в новий світ. У світ, який палко полюбив поета. У світ, про який так часто думав „співець ніжної любові", для якого виплекав свої „Метаморфози" – золоту легенду античності" [Содомора 2003: 178].

Починаючи з Октавіана Августа, який, за словами Светонія, перед смертю запитав друзів, чи добре він зіграв комедію життя („Я добре зіграв комедію життя" – розділ повісті Юрія Мушкетика; інші відомі вислови принцепса – *Ad Kalendas Graecas* „До грецьких календ" і *Quintili Vare, legiones redde!* „Квінтілію Варе, верни мені мої легіони", останній також згадано в повісті), імператори раптом відчули себе акторами, які грають надлюдські ролі. Слова *Oděrint, dum probent* „Хай ненавидять, аби підтримували" приписував Светоній римському імператорові Тиберію (14-37), пасинкові Октавіана Августа (Тиберій був сином від першого шлюбу третьої дружини Октавіана Лівії Друзилли, з якою одружився 38 р. до н.е. і прожив до кінця життя), який відзначався підозрілістю, недовірою до оточуючих, лицемірством, жорстокістю, проводячи автократичну політику (репресії сенаторів, зменшення витрат на суспільне будівництво й видовища, роздачі грошей та хліба плебсу). Ось як подає Тиберія Юрій Мушкетик: „Мед словослів'я обтікав його душу й не затримувався в ній, всі чуття, всі думки були спрямовані на одне – запам'ятати достойних. А флейти й тамбурини грали самі по собі, ох, як довго вони мовчали, як довго він був змушений вдавати скромність, шанобливість, добрість, синівську

вірність" [Мушкетик 2008: 307]. За Тиберія в образі величі стали звинувачувати тих, чиї проступки або слова ображали пам'ять Октавіана Августа, а потім і під цей закон підвели й будь-які необережні звинувачення на адресу Тиберія. В останні роки його життя в імператора на повну силу проявилася ще одна вада – шалений потяг до юних хлопчиків і дівчаток і бажання спостерігати відверту розпусту. Светоній, зокрема, повідомляє: „Але на Капрі [де з 27 н.е. Тиберій вів утаємничений спосіб життя й керував сенатом шляхом листування – С.Л.], усамітнившись, він дійшов до того, що завів особливі постільні кімнати, гнізда втаємниченої розпусти. Зібрані натовпами звідусіль дівчатка і хлопчаки – серед них були ті винахідники страхітливого любострастя, яке він назвав спінтріями – наввипередки злягалися перед ним по троє, збуджуючи цим видовищем його пригаслу хіть. Спальні, розташовані скрізь, він прикрасив картинами і статуями найнепристойнішого змісту і розклав у них книги Елефантиди, щоб усілякий мав під рукою у своїй роботі запропоновані зразки. Навіть у лісах і гаях він повсюдно облаштував Венерині куточки, де у гротах і між скель молодь обох статей перед усіма зображала фавнів та німф. За це його вже скрізь і відкрито стали називати козлом, переінакшуючи назву острова [лат. *caper*, *capri* (*m*) – козел]. Та він палав ще огиднішим і мерзеннішим пороком: про це грішно навіть говорити і слухати, але цьому ще складніше повірити. Він завів хлопчиків найніжнішого віку, яких називав своїми рибками і з якими він потішався у ліжку. До подібної хіті він був схильний і від природи, і від старості" (Тиберій, 43-44).

Нерон (54-68) фактично став актором, виступаючи зі сцени і ревниво стежачи за своїм успіхом у публіки. Виховником „актора на троні", як відомо, був Сенека (4 до н.е. – 65 н.е.), котрий разом із командувачем преторіанських когорт Афанасієм Бурром фактично протягом перших п'яти років правління Нерона був керманичем імперії. Життєвим кредо Сенеки став вислів *vivere est militare* „жити – це означає боротися", він фіксується в "Листах до Луцилія". Звертаючись до свого учня і друга, він зазначав: „Жити, мій Луцилію, – це значить воювати". Усе життя Сенеки – видатного

філософа-стоїка – загалом було віддзеркаленням цих слів. Він був виховником майбутнього імператора Нерона й деякий час його головним радником: збереглися відомості, що, підписуючи свій перший смертний вирок, Нерон вигукнув: „О, якби я не міг писати!" Та загальна запопадливість і майже повна безконтрольність звели нанівець добрі починання Сенеки – Нерон усе більше насолоджувався владою, віддав перевагу циркові перед театром, що остаточно його розбестило. „Ніхто не є вільним, хто служить своєму тілові", – ніби ненавмисне зауважить Сенека, однак і він не витримує випробовування владою, нагромаджує величезні багатства, бере участь у палацових інтригах, покриває такі тяжкі злочини Нерона, як отруєння зведеного брата і вбивство матері. Фрідріх Енгельс, зокрема, дав дуже влучну характеристику Сенеці, який, закликаючи до стриманості і морального самовдосконалення особистості, „не гребував" при цьому багатством, оточивши себе небаченою розкішшю: „Цей стоїк, що проповідував доброчесність і стриманість, був першим інтриганом при дворі Нерона, причому не обходилося без плазування; він добивався від Нерона подарунків грішми, маєтками, садами, палацами і, проповідуючи бідність євангельського Лазаря, сам у дійсності був багатієм з тієї самої притчі. Лише коли Нерон зібрався схопити його за горло, він попросив імператора взяти у нього назад усі подарунки, бо, мовляв, з нього досить його філософії" [Т. 19. С.311-312]. Відомо, що деякі положення стоїчної філософії Сенеки знайшли відображення у християнській релігії, це дало Ф.Енгельсу право назвати Сенеку „дядьком християнства" [Т.19. С.310].

Моральні ідеї Сенеки знайшли своє вираження не лише в його філософських творах та листах, але і в посланнях та 9 трагедіях на міфологічні теми ("Едіп", "Медея", "Федра", "Агамемнон" та ін.), де проповідується марність людського життя, покірність невблаганній долі, стійкість у боротьбі зі злигоднями. Особливої популярності „Моральним листам до Луцилія" надають лаконічно-філігранні фрази, наповнені образними протиставленнями, які нині широко використовуються викладачами латинської мови як неперевершені зразки крилатих латинських висловів: *Tempori parce;*

Dum differtur vita transcurrit. Omnia, Lucili, aliena sunt, tempus tantum nostrum est; Vivere est militare; In actu mori; Unus dies gradus est vitae; Longum iter est per praecepta, breve et efficax per exempla; Utrumque vitium est – et omnibus credere, et nulli; Otium sine litteris mors est; Quanto satius est ire aperta et recta та ін. І все-таки, з усіх його афоризмів найщирішими є ті, у яких висловлюється зневага до смерті. „Набагато небезпечніше безславно жити, аніж померти славно", – пише він, і особистим прикладом мудрець довів, що не відчував ніякого страху перед смертю. Коли 65 р. було розкрито змову проти Нерона й підозри впали на Сенеку, він з гідністю зустрів смертний вирок імператора і власноруч перерізав собі вени. За пізнішою розповіддю Тацита (*sine ira et studio* „без гніву й упередженості"), Сенека виконав це з повною твердістю духу, як і личить стоїкові.

Суперечливі постаті Нерона й Сенеки привертали увагу митців, згадаємо хоча б Монтеверді, Генделя, Рубінштейна, Герніка Сенкевича, Анатоля Франса, Ліона Фейхтвангера. „Доля Нерона – це доля людини, яка не рахувалася з нормами моралі, не знала обмежень у своїх діях, учинках. Зіткнення влади й мистецтва, матеріального й духовного, творчих амбіцій і самолюбство поета-дилетанта, це коло тих проблем, які допомагають глибше зрозуміти трагедію Нерона. Саме у такому ключі подає образ римського імператора угорський письменник Деже Костолані у своєму романі „Нерон, кривавий поет" (1922) [Мегела 2005: 23]. До речі, цей роман блискуче українською мовою переклала Леся Мушкетик.

Загальний настрій пореволюційної доби 1920-х рр. у СРСР щодо творчості Сенеки влучно передав один із визначних українських письменників „розстріляного Відродження" Валер'ян Підмогильний (1901-1937) у романі „Місто" (1927), описавши розмову старого гімназіального вчителя Андрія Венедовича і такого собі молодого „завойовника нового життя" Степана Радченка: „– А ви знаєте латинську мову? [це запитання Андрія Венедовича – С.Л.] Степан, що трохи мулько себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер

непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людяність знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості натури й творчого пориву. Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрастю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа, про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його *Dialogi*, з яких *De providentia* він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим! ... Уже на відході Степан спитав [у свого знайомого Левка, з яким був в Андрія Венедовича – С.Л.]: – Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна? – Дідькові вона потрібна, – засміявся Левко. – Сказано про неї – мертва мова".

Сюжет повісті „Суд над Сенекою" (1978) Юрія Мушкетика складає дещо жартівливий, а в чомусь і серйозний суд, який улаштовують студенти-юристи (вивчають на І курсі латинську мову й римське право) над славетним римським письменником-філософом. Щирі, безпосередні, безкомпромісні, вони шукають вічних істин у мудростях і подіях тисячолітньої давнини, не помічаючи, як у щоденному своєму житті, у праці, у коханні і в дружбі віднаходять сьогоденні живі і справжні істини: „Засіяні Сенекою зерна буйно зійшли по всій землі, хліб його мудрості люди споживають і нині. Філософ спокійно залишив світ ще й тому, що знав: він віддав людям усе, що мав, і взяв від них те, що було потрбно, аби

досягти в такий спосіб повної гармонії. „Будемо жити, – казав він, – так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, посідало небагато місця, але коштувало дорого. Будемо міряти його вчинками, а не часом". Він прожив так. А час виміряв його життя і позначив як безконечність" [Мушкетик 2008: 30].

Отже, античність і в нашу постіндустріальну добу залишається актуальною, думки і твори давніх письменників і філософів виявляються напрочуд сучасними. Твори Юрія Мушкетика на античні сюжети з проекцією на сучасність уписуються і в світовий контекст. Так, 1937 р. німецький композитор Карл Орф (1895-1982) на основі середньовічних пісень вагантів створив кантату „Carmina Burana", яка у нацистській Німеччині прозвучала як світла гуманістична утопія, як хвала миру, віра в обов'язкову перемогу добра над злом. Власний аспект у тлумаченні античного матеріалу вибирав видатний німецький письменник Герхарт Гауптман (1862-1946) у тетралогії про Атридів, що створювалася в 1940-1944 роках і включає дві трагедії на п'ять актів „Іфігенія в Дельфах", „Іфігенія в Авліді" і дві одноактівки „Смерть Агамемнона", „Електра" (при розгляді подій у хронологічній послідовності порядок розташування драм наступний: „Іфігенія в Авліді", „Смерть Агамемнона", „Електра", „Іфігенія в Дельфах"). У цих драмах Гауптман метафорично розвінчує методи впливу фашистської демагогії, зловживання реальними вимогами мас заради проведення злочинної політики. Змальовано виразний образ Агамемнона, цього „пастира народів", що веде їх на загибель лише задля того, щоб Еллада стала „повелителькою світу" (аналогії з Гітлером очевидні). Дуже майстерно передано в п'єсах атмосферу страху і відчаю, підриву людських відносин і звичаїв, перетворення людини в „людину-вовка" (цілком у дусі латинської приказки *homo homini lupus es*t „людина людині – вовк"), що зумовлене світовою війною, яка уможливлює жахливий злочин проти людини. Але над владою темряви, над пануванням сил пекла підіймаються спроби повстати проти фатуму, відстояти людську гідність, які чинять Клітемнестра, Пейто (богиня, яка уособлювала мистецтво переконування; супутниця Афродіти та Гермеса) й Орест. Письменник

на основі античного матеріалу протестує проти війни і винуватців страждань народу, крізь фатум і жахіття пробивається промінчик світла, про що свідчить і божественна гармонія кінцівки „Іфігенії в Дельфах" [История зарубежной литературы 1990: 89]. Відзначимо, що до історії онуків Атрея, яку оповіли визначні давньогрецькі трагіки, зверталися в той час також американський драматург Юджін О'Ніл („Траур до лиця Електрі", 1931), французькі письменники Жан Жіроду („Електра", 1937) і Жан-Поль Сартр („Мухи" („Орестова помста"), 1943). Загалом світова література протягом останніх ста років, переживаючи за долю людини і світу, обстоюючи гуманізм і високу духовність, неодноразово апелює до одвічних сюжетів античності; назвемо лише більш відомих письменників і їх твори: Андре Жід – „Едіп" (1930) і „Тезей" (1946); Альбер Камю – „Калігула" (1942; вперше в перекладі українською мовою надрукована у виданні: Всесвіт, 1988, №7, с.71-98, згодом з'явилася і в окремому виданні творів А.Камю українською мовою 1991 р. з передмовою Д.С.Наливайка); А.Мюллер – „Смерть Дідони" (1937); Герман Брох – „Смерть Вергілія" (1945) та ін. Оригінальне прагнення пов'язати реальне повсякденне життя з античною міфологією наявне у широковідомому романі Джеймса Джойса (1882-1941) „Улісс" (1922). Т.зв. "масова культура" теж опрацьовує античні мотиви, цей процес триває й нині. Зокрема, широкої популярності набули художні фільми (а також подібні до них „історичні романи"; краще їх назвати „умовно-історичними романами") про Ганнібала, Цезаря, Антонія і Клеопатру, Калігулу, Нерона, Коммода, Атиллу, гладіаторські бої в Римі, жорстоку боротьбу за імператорську владу та ін., в яких античність є лише своєрідним яскравим історичним фоном; фільми (чи ці „умовно-історичні романи") видовищні, легко доступні для сприйняття (на відміну від творів, скажімо, того ж Дж.Джойса чи інших модерністів усіх відтінків), багаті на масові батальні епізоди, вбивства, еротичні сцени та ін., однак повністю безідейні, не несуть у собі „катарсису", „духовної насолоди", „не печуть і не гріють" людські душі. Якоюсь мірою „видовищна" і „розважальна" масова культура з „античною підосновою" стала своєрідною реакцією на

надмірну заакадемізованість традиційної класичної філології, яка стала набувати з другої половини XX ст. (спершу на Заході, а потім і на Сході) все більш чітких „вузько академічних форм", зрозумілих лише вузьким фахівцям з даної проблеми.

Згадаємо тут, що як найвище художньо-мистецьке досягнення XX ст. вітчизняна естетико-літературознавча думка останніх років (услід за європейською) вважає модерністську літературу (Кафка, Джойс, Камю, Піранделло, Хвильовий, Земляк), яка ґрунтується на акласичності, ірраціоналізмі, інстинктивно-інтуїтивних поривaннях, підсвідомості, поєднуючи водночас надмірну символіку, нагромадження метафор, стилістичних фігур і майже повну відсутність структурованої фабули, композиційних елементів. Твори "чистих" письменників-реалістів XX-початку XXI ст. (Барбюс, Драйзер, Голсуорсі, Уейн, Мерль, Генріх Манн, Дмитро Міщенко, Юрій Мушкетик, Ольга Страшенко) трактуються як стилістично „застарілі", „традиційні", „описові", про розвиток реалізму XX ст. говориться не інакше, як про його виродження. Однак, як правильно зазначав Юрій Мушкетик у дискусійній статті кінця 1994 року „Колесо" в „Літературній Україні", „сподівання докорінного оновлення мистецтва (винайдення нового колеса), – творення його на зовсім іншій основі, – уяві, абстракції, саморухові, понад ідеями, понад національністю – не справдилися, бажаних плодів не принесли" [Мушкетик 1994: 1]. Підтримав у дискусії Юрія Мушкетика видатний український літературознавець і перекладач Володимир П'янов: „Чи не краще було б спокійно поміркувати над літературним сьогочасним процесом, над творами тих самих молодих авторів, які пишуть у стилі авангард, десь підтримати їх, десь щось заперечити й підказати, аби подеколи не переливали з пляшки в пляшку старе прокисле вино, прагнучи видати його за молоде, а чавили сік стиглого винограду й наповнювали ним міцні дубові бочки сучасної поезії, застерегти од виявів індивідуалізму, самозакоханості й снобізму, пояснити, що брутальність і нісенітниці не можуть бути об'єктом поетизації, що книжна екзотика і хитро вигадані слова та химерні образи згубно впливають на розвиток природного обдарування, або, навпаки, що відсутність таланту не

компенсувати жодними мудруваннями, зневагою до синтаксису і досвіду визнаних творів красного письменства" [П'янов 1995: 3]. „Мистецтво для мистецтва" фактично ліквідувало історико-літературний процес, модерністську літературу читають виключно студенти-філологи або „літературні гурмани", а широкий загал „насичується" псевдо-історичними чи еротико-натуралістичними "творіннями". І все-таки класичний реалізм (звичайно, в оновленому вигляді) не залишився в минулому. Підтвердження тези – насамперед майстерна історична проза Юрія Мушкетика та Володимира Малика.

Твори Юрія Мушкетика не старіють з часом. Духовна спорідненість між його філософсько заглибленими героями та самим письменником доносить його життєтворчий дух до сучасного студентського покоління. Повісті Юрія Мушкетика „Смерть Сократа", „Селена", „Літній птах на зимовому березі", „Суд над Сенекою" – своєрідний *vademecum*, що стане у великій пригоді всім, хто хоче ступити у духовний простір давніх еллінів і римлян; простір, що мав би бути спільним і для нас – людей технічної доби. А їй, саме тому, що технічна, так потрібно почути звернений не лише до розуму, а й до серця голос: *Sapere aude!..* Як влучно висловився Віктор Баранов – „культ книжки – це культ найкращого в людині". І далі слова Віктора Баранова: „У нас же виростає якась орда, яка буде іти потоптом, бо в неї інші цінності, хоча головна цінність – життя людини і природи. Від чого загинула Римська імперія? Від переситу і розпусти, від культу багатства і задоволень. А ми які культи сповідуємо? Отож. В Україні культиком став автомобіль".

Віриться, що твори Юрія Мушкетика є тією національною скарбницею, з якої людство має постійно черпати досвід, повчання і приклад. Недарма Наталія Горбач 2002 р. захистила кандидатську дисертацію на тему „Історична проза Юрія Мушкетика". Письменник створив свій особливий неповторний людський світ, свій художній космос, у якому об'єдналися наукове розуміння історії, знання її реальних подій і джерел зі стрімким летом художньої фантазії, достовірність хронології – з посланництвом,

зверненням до сьогодення і будучини. Завершити виступ хотілося б ще одним афоризмом Марка Туллія Цицерона: *Historiam nescire hoc est semper puerum esse* „Не знати історії – це означає завжди бути дитиною". Як це не банально звучить, але історія (справжня, а не умовна!) нас учить жити, діяти, перемагати, як постійно наголошує Юрій Мушкетик.

Антична література. Довідник / За ред. С.В.Семчинського. – К.: Либідь, 1993. – 320 с.

Баканов А.Г. Современный зарубежный исторический роман. – К.: Вища шк., 1989. – С.40-41.

История зарубежной литературы XX века, 1917-1945. /Под ред. В.Н.Богословского, З.Т.Гражданской. 4-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1990.

Костолані, Деже. Нерон, кривавий поет: Роман / Пер. з угор. та післямова Мушкетик Л.; Худож. Базилевич О.; [Ред. Островська Л.В.]. – К.: Веселка, 1995. – 219, [4] с.: іл.

Мегела Іван. Видатні постаті європейської історії. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 2005. – 164 с.

Мушкетик Юрій. Смерть Сократа. Суд над Сенекою. Жовтий цвіт кульбаби. Селена. Літній птах на зимовому березі: повісті, оповідання. – Харків: Фоліо, 2008. – 318 с.

Мушкетик Ю. Колесо //Літературна Україна, 1994, 17 жовтня. – С.1.

П'янов Володимир. На кого наїхало "Колесо" //Літературна Україна, 19 січня 1995 року, с. 3.

Содомора А. Жива античність. – Львів: Срібне слово, 2003. – 184 с.

Франко І.Я. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-и т. – Т.12. – К.: Наук. думка, 1978.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Основна:

Голубовська І.О. Антропологічна лінгвістика і класичні мови: можливості дослідження / І. О. Голубовська // Іноземна філологія. – 2010. – Вип. 122. – С. 14-20.

Голубовська І.О. Класичні мови у контексті сучасного мовознавства: епістеми, метамова, інструментарій / І.О. Голубовська // Studia linguistica. – 2014. – Вип. 8. – С. 3-10.

Дератани Н.Ф. Классическая филология в СССР за сорок лет // Вестник древней истории, 1957, № 3. − С. 55-65.

Енциклопедичний словник класичних мов / Л.Л. Звонська, Н.В. Корольова, О.В. Лазер-Паньків та ін.; за ред. Л.Л. Звонської. – 2-е вид., випр. і допов. – К. : ВПЦ «Київ. Ун-т», 2017. – 552 с.

Историография античной истории /Под ред. В.И. Кузищина. – М.: Высш.шк., 1980. – 415 с.

Клименко Ніна, Головач Уляна, Павленко Леонід, Савенко Андрій, Ясіновський Андрій. Неперервна філологія: класичні, візантилогічні та неоелліністичні студії в Україні XX століття / відп. ред. Ніна Клименко. – Львів, вид-во Львів. Політехніки, 2014. – 270 с.

Микитенко Ю.О. Антична спадщина і становлення нової української літератури. – К.: Наукова думка, 1991. – 156 с.

Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К.: Мистецтво, 1981. – 287 с.

Наливайко Д.С. “Поетика” Арістотеля і новоєвропейські літератури// Всесвіт,1978, № 12. – С. 155-161.

Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV-XVIIст. – К.: Наук. думка, 1985. – 224 с.

Павленко Л.В., Звонська Л. Л. Українська класична філологія : довідник. – К. : Київ. ун-т, 2014. – 320 с.

Додаткова:

Загальні праці і статті

Аверинцев С.С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к Средневековью // Из истории культуры средних веков и Возрождения. М.: Наука, 1976. – С. 5-24.

Алисова Т.Б. Средневековая логика и современная лингвистика // Западноевропейская средневековая словесность. – М.: Изд-во МГУ, 1985. – С. 31-34.

Алпатов В.М. О сопоставительном изучении лингвистических традиций (к постановке проблемы) // Вопросы языкознания. – 1990. – №2. – С.13-25.

Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1975. – 559 с.

А.М.Л. Классическая филология [Брокгауз-Ефрон]. т.XV. – Спб.,1895. – С.321-323.

Античные теории языка и стиля /Отв. ред. О.М.Фрейденберг. – М.: Соцэкгиз, 1936. – 136 с.

Антична культура і вітчизняна філософська думка. – К.: Т-во „Знання", 1990. – 48 с.

Античность в европейской живописи XV-начала XX вв. Альбом. – М.: Советский художник, 1984. – 176 с.

Атласов Г.В., Жигунин В.Д., Константинова А.Д., Шофман А.С. Историография античности. Античность и XVIII век. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1974. – 96 с.

Бацевич Ф.С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень. Підручник. – К.: ВЦ „Академія", 2008. – 240 с. (Альма-матер).

Борецький М. Невичерпні скарби античності // Антична література. Хрестоматія. – Львів: Світ, 1995. – С.261-277.

Будагов Р.А. Данте о литературном языке // Будагов Р.А. Писатели о языке и язык писателей. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – С. 164-179.

Вейсман Л. Очерк истории классической филологии в Западной Европе // Русское обозрение, 1882, №5. – С.595-617.

Гаспаров М.Л. Средневековые латинские поэтики в системе средневековой грамматики и риторики // Проблемы литературной теории в Византии и латинском средневековье / Отв. ред. М.Л.Гаспаров. – М.: Наука, 1986. – С. 91-169.

Голенищев-Кутузов И.Н. Данте и Предвозрождение // Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы. – М.: Наука, 1967. – С. 46-85.

Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – 2-е изд., испр. и доп. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 624 с.

Дератани Н.Ф. Классическая филология в СССР за сорок лет //Вестник древней истории, 1957, № 3. – С.55-65.

Егунов А.Н. Гомер в русских переводах XVIII-XIX вв. – М.-Л.: Наука, 1964. – 439 с.

История лингвистических учений. Средневековая Европа. – Л.: Наука, 1985. – 288 с.

История лингвистических учений. Позднее средневековье. – СПб.: Наука, 1991. – 263 с.

Касаткин А.А. Культ латыни в эпоху Возрождения (Генезис и исход) // Культура эпохи Возрождения. – Л.: Наука, 1986. – С. 34-41.

Коцеруба О. М. Лінгвістичні ідеї Данте і їх вплив на європейське мовознавство [Текст]: автореферат... канд. філол. наук, спец.: 10.02.15 – загальне мовознавство / Коцеруба О. М. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2013. – 16 с.

Латинська мова в Україні XV – початку XVIII століття: монографія / В.М. Миронова, С.П. Гриценко, Н.В. Корольова, О.М. Косіцька, О.М. Кощій, Р.А. Щербина; [відп. ред. В.М. Миронова]. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014. – 591 с.

Леонтьев А.А. Генезис семантической теории (Античность и Средневековье) // Вопросы языкознания. – 1988. – №1. – С. 3-22.

Литературные манифесты западноевропейских классицистов /Под ред. и со вступ. ст. (с. 5-28) Н.П.Козловой. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 624 с.

Лучканин С.М. Ренесансні граматики класичних мов: прогрес чи регрес у розвитку граматичної теорії //Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури: матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 165-річчю університету (Гуманітарні науки, частина ІІ). – К.: ВЦ "Київ.ун-т", 1999. – С.53-57.

Лучканин С.М. Латиномовні граматики румунської мови кінця XVIII-початку XIX ст. //Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Вісник. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. Випуск 9. – К.: ВПЦ "Київський ун-т", 2000. – С.48-51.

Лучканин С.М. Голос античності у творах Юрія Мушкетика // Київ. – 2010. – № 2. – С. 175-184.

Макар І.С. Спеціальність «класична філологія» у Чернівецькому університеті за румунського періоду // Dialogul slaviştilor la începutul secolului al XXI-lea. – Anul IV, nr. 1/2015. – Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca. Facultatea de litere. Departamentul de limbi şi literaturi slave / Editori: Balázs Katalin, Herbil Ioan. – Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, 2015. – С. 345-354.

Максимова С.Н. Преподавание древних языков в русской классической гимназии XIX-начала XX в. – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2005. – 304 с.

Мегела І.П. У світі вічних образів. Статті, лекції, відгуки. – К.: Видавець Карпенко В.М., 2006. – 392 с.

Медведев И.П. Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры // Культура Византии (XIII-первая пол. XV в.). – М.: Наука, 1991. – С.224-241.

Мовознавство на Україні за 50 років. – К.: Наук. думка, 1967. – С.361-366 (розділ "Дослідження античних мов").

Наливайко Д.С. Теорія літератури й компаративістика. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. – 347 с.: портр.

Наливайко Д.С. Компаративістика й історія літератури. – Харків: Акта, 2007. – 426 с.

Нефедов Н.Т. История зарубежной критики и литературоведения. – М.: Высш. шк., 1988. – 272 с.

Німчук В.В. „Лексіконъ латинский" Є.Славинецького та „Лексікон словено-латинскій" Є.Славинецького й А.Корецького-Сатановського і їх місце в історії старої української лексикографії // Передм. до вид.: Лексикон латинський Є.Славинецького. Лексикон словено-латинський Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. – К.: Наук.думка, 1973. – С.5-58.

Овсянников М.Ф. История эстетической мысли: Учебн. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш.шк., 1984. – 336 с.

Оленич Р.М. Прісціан і антична граматика. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1974. – 140 с.

Ольховиков Б.А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического описания в Европе. Отв. ред. Ю.В.Рождественский. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1985. – 280 с.

Підлісна Г.Н. Світ античної літератури. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Наук. думка, 1989. – 168 с.

Радциг С.И. Введение в классическую филологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1965. – 526 с. (С.35-88).

Радциг С.И. Что такое классическая филология // Сборник трудов Ярославского гос. ун-та, т. II. – Ярославль, 1923. – С.10-26.

Семчинський С.В. Трактат Данте: про мову чи про красномовство? // Мовознавство, 1986, №5. – С. 58-63.

Собуцький М.А. Мовна ситуація західноєвропейського середньовіччя в аспекті мовно-культурної взаємодії. Автореф. дис. ... доктора філол. наук. – К., 1999. – 32 с.

Собуцький М.А. Мовно-культурний простір західноєвропейського середньовіччя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 208 с.

Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век). / Под ред. Л.М.Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 384 с.

Степанова Л.Г. Итальянская лингвистическая мысль XIV-XVI веков. (От Данте до позднего Возрождения). – СПб.: Изд-во РХГИ, 2000. – 504 с.

Стецюк В. Клясична філологія //Енциклопедія українознавства [перевид. в Україні]. Т.3. – Львів, 1994. – С.1047-1049.

Страшенко Ольга. Поетичні переклади та присвяти світочам зарубіжної літератури, перекладачам і фахівцям-«зарубіжникам» / Ольга Страшенко – К.: Видавн. дім Дмитра Бураго, 2018. – 156 с.

Тронский И. Филология классическая //Большая Советская энциклопедия, 1-е изд., т.57. – М.: Сов.энциклопедия, 1936. – С. 431-433.

Уколова В.И. Античное наследие и культура раннего средневековья. – М.: Наука, 1989. – 320 с.

Уколова В.И. „Последний римлянин" Боэций / отв. ред. З.В.Удальцова. – М.: Наука, 1987. – 160 с.

Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб.: Изд-во СПб-го ун-та, 1999. – 544 с.

Фролов Э.Д. Русская историография античности (до середины XIX века). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – 144 с.

Фурман Ю.М. Франческо Петрарка. Посмертная судьба в Европе и в России. – Харьков: Основа, 2000. – 272 с.

Джерела з історії класичної філології

Боецій. Розрада від філософії / Пер. з лат. А.О.Содомора; Передмова В.Кондзьолки. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи", 2002. – 146 с.

Боэций. „Утешение философией" и другие трактаты. – М.: Наука, 1990. – 322 с.

Данте Алигьери. О народном красноречии. Пер. Ф.А.Петровского //Данте А. Малые произведения. /Сост. и примеч. И.Н.Голенищева-Кутузова. – М.: Наука, 1968. – 651 с. (С.270-304).

Данте Алигьери. О народном красноречии. /Пер. Б.В.Шкловского // Памятники мировой эстетической мысли. В 5-и т./ Ред кол. М.Ф.Овсянников (гл. ред.) и др. – Т.1. Античность. Средние века. Возрождение. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – С. 476-484.

Петрарка Ф. Африка /Подгот. изд. Е.Г.Рабинович, М.Л.Гаспаров. Послесловие (с.211-240) Е.Г.Рабиновича. – М.: Наука, 1992. – 368 с.

Валла Лоренцо. Рассуждение о подложности так называемой "Дарственной грамоты Константина" //Итальянские гуманисты о церкви и религии. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С.139-216.

Валла Лоренцо. Элеганции [Красоты латинского языка. Предисловия] //Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XVвек) //Под ред. Л.М.Брагиной. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 384 с. (С.121-137).

Буало Нікола. Мистецтво поетичне /Пер. М.Т.Рильського. Вступ. ст. (с.7-28) В.Іванисенка. – К.: Мистецтво, 1967. – 136 с.

Буало Нікола. Мистецтво поетичне /Пер. М.Т.Рильського // Рильський Максим. Зібрання творів у 20-и томах. Т.9. – К.: Наук. думка, 1985. – С.198-223.

Буало Н. Поэтическое искусство /Пер. С.С.Нестеровой и Г.С.Пилалова. Под ред. Н.А.Шенгели. Вступ. ст. Д.И.Гачева. Примеч. Г.С.Пилалова. – М.: Гослитиздат, 1937. – 103 с.

Буало Н. Поэтическое искусство /Пер. С.С.Нестеровой и Г.С.Пилалова. Под ред. Н.А.Шенгели //Литературные манифесты западноевропейских классицистов /Под ред. Н.П.Козловой. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – С.425-439.

Буало Н. Поэтическое искусство /Пер. Э.Л.Линецкой. Вступ. ст. (с.7-52) и коммент. Н.А.Сигал. – М.: Гослитиздат, 1957. – 231 с.

Вико Дж. Основание новой науки об общей природе наций / Под общ. ред. и со вступ. ст. М.А.Лифшица. Пер. А.А.Губера. – Л.: Гослитиздат, 1940. – 619 с.

Вико Дж. Основание новой науки об общей природе наций / Пер. с итальянского. – М.-К.: ИСА, 1994. – 618 с.

Монтескье Шарль Луи. Размышления о причинах величия и падения римлян //Монтескье Ш.Л. Избранные произведения /Общ. ред. и вступ. ст. (с.5-46) М.П.Баскина. Примеч. Р.С.Миндлиной. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с. (С.49-156).

Вінкельман Й.Й. Про художній ідеал прекрасного/ Упор., вступ.ст. та прим. Ф.С.Уманцева. – К.: Мистецтво, 1990. – 307 с. *(Думки з приводу наслідування давньогрецьких творів у живопису та в скульптурі, с.24-59; Пояснення до думок про наслідування грецьких творів у живопису й скульптурі, с.60-89; Про мистецтво еллінів, с.140-271).*

Винкельман И.И. История искусства древности. Пер. С.Шаровой и Г.Янчевецкого. Редакция и примеч. А.А.Сидорова и С.И.Радцига. – Л.: ОГИЗ ИЗОГИЗ, 1933. – 430 с.

Винкельман И.И. Избранные произведения и письма /Пер. А.А.Алявдиной. Вступ. ст. и ред. Болеслава Пшебышевского. – М.-Л.: Academia, 1935. – 683 с.

Винкельман Иоганн Иоахим. История искусства древности. Малые сочинения /Изд. подгот. И.Е.Бабанов. – СПб.: Алетейя, Гос. Эрмитаж, 2000. – 800 с.

Лессінг Г.Е. Лаокоон або Про межі малярства й поезії /Пер. Є.Поповича. – К.: Мистецтво, 1968. – 290 с.

Лессінг Г.Е. Лаокоон або Про межі малярства й поезії //Лессінг Г.Е. Мінна фон Барнгельм. Емілія Галотті. Лаокоон (пер. Є.Поповича). П`єси. Трактат. – К.: Дніпро, 1976. – С.169-315.

Лессинг Г.Э. Лаокоон, или О границах живописи и поэзии / Вступ. ст. Г.М.Фридлендера (с.7-64). – М.: Гос. изд-во худ. л-ры, 1957. – 520 с.

Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 704 с. (С.349-425).

Гердер И.Г. Избранные сочинения /Сост., вступ. ст. (с.VII-LIX) и примеч. В.М.Жирмунского. – М.-Л.: Гослитиздат, 1959. – 392 с.

Форстер Й.-Г.А. Фрагмент письма одному немецкому писателю о "Богах Греции" Шиллера //Немецкие демократы XVIII в. – М.: Госиздхудлит, 1956. – С.219-233.

Форстер Й.-Г.А. Искусство и эпоха //Форстер Георг. Избранные произведения. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – С.509-518.

Вольф Ф.А. Что такое классическая филология? Очерк науки древности. – М.: Либроком, 2012. – 96 с.

Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения /Пер. с нем. С.Брилианта. – Смоленск: Русич, 2003. – 448 с., ил. – (Популярная историческая библиотека).

Девото Дж. Латынь после падения Римской империи //Современное итальянское языкознание. Сборник ст. /Пер. с итальян., под ред. и с предисл. Т.Б.Алисовой. – М.: Прогресс, 1971. – С.161-186.

Лексикон латинський **Є.Славинецького**. Лексикон словенолатинський **Є.Славинецького** та **А.Корецького-Сатановського** //Перевид., вступ.ст. і прим. В.В.Німчука. – К.: Наук.думка, 1973. – 542 с.

Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории //Драгоманов М.П. Вибране /Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук. – К.: Либідь, 1991. – С.60-83.

Франко І.Я. Данте Алігієрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір із його поезії / Вступ. ст. І.Басс "Золоті мости духовного єднання". – К.: Рад. письменник, 1965. – 327 с. (Ця праця опублікована й у зібранні творів у 50-и т. І.Я.Франка).

Кобилянський Ю. Латинсько-український словар. – Відень, 1912.

Білецький О.І. „Прометей" Есхіла і його потомки в світовій літературі //Есхіл. Прометей закутий /Пер. та коментарі Бориса Тена. Вступ.ст. і заг. ред. О.І.Білецького. – К.: Мистецтво, 1949. – С.5-95.

Білецький О.І. „Прометей" Есхіла і його потомки в світовій літературі // Білецький О.І. Зібр. праць у 5-и т. Т.5. – К.: Наук. думка, 1965. – С.7-96.

Білецький О.І. Античні літератури //Антична література. Хрестоматія. 2-е вид. – К.: Рад. шк., 1968. – С.11-46.

Бібліографія іноземними мовами

Bosco Umberto. Francesco Petrarca. – 3 edizione. – Roma, Bari: Laterza, 1973. – 290 p.

Bosco Umberto. Petrarca //Petrarca Francesco. Canzoniere. – Roma: Gulliver, 1995. – P.VII-XIV.

Burckhardt Iakob. Cultura Renaşterii în Italia. Traducere în limba română de N.Balotă şi Gh.Ciorogaru. – V.1-2. – Bucureşti: Minerva, 2000. – 318+328 p.

Cammarosano Paolo. Italia medievale: struttura e geografia delle fonti scritte. – Roma: La Nuova Italia scientifica, 1992. – 389 p.

Dante Alighieri. Opere minore. /Introducere, tabel cronologic şi note introductive de Virgil Cândea. – Bucureşti: Univers, 1971. – 818 p. (De vulgari eloquentia=Despre arta cuvîntului în limba vulgară. Nota introductivă: Virgil Cândea. – Traducerea: Petru Creţia. – Comentariile: Alexandru Duţu. – P. 525-598).

Façon Nina. Problemele limbii literare în cultura italiană. – Bucureşti: Ed.ARPR, 1962. – 142 p.; особливо перші два розділи: Dante şi „chestiunea limbii" (p.13-30); „Chestiunea limbii" în cultura umanistă (p.31-56).

Fioretto Giovanni. Gli umanisti. Lo studio del latino e del Greco nel secolo XV in Italia. – Verona, 1881. – 172 p.

Fischer Iancu. Latina dunăreană: introducere în istoria limbii române. – Bucureşti: Ed. Ştiinţifică şi enciclopedică, 1985. – 228 p.

Graur Al., Wald L. Scurtă istorie a lingvisticii. Ediţia a 3-a, revăzută şi adăugită. – Bucureşti: Ed. Didactică şi pedagogică, 1977. – 275 p. (P.5-62, 153-160); Ediţia a 2-a. – B., 1965. – 182 p. (P.9-18); Prima ediţie. – B., 1961. – 144 p. (P.6-13, 79-86).

Hentschke A., **Mullack U**. Einführung in die Geschichte der klassischen Philologie. – Darmstadt, 1975.

Irmscher J. Praktische Einführung in das Studium der Altertumswissenschaften. – Berlin, 1954.

Jäger G. Einführung in die klassische Philologie. – München, 1975.

Lăzărescu George. Italia. Cultura e civiltà. Seconda edizione riveduta. – Bucureşti: Ed. Didactică şi pedagogică, 1980. – 304 p.

Lăzărescu George. Petrarca – prozatorul. – Bucureşti: Ed.Albatros, 1975. – 119 p. (Contemporanul nostru).

Lingvişti şi filologi evrei din România /Prezentare şi antologie de Lucia Wald. – Bucureşti: Ed. Hasefer, 1996. – 448 p. (mai cu seamă: **Iancu Fischer**. Latina, limbă a Romei. Răspîndirea ei în lumea antică – p.292-331).

Mihăescu Haralambie. Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman. – Bucureşti: Ed. ARPR, 1960. – 330 p.

Montanelli I., Cervi M. L'Italia del millennio. Sommario di dieci secoli di storia. – Milano, 2000. – P.1-94.

Mounin Georges. Histoire de la linguistique des origins au XX-e siècle. – Paris, 1967. – P.17-69; versiunea română: Mounin Georges. Istoria lingvisticii. /Traducere şi postfaţă de Constantin Dominte. – Bucureşti: Ed.Paideia, 1999. – 368 p. (P.71-105).

Padley G.A. Grammatical theory in western Europe 1500-1700. The Latin tradition. – Cambridge, 1976.

Petrarca Francesco. Scrieri alese. În româneşte de George Lăzărescu. – Bucureşti: Ed.Univers, 1982. – 536 p.

Petrarca Francesco. Sonete. Traducere, cuvînt introductiv (p.5-27) şi note de Lascăr Sebastian. – Bucureşti: Ed.tineretului, 1959. – 176 p. (Cele mai frumoase poezii).

Robins R.H. A Short History of Linguistics. – L., 1976. – P.9-110: versiunea română: Robins R.H. Scurtă istorie a lingvisticii. / Traducerea din limba engleză de Dana Ligia Ilin şi Mihaela Leaţ. – Iaşi: Ed.Polirom, 2003. – 344 p. (P.101-183).

Storia d'Italia. – Milano: Rizzoli Editore, 1969-1993. – Vol.1 (1969): **Storia di Roma**: 753 A.C. – 476. – 608 p.

Volpe Gioacchino. Medio Evo italiano. – Bari: Laterza, 1992. – 318 p.

Wald L. Pagini de teorie şi istorie a lingvisticii. – Bucureşti: Editura ALL, 1998. – 212 p.

Зміст

ВСТУП 3

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ 11

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ В ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ 43

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ XVII СТ. КЛАСИЦИЗМ 89

КЛАСИЧНА ФІЛОЛОГІЯ XVIII СТ. ПРОСВІТНИЦТВО 107

ВИРОБЛЕННЯ РОЗУМІННЯ ПРЕДМЕТУ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ XIX СТ. РОЗВИТОК КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ В XIX-XX СТ. 155

АНТИЧНА КУЛЬТУРА І КЛАСИЧНІ МОВИ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ. РОЗВИТОК КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ В УКРАЇНІ 189

Програма курсу «Історія класичної філології». 253

Питання, які виносяться на іспит з історії класичної філології 261

Додатки (матеріали до курсу)**:**

ЕЛЛІНІСТИЧНА ПОЕЗІЯ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ СУЧАСНОГО ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ: HISTORIA EST OPTIMA MAGISTRA VITAE «ІСТОРІЯ – НАЙКРАЩА ВЧИТЕЛЬКА ЖИТТЯ». До виходу книги: Еллініcтична поезія. Антологія. / Передмова, упорядкування, коментар, примітки І.П.Мегели. – К.: Видавець Карпенко В.М., 2007. – 380 с. 268

ІСТОРІЯ ВІЧНОЖИВОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ВІЧНОГО» МІСТА. До виходу книги: Мегела Іван Петрович. Історія римської літератури. Монографія.– Миколаїв: Видавництво Чорноморського державного університету імені Петра Могили, 2009. – 320 с. 277

ГОЛОС АНТИЧНОСТІ SUB SPECIE AETERNITATIS У ТВОРАХ ЮРІЯ МУШКЕТИКА (1929-2019): ПОВІСТІ «СМЕРТЬ СОКРАТА», «ЛІТНІЙ ПТАХ НА ЗИМОВОМУ БЕРЕЗІ», «СУД НА СЕНЕКОЮ», ОПОВІДАННЯ «СЕЛЕНА». 291

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА. 317

Загальні праці і статті 318

Джерела з історії класичної філології 322

Бібліографія іноземними мовами 326

Luchkanyn S. M., A History of Classical Philology. Teaching aid for masters and students of the specialty «classical philology». The 2nd ed., revised and ext. – K., 2020.

Proposed teaching aid (the first edition – 2004) describes the history of classical philology as a complex of scientific disciplines, the subject of which is the culture of ancient society (Greco-Roman civilization) in all its manifestations and in connection with the changes of cultural and historical epochs which include Middle Ages, Renaissance, Classicism, Enlightenment and Modernism of the 20th-21th centuries. One section is distinguished separately. This is about the history of reception and the study of antiquity in the Eastern Slavic world. It also tells about the classical philology development in Ukraine as well. In the 2nd addition, theoretical material is revised and supplemented, and literature is updated.

Made for students of the specialty "classical philology", students of other philological specialties and anybody who is interested in how European civilization studied history of ancient society, classical languages reception and ancient culture.

Лучканин С. М. История классической филологии. Учебное пособие для магистрантов и студентов специальности «классическая филология». – К., 2020.

В предлагаемом пособии, которое впервые издаётся именно под таким названием на украинском языке (1-е изд. – «Очерки по истории классической филологии», Киев, 2004), охарактеризовано историю классической филологии, которая понимается как комплекс научных дисциплин, содержанием которых является культура античного общества (греко-римская цивилизация) во всех её проявлениях, во взаимосвязи с изменениями культурно-исторических эпох – Средневековья, Возрождения, Классицизма, Просвещения и модерной эпохи XIX-XXI веков. Отдельно выделен раздел по истории рецепции и изучения античности в восточнославянском мире и развитие классической филологии в Украине.

Для студентов специальности «классическая филология» и других филологических специальностей высших учебных заведений, всех заинтересованных историей изучения античного общества и его культуры.

Luchkanyn Serhii. Istoria filologiei clasice. Manualul pentru studenţii de filologia clasică. – Kyiv, 2020.

În manualul de faţă care pentru prima dată apare sub acest titlu în limba ucraineană (prima ediţie din 2004 – „Schiţele de istoria filologiei clasice", este descrisă istoria filologiei clasice, pe care o înţelege autorul ca şi complexul disciplinelor ştiinţifice, al căror conţinut este cultura lumii antice (civilizaţia greco-romană) în toate manifestările ei, în legătura nemijlocită cu schimbările epocilor cultural-istorice – Evul Mediu, Renaşterea, Clasicismul, Iluminismul, epoca modernă din secolele XIX-XXI. Ca şi capitolul separat este descrisă istoria recepţiei şi a studierii antichităţii în lumea slavă de est şi se scrie despre dezvoltarea istoriei filologiei clasice în Ucraina.

Pentru studenţii specializării „filologia clasică", pentru toţi care se preocupă de studierea civilizaţiei antice şi a culturii ei.

Наукове видання

С.М. Лучканин

ІСТОРІЯ КЛАСИЧНОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Навчальний посібник
для магістрантів і студентів відділення класичної філології

2-е вид., перероб. і доп.

Художнє оформлення
та комп'ютерне верстування: *О. Мумінова*

Підписано до друку 04.03.2020 р.
Формат 60 х 84 1 / 16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг 19,29 ум. др. арк., 16 обл.-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № 1869

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua